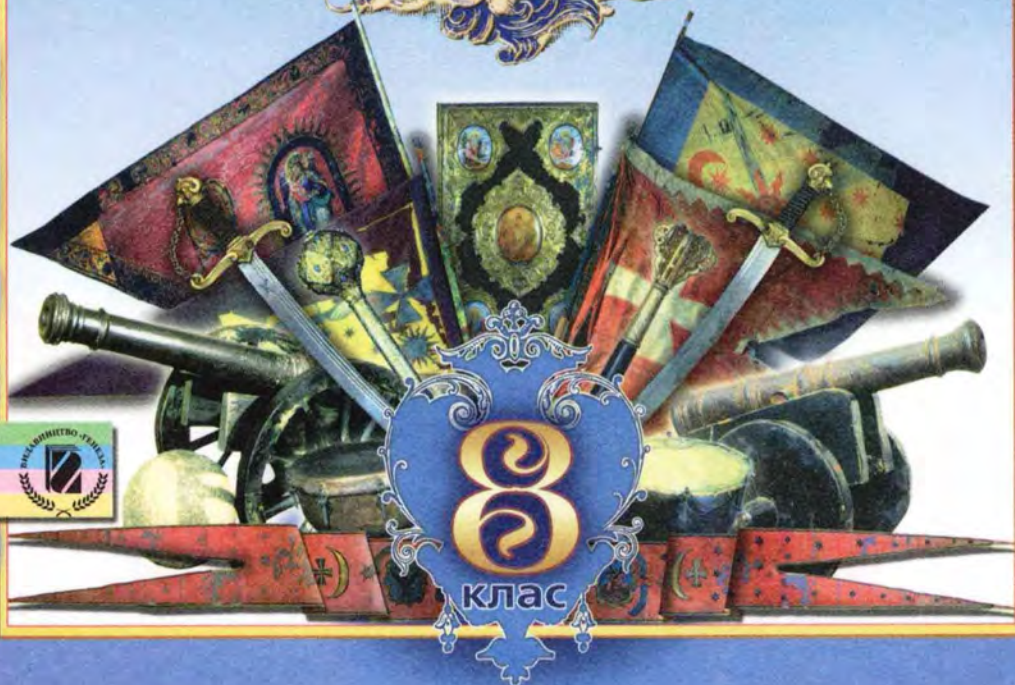

В.С. Власов

ІСТОРІЯ
України

8
клас

В.С. Власов

ІСТОРІЯ

України

8 клас

Підручник
для загальноосвітніх
навчальних закладів

За редакцією доктора історичних наук,
професора Ю.А. Мицика

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*

**Київ
«Генеза»
2008**

ББК 63.3(4УКР)46я721
В58

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України № 179 від 17.03.08 р.)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Відповідальні за підготовку видання:
Євтушенко Р.І., головний спеціаліст МОН України;
Галегова О.В., методист вищої категорії Інституту
інноваційних технологій і змісту освіти

Власов В.С.

В58 Історія України: 8 кл.: підруч. для загальноосвіт. навч. закл. /
В.С. Власов. – К.: Генеза, 2008. – 304 с.: іл., карти.
ISBN 978-966-504-750-6

Підручник з історії України для 8 класу відповідно до чинної програми з історії України для 12-річної школи охоплює навчальний матеріал курсу від другої половини 16 до кінця 18 ст. Текстові (основний текст, історичні документи, невеликі художньо-образні замальовки) та позатекстові (апарат організації засвоєння та контролю, ілюстративний матеріал) компоненти підручника реалізують засади компетентісно-орієнтованого навчання історії, сприяють формуванню у школярів історичного мислення.

ББК 63.3(4УКР)46я721

© Власов В.С., 2007
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2008

ISBN 978-966-504-750-6

«Ченець став на коліна й побожно схилив голову. Трохи зосереджено помовчав, ніби прислухаючись, чи запанувала врешті в келії тиша. Щоправда, для стороннього вуха тут завжди було тихо. Та й сам він, ледве світлішав край неба, не міг нарікати на шум.

Помолившись, Михайло запалив свічу. "Минувшино, я завинив перед тобою. Допоможи, великий Боже, терпляче спокутувати свої провини". Перехрестився й узяв перо. "Чому кожній людині читання історій дуже корисне? – звертався він до свого майбутнього читача. – Бо коли б не описано й світу не подано, разом би з тілом безвісти все сходило б у землю, і люди, як у темряві будучи, не відали б, що за минулих віків діялося"».

Потому почалася копітка й довготривала робота: ченець Густинського монастиря, що біля Прилук на Чернігівщині, Михайло Лосицький узявся переписувати великий літопис, писаний, як встановили дослідники, у 20-х роках 17 ст. Власне, зроблена Лосицьким 1670 р. копія й зберегла до нашого часу надзвичайно цінне історичне джерело – Густинський літопис. Його автор докладно описав події з історії княжих часів, а в прикінцевій частині подав невеличкі повісті про реалії тогочасного життя, розповіді про запорізьких козаків. Так, у літописі утверджується думка про спадкоємність епох – княжої та козацької. Саме з останньою випадає познайомитися цього навчального року й вам, шановні восьмикласники.

Протягом кількох століть – від кінця 15 до кінця 18 – тривала на нашій землі доба, влучно названа козацькою. Як багато вона важила в історії України, свідчить той факт, що нас, українців, і сьогодні звуть у світі козацьким народом. Та й самі ми не втратили духовного зв'язку з лицарями-козаками. Адже не випадково й досі називаємо козацькими свої степи, свої пісні й журбу, силу і свій характер.

Виникнення козацтва припадає на часи, коли українці, позбавлені власної держави, опинилися перед загрозою розчинення серед інших народів. Особливо небезпечними були походи татарсько-ногайських орд: воївничі руйнували міста й села, винищували населення, а тих, хто лишався живим, забирали з собою. Держави, що володіли українськими землями, не могли протидіяти набігам степовиків. Силою, здатною чинити опір тим походам, стало козацтво.

Захищаючи прабатьківську землю, козаки виробили особливу військову організацію та самобутню систему управління й командування. Козацькі прийоми ведення морських і суходільних боїв, велика винахідливість під час військових операцій, наступальний характер дій збагатили скарбницю світового військового мистецтва. Проте внесок козацтва в історію України й людства не лише в цьому. Адже за часів, коли головним засобом розв'язання будь-яких міждержавних суперечок була війна, багато народів могли похвалитися звитягою та бойовою майстерністю своїх лицарів. Козаки ж унікальні тим, що, виконуючи нелегкі обов'язки захисників батьківщини, лишалися невтомними трудівниками.

Українські лицарі відроджували сплюндровані землі, зводили храми й міста, плекали хліб і творили пісню. Поступово просуваючись на південь, вони мирним шляхом, без завоювань чужих територій розширювали життєвий простір нашого народу. За Дніпровими порогами козаки утворили козацьку республіку – одну з перших у тогочасній Європі.

Державотворчий досвід козацтва знайшов продовження в державі Гетьманщині, що постала внаслідок Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої.

Козацька доба надзвичайно багата на події та героїв. Сподіваємося, вас захоплять карколомні, сповнені пригод і випробувань долі козацьких керманців – гетьманів, кошових, полковників, а також тогочасних митців, служителів церкви, вчених – усіх, хто творив історію козацької України. Розповіді про них, побудовані на основі історичних джерел, переконують читача у яскравості цих особистостей. Віра в Бога, любов до рідної землі, закони козацького побратимства – ось що визначало їхні вчинки. Сподіваємось, історія козацької доби навчить і вас самовідданій любові до рідної землі – того магнетичного почуття, про яке так образно висловився Михайло Лосицький: «Природжено якусь жагу і любов до вітчизни своєї почувати кожному чоловікові; всякого вона до себе притягає, неначе магніт-камінь залізо».

Як працювати з підручником

Матеріал кожного параграфу поділено на пункти з назвами-ліхтариками та пізнавальні рубрики. Після назви уроку вміщено основні питання для опрацювання, сформульовано завдання, яких ви маєте досягти протягом уроку.

Зануритися в суть навчальної проблеми, актуалізувати раніше отримані знання, навчитися робити самостійні висновки та оцінки допоможе рубрика «Джерело». Тексти цієї рубрики з позначкою подарують вам можливість

відчутти подих минувшини через літописи, нотатки, спостереження чужинців – історичні документи, що збереглися від тієї доби. Навчившись отримувати з текстів інформацію, ви зможете аналізувати та оцінювати події минулого.

Розібратися в історичних подіях, виявити зв'язок між ними, зрозуміти їх суть та динаміку допоможе рубрика «Історична карта» . Опрацьовуючи завдання до неї, ви навчитеся не тільки співвідносити події в просторі, а й здобувати важливу історичну інформацію.

Рубрика «Літопис подій» сприятиме розвитку часових уявлень та систематизуватиме послідовність історичних подій.

Рубрика «Зверніть увагу!» допоможе вам зосередитися на головному, не оминувши того, що є характерним для тих чи інших історичних подій та явищ.

Працюючи над текстом підручника, звертайте увагу на тлумачення нових понять та термінів. Ці слова відповідно до навчальної програми вам потрібно вміти пояснювати та вживати під час відповіді.

Рубрика «Особистість» знайомитиме вас із найяскравішими постатями вітчизняної історії – особистостями, про які мало сказати, що вони діячі минулого, адже від їхніх учинків залежав перебіг подій, – отож вони, без перебільшення, творці історії.

На сторінках підручника ви знайдете багато завдань і запитань, які допоможуть зрозуміти нову інформацію, сприятимуть її запам'ятовуванню. Оцінити свої історичні знання та вміння відповідно до вимог шкільної програми вам допоможуть рубрики «Перевірте, чого навчилися» та «Оцініть свої вміння з теми».

• ТЕМА

Історія
України

Українські землі в 16 ст.

§ 1 СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У 16 ст.

1. Якою була роль князів у тогочасному суспільстві. Чим уславився Василь-Костянтин Острозький.
2. Що визначало становище української середньої та дрібної шляхти.
3. Як жилося іншим верствам тогочасного суспільства.
4. Чому виникло українське козацтво.

● На цьому уроці ви навчитесь:

1. Виявляти територіальні зміни, що відбувалися на українських землях від середини 14 ст. до початку 16 ст.
2. Визначати роль кожної суспільної верстви та станової групи в житті тогочасного суспільства, порівнювати їхнє становище.
3. Визначати причини виникнення українського козацтва.
4. Характеризувати князя Василя-Костянтина Острозького як людину та історичного діяча, давати оцінку його діяльності.

Джерело

В акті Кревської унії зазначено: «Ясновельможна володарка, її величність, так прийме того государя Ягайла, великого князя, в сини, а прекрасну государинню Ядвігу, вашу дочку, королеву Польщі, так з'єднає з ним законним шлюбом. І віримо, що з цього буде Господові слава, душам порятунок, людям гордість і збільшення Королівства. А поки все згадане належним чином буде здійснене, государ Ягайло, великий князь, з усіма своїми ще не хрещеними братами, ближніми, знатними вельможами й дрібними землевласниками, що проживають на його землях, жагуче бажає й просить прийняти їх у католицьку віру святої римської церкви... Ягайло, великий князь, обіцяє всі свої багатства вжити й витратити на усунення недоліків обох королівств, як Польщі, так і Литви, якщо володарка Угорщини вищезгадану дочку, королеву Польщі, з'єднає з ним шлюбними узами... Нарешті, згаданий князь Ягайло обіцяє свої литовські й руські землі навек приєднати до королівства Польського».

- Про яку подію йдеться в документі?
- Коли й за яких обставин вона відбулася? У чому її історичне значення для українських земель?
- Як ця подія вплинула на суспільно-політичне життя українських земель у 15 – на початку 16 ст.?

Літопис подій

1489 р. – перша документальна згадка про українських козаків у писемних джерелах.
1526–1608 рр. – роки життя князя Василя-Костянтина Острозького.

Історична карта

- Порівняйте територію розселення українців у 15 ст. з сучасними кордонами України.
- Які українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського на початку 16 ст.? З якими державами воно межувало на заході, півночі та півдні?
- До якої держави на початку 16 ст. відійшли землі Чернігово-Сіверщини?
- У складі яких держав перебували Галичина з Холмщиною й Белзчиною, Західне Поділля, Закарпаття, Буковина?
- Які території належали до Кримського ханства на початку 16 ст.?

	Межа розселення українців у 15 ст.		«Велике князівство Руське» князя Свидригайла (1432–1435 рр.)
	Центри воеводств і князівств Польського королівства і Великого князівства Литовського, еялета Османської імперії		Межі територій, які в 1494–1503 рр. перейшли до складу Великого князівства Московського
	Феодалні межі		Володіння Генуезької республіки (до 1475 р.) Примітка: цифрою 1 позначено князівство Феодоро (існувало до 1475 р.)
	1 Руське воеводство (від 1434 р.)		Місця і роки найважливіших битв
	2 Белзьке воеводство (від 1462 р.)		Кордони держав у першій половині 15 ст.
	3 Подільське воеводство (від 1434 р.)		Північна межа володінь Османської імперії (включно з васальними державами) на початку 16 ст.
	4 Волинське воеводство (від 1452 р.)		Кордони сучасної України
	5 Східне Поділля (Брацлавщина)		Визначні оборонні споруди на теренах України
	6 Київське воеводство (від 1471 р.)		
	7 Чернігово-Сіверщина (від 1503 р. до Москви)		

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 16 СТ.

Українські землі у складі Великого князівства Литовського та інших держав (друга половина 14 – початок 16 ст.)

1
ТЕМА

8

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 16 ст.

1. Якою була роль князів у тогочасному суспільстві. Чим уславився Василь-Костянтин Острозький

Із занепадом Київської Русі та Галицько-Волинської держави погіршилося становище української аристократії. Після Кревської унії, й особливо після поразок Свидригайла Ольгердовича, багато українських і білоруських князів втратили свої уділи. Це спричинило розшарування князівської верстви на князів-господарів і князів-слуг. Крім того, впродовж 15 ст. відбувалося поступове зближення князівської верстви з представниками інших привілейованих станів і, як наслідок, утворення єдиного привілейованого стану – *шляхти*. У Західній Європі цей стан називали дворянством. Із середини 15 ст. на більшості українських земель

утвердилася така структура панівного стану: *князі – пани – шляхта-зем'яни*. Ця структура зберігалася до середини 17 ст. Щоправда, особливе ставлення в суспільстві до князів залишалося. Збіднілі князі мали більше шансів отримати високі урядові посади порівняно з менш родовитим, хай навіть і заможним, шляхтичем.

До того ж князі поступали на державну службу до Литовської, а потім Польської держави, зберігаючи свої князівства й отримуючи у приватну власність та пожиттєве володіння значні земельні наділи. Так, княжі роди Острозьких, Вишневецьких, Корецьких, Чарторийських, Збараських обіймали провідні державні посади у Великому князівстві Литовському, засідали в раді великого князя, а у воєнні походи йшли під власними прапорами.

З посиленням польського впливу князі втрачали можливість на державному рівні вирішувати долю своєї батьківщини – вона дедалі більше починала залежати від волі чужих столиць – Вільна чи Кракова. Однак княжі роди ще мали силу й авторитет здійснювати місцеве врядування. Поділивши між собою спершу Волинь, а згодом і Центральну Україну, вони перебрали реальну владу на місцях. У їхніх володіннях діяло княже право з власними податками й судочинством. Існувало своє військо. Тож на місцевому рівні, здавалося, все лишалося таким, як і за княжої доби. Власне, тому представники цих сімей пов'язували свої родоводи з князями Київської Русі. У житті тогочасної України особливе місце посідав рід Острозьких.

Князь Криштоф Збараський.
Портрет 20-х років 17 ст.

Роздивіться портрет українського князя.

Які деталі вбрання свідчать, що зображений чоловік належить до верстви, яка мала «владу і зброю»? Про що свідчить той факт, що портрет було написано за життя князя? Порівняйте зовнішність та одяг зображеного з князями Київської Русі.

Особистість

Князь **Василь-Костянтин Острозький (1526–1608)** – один з найвпливовіших політиків того часу. Від 1559 р. був київським воеводою та володарем українського прикордоння. Наприкінці 16 ст. – найбільший після короля землевласник Речі Посполитої. Річні прибутки князя дослідники оцінюють у 10 млн злотих. В.-К. Острозький мав можливість у найстисліший термін виставити 15–20-тисячне військо. Промовистим є і той факт, що при княжому дворі постійно перебувало близько 2 тис. шляхетних юнаків-слуг, які відбували лицарський вишкіл.

Після смерті польського короля Стефана Баторія (1586) В.-К. Острозький вважався одним із можливих претендентів на престол.

Уже кілька днів польська столиця перейнята смутком і жалобою: помер король Стефан Баторій. Смерть короля поставила питання рішуче: хто посяде польський престол? З-поміж можливих претендентів називали й українського князя Василя-Костянтина Острозького. «По-перше, він – найзаможніша людина держави, – писав секретар посла папи римського у Варшаві Енріко

1

ТЕМА

9

1. Герб князя Василя-Костянтина Острозького з Біблії. 1581 р.

2. Князь Василь-Костянтин Острозький

Спаноккі, – по-друге, його усі шанують як чоловіка розсудливого й достойного, і єдине стоїть на заваді: князь – русин і вождь схизматиків*».

– Дивні справи кояться на землях князя Острозького, – стиха перемовлялися вельможі, – він нехтує військовими обов'язками, а натомість опікується наукою та церквою...

– То правда. На відміну від свого войовничого батька, князь Костянтин не надто прагне військової кар'єри. Але й від посад, належних його становищу, не відмовляється. Засновує школи у Турові, Володимиріві або ж в Острозі. Острозька школа прагне не поступатися найвідомішим університетам! Діє там і друкарня, де вже видрукували Біблію та Буквар. Залучає князь до свого освітнього гуртка відомих чужоземців...

– Мені доводилося бувати в князя Острозького, – втрутився в розмову немолодий шляхтич. – Нічого дивного в тому не бачу, що в руських землях шанують його як некоронованого короля, а родовід князів Острозьких пов'язують із великими київськими князями. Самого ж Костянтина називають «паростю Володимира Великого».

Що, за свідченням секретаря посла папи римського у Варшаві, перешкоджало князеві В.-К. Острозькому посісти престол короля Речі Посполитої?

Як ця обставина характеризує становище українських земель під владою Польщі?

* Схизматиками (від схизма – розкол), або ж розкольниками, відступниками від істинної віри, називали католики православних.

1
ТЕМА

10

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 16 ст.

2. Що визначало становище української середньої та дрібної шляхти

До вищої верстви тогочасного українського суспільства, крім князів, належали також *пани*. Слово «пан» у 16 ст. означало своєрідний титул. Так, на Київщині й Брацлавщині в першій половині 16 ст. із 450 шляхетських родів панськими називалися близько сотні. Головною ознакою пана було те, що він володів хоч і невеликою, але власною, з діда-прадіда, вотчинною землею.

Найчисленнішим прошарком шляхетської верстви була дрібна *шляхта-зем'яни*. Частина з них мала право розпоряджатися власними маєтками, які були їхньою приватною власністю, решта користувалася землею за умови виконання військової повинності. Основним заняттям зем'ян була служба у представників вищої шляхти. Проте військове спорядження було дорогим, тож, постійно оновлюючи його, зем'яни поволі розорювалися.

Князівська верства. Реконструкція одягу 16ст. З. Васіної

Прикметною ознакою суспільно-політичного життя України 16 ст. було те, що, попри споконвічну неоднорідність, шляхетська верства прагнула здобути собі загальні права й привілеї, а отже, відокремитися остаточно від решти суспільства. І якщо князі мали ті права за фактом свого народження, то середній та дрібній шляхті доводилося їх виборювати.

Зміни в становищі шляхти відбилися в законодавчому кодексі того часу – Статуті Великого князівства Литовського в редакції 1529 р. – Першому (або Старому) Литовському статуті. Згідно з ним шляхті було гарантовано, що її не можна карати без суду. Закон також забезпечував шляхті володіння землею, яку не можна було відібрати «без вини». У редакції 1566 р. (т. зв. Другий Литовський статут) закріплювалася норма про зрівняння в правах нижчої ланки боярства-шляхти з князівсько-магнатською* аристократичною верхівкою. Зокрема, запроваджувалися виборні суди (до цього вища аристократія підлягала тільки безпосередньому судові великого князя) та система повітових сеймиків із регулярними загальними (вальними) сеймами, на які вся шляхта мала право «з'їжджатися, радитися та обмишляти», тобто керувати державою. Однак проголошеній статутом рівності ще було далеко до реальної. Отже, наприкінці 16 ст. українська шляхта домоглася законодавчого закріплення прав, що їх упродовж століть виборювала собі мечем, виконуючи нелегкі військові обов'язки.

У Галичині від середини 15 ст. бояри були зрівняні в правах з польською шляхтою. Це призвело до того, що вже в 16 ст. там не залишилося боярських родів, які б дотримувалися українських традицій.

* Магнати (від *magnatus* – багата, знатна людина) – найвпливовіші земле-власники, переважно князі.

Як і раніше, особливе місце в суспільстві займало духівництво, яке становило окрему суспільну верству. Окремішність цього стану виявлялася в тому, що він не підлягав світському суду. Духовний стан в Україні був досить численним – священики з їхніми сім'ями, ченці, люди, що обслуговували церкву. Вище духівництво поповнювалося вихідцями із аристократичних родів і займало свої посади лише з волі литовських та польських володарів. Становище нижчого духівництва залежало від землевласників, на землях яких розташовувалася церковна парафія*.

У соціальній піраміді тодішнього суспільства найнижче місце посідали селяни, які були найчисленнішою верствою – близько 80 % населення. Як і раніше, селяни жили громадами. Члени сільської громади спільно користувалися пасовиськами, лісами, озерами, ріками. Орні землі розподіляли між частинами громади – *дворищами*, які об'єднували по кілька димів (дворів), тобто господарств окремих сімей. Різноманітні податки на користь держави і землевласника сільська громада також розподіляла поміж дворищами. Громада обирала власний суд. Його називали *копним*, від «копа» – зібрання громади. Поступово його було замінено на суд землевласників *вотчинний*, а землі громад перейшли у їхню власність.

Як і інші верстви тогочасного суспільства, селянство не було однорідним. Селяни поділялися на *похожих* (особисто вільних) і *непохожих* (прикріплених до свого наділу).

Протягом 16 ст. в житті українських селян відбувалися істотні зміни. Зумовлені вони були загальноєвропейським розвитком – Великими географічними відкриттями, пожвавленням міжнародної торгівлі, зростанням міст, становленням нових держав у Європі тощо. Внаслідок цього в Україні зростала кількість господарств із застосуванням на панській землі примусової праці залежних селян – т. зв. *фільварків*. Отож набувала поширення фільваркова система господарювання. У багатогалузевих господарствах сировина вироблялася та перероблялася не тільки для безпосереднього споживання, а й для продажу. Зацікавлені у зростанні прибутків, землевласники розширювали площі фільваркових земель, захоплюючи селянські наділи і примушуючи їх працювати на себе з власним реманентом, – тобто впроваджували *панщину*.

Як і інші верстви тогочасного суспільства, селянство не було однорідним. Селяни поділялися на *похожих* (особисто вільних) і *непохожих* (прикріплених до свого наділу).

Протягом 16 ст. в житті українських селян відбувалися істотні зміни. Зумовлені вони були загальноєвропейським розвитком – Великими географічними відкриттями, пожвавленням міжнародної торгівлі, зростанням міст, становленням нових держав у Європі тощо. Внаслідок цього в Україні зростала кількість господарств із застосуванням на панській землі примусової праці залежних селян – т. зв. *фільварків*. Отож набувала поширення фільваркова система господарювання. У багатогалузевих господарствах сировина вироблялася та перероблялася не тільки для безпосереднього споживання, а й для продажу. Зацікавлені у зростанні прибутків, землевласники розширювали площі фільваркових земель, захоплюючи селянські наділи і примушуючи їх працювати на себе з власним реманентом, – тобто впроваджували *панщину*.

Український селянин.
Художник С. Васильківський

* Парафія – нижча церковна адміністративна одиниця, фактично, територія, на якій живуть члени громади, вірні одному храму.

1

ТЕМА

12

Отже, 16 ст. для українських селян стало добою зростання панщини, повинностей та податків, а відтак – дедалі більшого обезземелення, поступового перетворення їх на безправний додаток до фільварку, який можна було навіть дарувати або ж продавати.

Міське населення складалося з міської верхівки – *патриціату* (багаті представники аристократичних родів), *заможних міщан* (цехові майстри, купці) та *міської бідноти*. У містах, особливо в Галичині, мешкали представники різних національностей. На Волині та Київщині переважали українці. Більшість міст перебувала в руках магнатів і держави (королівщини). На користь власника міщани платили різноманітні податки, розмір яких час від часу збільшувався, та виконували повинності.

У середині 16 ст. в українських містах налічувалося близько 130 ремісничих спеціальностей. Зростала кількість цехів. Протягом першої половини 16 ст. жваво розвивалася міжнародна торгівля. Значну частину господарського життя міського населення становило сільське господарство. Помітно зріс попит на сільськогосподарську продукцію: хліб з України вивозили як на захід, так і на південь через чорноморські порти. Центрами міжнародної торгівлі були Київ, Львів, Кам'янець-Подільський та Луцьк. Основними видами торгівлі були ярмарки, які проводили по кілька разів на рік, і торги, що влаштовувалися один-два рази на тиждень.

Ж 4. Чому виникло українське козацтво

Життя українських земель визначалося ще однією обставиною: грабінницькими нападами з Криму. Спустошливі набіги на українські землі зумовлювалися не тільки безпосередньою близькістю до войовничих кочівників, а й нездатністю Польсько-Литовської держави захистити ці землі. Опинившись у такій ситуації, жителі прикордонних територій змушені були опановувати складну військову науку. Утворився особливий тип воїна, таких воїнів стали називати *козаками*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слово *козак* прийшло зі Сходу. У давніх тюрків козаками називали молодих хлопців, які проходили через складний і небезпечний обряд посвячення в повноправні члени племені. Юнаки йшли в степ і мусили там прожити кілька місяців, змагаючись із ворогами й доводячи своє вміння виживати у тяжких природних умовах. Згодом це слово набуло кількох значень й означало *вільну озброєну людину*.

Козацтво формувалося не лише з постійних мешканців прикордонних територій – Київщини та Брацлавщини. Козаками ставали й численні втікачі з інших регіонів України – передусім Галичини, Волині, де визиск землевласників та міської верхівки був найсильнішим. Поширення панщини та запровадження кріпацтва спонукали українських селян та міську бідноту до масових утеч – хоч на край світу, тільки подалі від пана. Важкі умови прикордоння здавалися втікачам меншим лихом, ніж втрата особистої свободи.

Джерело

Видатний український мислитель Станіслав Оріховський-Роксолан у трактаті «Напучення польському королю...» 1543 р. писав: «Доки ти живеш у Краківському замку, люд Русі гине. Та ще й як гине! Цього без сліз і розповіді неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить; міста попалено, фортеці зруйновано; багатьох славних лицарів посічено або забрано в полон; немовлят порубано, літніх – повбивано, дівчат з'валтовано прилюдно, жінок збещено на очах у чоловіків, молодиць пов'язано й забрано разом із реманентом і худобою, так що нема чим і землю обробити. Жах і смуток всюди на полях і в оселях наших».

- До кого звертається автор твору? Чому?
- Про яке явище доби йдеться в джерелі?
- Як воно, на вашу думку, пов'язане з виникненням козацтва?

Козаки в степу. Фрагмент картини С. Васильківського

Джерело

Польський дипломат та історик Самуїл Грондський про тогочасне становище багатьох українців зауважував: «Ті з русинського (українського) народу, які не хотіли тягнути ярмо й терпіти владу місцевих панів, йшли в далекі краї, тоді ще незаселені, і здобували собі право на волю... закладали нові поселення і, щоб відрізнятись від підданих, залежних від панів, стали називати себе козаками».

Як у джерелі пояснюється одна з причин виникнення козацтва?

Спочатку козаки мешкали здебільшого на півдні Київщини, у районі Канева, Черкас, Чигирини, а також на Поділлі. Поступово просуваючись у глиб степів, вони зазвичай селилися між Дніпром, Південним Бугом, Кальміусом та їхніми численними притоками. Особливо вабили козаків багаті на рибу й дичину місця понад Дніпровими порогами від гирла Самари, тобто від сучасного Дніпропетровська до острова Хортиця (у межах сучасного м. Запоріжжя) та Великого Лугу – низинних берегів Дніпра за порогами. Ось чому українських козаків називали **запорізькими**.

Козаки освоювали нові землі, прокладали шляхи, споруджували мости тощо. На берегах річок, на островах, у балках чи байраках козаки закладали свої поселення – **зимівники**. Зимівником називався запорізький хутір, що

складався з двох-трьох хат та різних господарських будівель – комор, клунь, стаєнь, хлівів, курників, льохів. Іноді хутір мав млин, кузню тощо.

На освоєних землях, особливо в їхній північній частині, де була меншою небезпека набігів ординців, козаки сіяли хліб, займалися городництвом, садівництвом, ремеслами. Природні умови степу дозволяли вирощувати коней, велику рогату та дрібну худобу. З-поміж козаків були теслі, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, шевці, бондарі тощо.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. З якими причинами виникнення козацтва співвідносні подані джерела?

Потреба захисту українських земель від грабіжницьких походів кримських орд та султанських військ	Поширення панщини та запровадження кріпацтва спонукали українських селян та міську бідноту до масових утеч
--	--

А. Венеціанець Д. Ліппомано, який 1575 р. побував з дипломатичною місією в Польському королівстві, писав про становище селян: *«Нещасні селяни, вилучені з-під опіки закону й віддані на свавілля панів, перебувають у найжалюгіднішому становищі, бо пани можуть розпоряджатися їхнім господарством і навіть життям, як їм заманеться, а селянин у жодному суді не може знайти ніякого захисту».*

Б. Читаємо в листі очевидця: *«Русь уся спустошена огнем і мечем, бо і земля перемишльська, що досі була не зачеплена, другим тим татарським найздом обернена в попіл; безконечна маса людей і худоби забрана; скрізь мало хто лишився, спромігшися сховатися в якихось ліпше зміцнених містах або фортецях».*

2. Установіть хронологічну послідовність подій: роки життя князя В.-К. Острозького; Кревська унія; перша документальна згадка про українських козаків у писемних джерелах.
3. Дайте визначення поняттям: шляхта; магнати; фільварок; кріпацтво; козак; зимівник.
4. Установіть подібність та відмінність у поняттях: князі; пани; шляхта-зем'яни.
5. Розподіліть назви українських земель відповідно до назв держав, у складі яких вони перебували наприкінці 15 ст.:

Велике князівство Литовське	Королівство Польське	Князівство Молдавія	Королівство Угорщина
-----------------------------	----------------------	---------------------	----------------------

Буковина; Галичина; Закарпаття; Західна Волинь; Західне Поділля; Київщина; Переяславщина; Східна Волинь; Східне Поділля; Чернігово-Сіверщина.

6. Дайте відповіді на запитання: Яку роль у тогочасному суспільно-політичному житті відігравала українська аристократія? Які зміни в житті українських селян відбувалися протягом 16 ст.? Чим вирізнялося життя українських міщан?
7. Чому князя В.-К. Острозького називають «некоронованим королем Русі»? Висловіть ставлення до цієї історичної особистості.

• На цьому уроці ви навчитеся:

§ 2

ЛЮБЛІНЬСЬКА УНІЯ. ПОЧАТОК ПОЛЬСЬКОГО ПАНУВАННЯ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

1. Пояснювати причини об'єднання Великого князівства Литовського та Польського королівства.
2. Описувати перебіг подій Люблінського сейму 1569 р.
3. Виявляти територіальні зміни, які відбулися на українських землях унаслідок Люблінської унії.
4. Аналізувати зміни суспільно-політичного життя на українських землях після Люблінської унії.

1. Що спричинило об'єднання Великого князівства Литовського та Польського королівства.
2. Як розгорталися події під час Люблінського сейму 1569 р.
3. Що передбачала ухвала Люблінського сейму 1569 р.
4. Які зміни відбулися в суспільно-політичному житті на українських землях після Люблінської унії.

Джерело

Під час сейму в Любліні 1569 р., на якому вкотре обговорювали питання об'єднання (унії) Великого князівства Литовського та Королівства Польського, український князь Костянтин Вишневецький звернувся до присутніх з такими словами: «І на цьому перед Вашою Королівською Милістю наголошуємо, що погоджуємося на (приєднання) як люди вільні, свободні, щоб це не принизило нашої шляхетної гідності. Бо ж ми є народом так поштивим, що жодному народові і на світі не поступимося, і впевнені, що кожному народові рівні шляхетністю... Також просимо, оскільки ми (з поляками) різної віри, а власне ми – греки, то щоб нас і в цьому не було понижено і щоб нікого не примушували до іншої віри».

- Чому український князь виступав на сеймі «спільним станам Польської Корони зі станами Великого князівства Литовського»?
- Що мав на увазі князь, коли казав, що належить до народу, який «кожному народові рівен шляхетністю»?
- Чим відрізнялися вірування поляків та українців, про які йдеться в джерелі?
- Чому князь, на вашу думку, відстоював право на свободу віросповідання та збереження місцевих звичаїв?

Літопис подій

1558–1583 рр. – Лівонська війна. Війна Московії проти Лівонського ордену німецьких лицарів, а після його розпаду (1561) – проти Великого князівства Литовського, Польщі (з 1569 р. – Речі Посполитої), Данії та Швеції за вихід до Балтійського моря.
1569 р. – Люблінська унія. Об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту.

3 1. Що спричинило об'єднання Великого князівства Литовського та Польського королівства

овнішньополітичні інтереси Литви. Шлях до об'єднання Великого князівства Литовського з Польщею був доволі тривалий. Започаткувала його Кревська унія 1385 р., метою якої було спільне подолання

1
ТЕМА

16

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 16 СТ.

зовнішньої небезпеки – тоді обом державам загрожували лицарі-хрестоносці.

З другої половини 15 ст. став набирати сили новий суперник Литви – Московське князівство, яке почало претендувати на українські й білоруські землі. На початку 16 ст. Велике князівство Литовське у війнах з Московією втратило майже третину своєї території, зокрема Чернігово-Сіверщину й Смоленськ. Ситуація загострилася в середині 16 ст., коли розпочалася війна Московського царства проти Лівонії. Литва, що підтримувала лівонців, опинилася на межі катастрофи. Щоб уникнути цілковитого завоювання Москвою, потрібно було знайти надійного союзника. Єдиним реальним кандидатом на таку роль було Польське королівство, з яким Велике князівство Литовське вже вісім разів обговорювало й укладало різноманітні угоди-унії та з яким було пов'язане особою спільного монарха (великий князь литовський обіймав одночасно й королівський престол).

Московські вояки. З книги «Записки про московські справи» австрійського дипломата й мандрівника С. Герберштейна. 1549 р.

Попри переваги зовнішньополітичних чинників у поступовому зближенні Литви з Польщею, не можна відкидати особливості внутрішнього життя Великого князівства Литовського загалом і українських земель зокрема. Адже в обговоренні ідеї унії брали участь українські можновладці. Одні з них всіляко опиралися об'єднанню Литви з Польщею в одну державу, інші, навпаки, підтримували його.

Руські князі, у тому числі й представники роду Острозьких, уперто противилися унії, побоюючись, що після приєднання до Польського королівства втратять свої привілеї, адже за польськими законами уся шляхта мала рівні права. Литовська та руська (українська й білоруська) середня та дрібна шляхта підтримувала об'єднання, сподіваючись у такий спосіб здобути для себе більших привілеїв.

Позиція польських можновладців щодо державного об'єднання. Об'єднання в одну державу було вигідним не лише Великому князівству Литовському, а й Польщі: польська шляхта прагнула розширення своїх

Рельєф із зображенням об'єднання Литви та Польщі. З пам'ятника Люблінській унії

володінь, а в самій державі вільних земель вже не було. Завдяки укладанню шлюбів, успадкуванню маєтків і наділів польська шляхта займала щодалі більше посад на Волині, Поділлі й Підляшші. Усі ж скарги місцевих землевласників на порушення привілею Казимира від 1447 р., яким заборонялося роздавати землі в Литовському князівстві іноземцям, залишалися без відповіді. Через конфлікти, що виникали на цьому ґрунті, поставало питання про офіційне затвердження шляхетських надбань.

2. Як розгорталися події під час Люблінського сейму 1569 р.

Попри взаємну зацікавленість сторін, домовленість про державну унію Великого князівства Литовського й Польського королівства дося-

Люблінська унія. Фрагмент картини Я. Матейка

галася протягом тривалого часу та в гострих суперечках. Люблінський сейм розпочався **10 січня 1569 р.** Півроку польські та литовські послы не могли дійти згоди. Представники Польщі пропонували унію, за якою Велике князівство Литовське зливалося з Польським королівством у єдину державу; окремими в Литовському князівстві мали лишатися тільки адміністрація та судочинство. Це змушувало литовських послів чинити опір: вони прагнули якомога повніше зберегти державну окремішність свого князівства. Проте серед литовських представників не було єдності. Князі та середня й дрібна шляхта обстоювали передусім станові інтереси, які не збігалися.

Розбрат у таборі литовських представників вдало використали поляки. Коли литовсько-руські князі залишили засідання сейму й роз'їхалися по своїх маєтках готуватися до військових дій проти Польщі, польський король Сигізмунд II Август, спираючись на підтримку дрібної та середньої шляхти, у березні 1569 р. видав універсал про приєднання Підляшшя й Волині до Польського королівства. За універсалом місцева шляхта зрівнювалася в правах з польською. Наступний королівський універсал проголосив приєднання до Польщі Київщини й Брацлавщини. *«Надзвичайно важливо для Речі Посполитої, щоб Київ перебував під владою Польської держави, оскільки Київ – це ворота усіх тих володінь, до яких належать Волинь і Поділля».*

Рішучі заходи Польщі змусили литовських магнатів повернутися за стіл переговорів. Уболіваючи за цілісність своїх маєтків, литовські князі погодилися на унію й не виступали проти передачі українських земель Польській Короні. Українські князі також звели свої вимоги до мінімуму – свободи віросповідання, непорушності місцевих звичаїв та вільного користування рідною мовою.

Джерело

У листі до Миколая Радзивілла Григорій Ходкевич зазначав: *«Нічого втішного не можу написати вам звідси. Всі наші справи, як і раніше, йдуть гірше й гірше, я вже не бачу ніяких засобів виправити їх. У суботу король вирішив відокремити від нас Київ, і сьогодні, мабуть, буде присягати як польський сенатор київський воєвода. Тому прошу вас сповістити, чи прибудете ви до нас і коли? Це тим більше важливо, що поляки, віднявши в нас усіх людей, бажають ще, щоб ми самі дали їм військо на захист держави, – для того, думаю, вимагають цього, щоб тим скоріше погубити нас. Дядько мій (Ієронім Ходкевич), трокський каштелян, наказав вам довго жити. Розмовляючи в мене за обідом... про те, яку пагубу приносить нам ця унія, він, спонукуваний любов'ю до батьківщини, сказав, що бажав би не дожити до неї, що й трапилось, – він не дожив до ранку й віддав душу Богові. Писано 6 червня 1569 р.».*

- Як у листі пояснено перебіг подій червня 1569 р.?
- Зробіть висновок про наміри литовсько-руської знаті об'єднатися в одній державі з поляками.

Історична карта

- Які українські землі перебували у складі Польщі до Люблінської унії 1569 р.? Які українські землі увійшли до складу Польського королівства за Люблінською унією?
- Які нові воєводства було утворено на українських землях у складі Польського королівства після Люблінської унії? Які міста були їх центрами? У складі яких держав перебувала решта українських земель?
- З якими державами сусідила Річ Посполита на сході та півдні?
- Які з держав перебували в залежності від Османської імперії наприкінці 16 ст.?

Українські землі в 16 – першій третині 17 ст.

3. Що передбачала ухвала Люблінського сейму 1569 р.

1 липня 1569 р. сейм виніс ухвалу про унію двох держав: Великого князівства Литовського та Польського королівства. Нову державу – *Річ Посполиту*, утворену внаслідок унії, мали очолювати виборний король, спільний сейм і *сенат**. Угоди з іншими державами належало укладати від імені Речі Посполитої. Литовська, українська й польська шляхта зрівнювалася у правах та отримувала право на володіння маєтками по всій території Речі Посполитої. Ліквідовувалися митні кордони. Литва зберігала певну самостійність: право й суд, адміністрацію, військо, скарб, офіційну «руську» мову.

* Сенат – одна з двох палат сейму, в якій засідали призначені королем найвищі державні чиновники, воєводи, каштеляни та представники вищого духовництва.

4. Які зміни відбулися в суспільно-політичному житті на українських землях після Люблінської унії

1

ТЕМА

20

На українських землях, що відійшли після Люблінської унії до Речі Посполитої, запроваджувався адміністративно-територіальний устрій за польським взірцем. У Речі Посполитій на українських землях стало шість воєводств: *Руське* (з центром у Львові), *Белзьке* (Белз), *Подільське* (Кам'янець), *Волинське* (Луцьк), *Брацлавське* (Брацлав), *Київське* (Київ). Їх очолювали призначені урядом воєводи, яким належала вся місцева влада. Вони керували шляхетським ополченням, головували на місцевих сеймах і наглядали за діяльністю шляхетських земських судів. Воєводства поділялися на *повіти* або *землі*, якими керували старости й каштеляни (коменданти фортець).

Владича вежа Верхнього замку в Луцьку – центрі Волинського воєводства

Фортеця в Кам'янці – центрі Подільського воєводства

Зміни в законах, що сталися після Люблінської унії, закріплювалися Третім Литовським статутом *1588 р.* Цей кодекс діяв як на території Великого князівства Литовського, так і на українських землях, які внаслідок Люблінської унії опинилися у складі Польщі. Згідно з ним селяни, які прожили на землі феодала понад 10 років, ставали кріпаками. Землевласники одержали право пошуку й повернення селян-утікачів протягом 20 років. Отже, статут остаточно звів селянство до закріпаченого стану.

Особливої гостроти після Люблінської унії набули питання віри та мови. Католицька церква прагнула збільшити кількість своїх прихильників. Тому в Україні засновувалися *єзуїтські** школи й колегії. Вони сприяли поширенню освіти: багато українців отримали змогу, закінчивши їх, навчатися в західноєвропейських університетах. Проте платою за освіченість часто ставало зречення батьківської віри. Крім того, в *1596 р.* відбулася подія, яку називають *Берестейською церковною унією*. Сутність її полягає в тому, що за підтримки польської влади утворилася нова українська церква – греко-католицька. Докладно про Берестейську

* Єзуїти (від лат. *Iesus* – Ісус) – члени католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса», створеного для зміцнення католицької церкви і влади папи римського в усьому світі.

унію ви дізнаєтеся на наступних уроках, проте подія та була наслідком Люблінської унії, тому ви повинні знати, що призвела вона до фактичної втрати православною церквою вищої ієрархії (керівництва), адже митрополит і більшість єпископів перейшли в унію, тобто стали греко-католиками. Загострення релігійної ситуації спонукало українців до згуртування. У містах, а згодом і селах при православних церквах починали діяти т. зв. *братства*. Поставши через необхідність обстоювати найпростіші релігійні права, братства згодом перетворилися на впливові організації, які долучилися до руху за самостійність від польської влади.

Та найдраматичнішим наслідком Люблінської унії для України була втрата нею державності, яка, хоч і в обмеженому вигляді, зберігалась у Великому князівстві Литовському. Подальша доля українських земель цілковито залежала від зовнішніх обставин: доки безпосередніми господарями маєтків залишалися князі, які володарювали в них і до унії, доки державою правив король, який з розумінням ставився до місцевої віри та звичаїв, доти й життя українців ніби не зазнавало відчутних змін.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. З якого документа наведено уривок? Про які зміни в управлінні державою йдеться?
«Польське королівство і Велике князівство Литовське становлять неподільне тіло, одно зібрання, один народ... Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи не роздільний сенат для всіх справ і потреб тих народів і ніколи вже не повинен він бути іншим, тобто не повинен складатися лише з сенаторів того чи того народу».
2. Установіть хронологічну послідовність подій: Люблінська унія. Об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту; Початок Лівонської війни; Берестейська церковна унія. Утворення греко-католицької церкви.
3. Які з перелічених воєводств були сформовані на українських землях у складі Польського королівства після Люблінської унії: Белзьке; Брацлавське; Волинське; Київське; Подільське; Руське?
4. Виберіть слова та словосполучення, які доречні в розповіді про початок доби польського володарювання на українських землях: католицизм; монгольська навала; єзуїти; вальний сейм; Грюнвальдська битва; Мукачівський замок; шляхетська республіка; султан Сулейман I; король Сигізмунд II Август. Свій вибір поясніть.
5. Дайте відповіді на запитання: Що змушувало схилитися до унії з Польщею Велике князівство Литовське? Як ставилися до унії українські князі-магнати? Які обставини спонукали українську знать переходити до табору прихильників об'єднання Литовського князівства й Польського королівства?
6. Доведіть або спростуйте думку: «Люблінська унія, яка формально не суперечила тогочасним законам, за сутністю була актом захоплення українських земель Польщею».

§ 3 ЄВРОПЕЙСЬКІ РЕЛІГІЙНІ РУХИ ТА ПРАВОСЛАВНІ БРАТСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 16 ст.

1. Які особливості мав реформаційний рух в Україні.
2. Що таке братства. Як вони обстоювали православ'я.
3. Яке значення в тогочасному шкільництві мала Львівська братська школа. Яким було навчання в ній.
4. У чому виявився вплив Контрреформації на українські землі.

• На цьому уроці ви навчитеся:

1. Визначати особливості реформаційного та контрреформаційного руху в українських землях.
2. Характеризувати діяльність православних братств, визначати вплив реформаційних ідей.
3. З'ясовувати за свідченням джерела «Порядок шкільний» Львівської братської школи.
4. Оцінювати діяльність єзуїтів на українських землях.

Джерело

У грамоті патріарха Йоакима від 15 січня 1585 р. йшлося: «Хочуть... панове міщани львівські школу заснувати для навчання дітям християнським усіх станів, які би мали вчитися Письма Святого грецького й слов'янського, щоб не був їхній християнський рід неначе безсловесним через свою невченість. І також купити друкарню, потрібну для тієї школи».

- Які можливості для навчання мали українці у 15 – першій половині 16 ст.?
- Як у документі пояснено мету створення Львівської братської школи?
- Навіщо братчикам була потрібна власна друкарня?
- З чим було пов'язане створення мережі приватних шкіл?

Літопис подій

1556–1561 рр. – створення Пересопницького євангелія.

1586 р. – затвердження статуту Львівського братства антиохійським патріархом Йоакимом.

1586 рр. – заснування у Львові Успенського братства та братської школи.

1591 р. – видання друкарнею Львівського братства «Адельфотеса» – підручника церковнослов'янської та грецької мов.

Ц 1. Які особливості мав реформаційний рух в Україні

Церковне життя в українських землях зазнавало впливів загальноєвропейських ідей та рухів. Багато європейських країн було охоплено реформаційними ідеями. Не минули вони й Речі Посполитої, у складі якої перебували українські землі. **Реформація** – суспільно-політичний рух 16–17 ст., спрямований проти католицької церкви. Реформаційний рух поклав початок новому напрямку християнського вчення – **протестантизму**. Протестантська церква проголошувала свою незалежність від влади папи римського. Кількість прихильників нового віровчення

збільшувалася й у Речі Посполитій. Щоправда, були з-поміж них здебільшого шляхетські родини Литви та Польщі. Що ж до українських земель, то тут нечисленні осередки протестантизму почали з'являтися у 30–40-х роках 16 ст. Нове віровчення привертало увагу передусім шляхти й магнатів. Вони вбачали в протестантських (особливо кальвіністських) вимогах: послаблення влади вищих церковних ієрархів, ліквідацію церковного землеволодіння, контроль мирян над духовництвом, віротерпимість і обмеження королівського всевладдя, близькість до ідеалів шляхетської вольниці. Перехід української шляхти до протестантизму не мав масового характеру. Українські шляхтичі, прагнучи розширення своєї влади, у більшості випадків обирали католицизм. Не знайшла особливої підтримки протестантська церква й у середовищі міщан. В окремих містах, здебільшого магнатських, осередки протестантизму таки з'являлися, але тоді, коли городян спонукали до цього власники міста. Що ж до селян,

Пересопницьке євангеліє (1556–1561)

Книгу написано на пергаменті чорним чорнилом з уживанням червоної фарби, оздоблено вишуканими малюнками-мініатюрами. 482 аркуші рукопису опрацьовані в дубові дощечки, обтягнуті зеленим оксамитом. Праця над його перекладом тривала від 1556 до 1561 р. Розпочато її було в с. Двірець, а закінчено в м. Пересопниці – це волинське містечко й дало назву книзі. Перекладачем Євангелія був архімандрит Пересопницького Пречистенського монастиря Григорій. Переписав переклад син протопопа з Сянока Михайло Василевич. У післямові він повідомив, що Григорій працював над перекладом з великою любов'ю та постійно молився, просячи Бога допомогти йому завершити працю.

то для них протестантизм був чужим і незрозумілим. У кращому випадку українські селяни ставилися до нього як до «панської церкви», зберігаючи вірність батьківській, православної.

Отже, протестантизм в українських землях не знайшов підтримки ні в середовищі можновладців, ні серед простого народу, а вплив Реформації виявився в застосуванні реформаційних ідей для оновлення православної церкви.

Найголовнішим здобутком Реформації в Україні був переклад Святого Письма живою мовою народу, а також її використання в богослужінні. Переклади Святого Письма староукраїнською літературною мовою стали з'являтися від середини 16 ст. Найвідомішим є Пересопницьке євангеліє.

2. Що таке братства. Як вони обстоювали православ'я

Вплив реформаційних ідей на українське суспільство засвідчує й діяльність православних братств.

Братствами називають національно-релігійні громадські об'єднання міщан при православних церквах. Найавторитетнішим було Львівське Успенське братство, яке почало формуватися на початку 80-х років 16 ст. У 1586 р. антиохійський патріарх Йоаким затвердив статут Львівського братства. Статут надав йому права зверхності над іншими братствами та контролю за духовництвом, у тому числі єпископами. Незабаром Львівське братство домоглося **ставропігії** – права підпорядковуватися не своїм єпископам, а безпосередньо патріархові. Відтоді братство стало називатися ставропігійним.

1. Видавничий знак Львівського братства
2. Фрагмент привілею Львівському братству антиохійського патріарха Йоакима

Братства займалися добродійною діяльністю – допомагали братчикам, які опинилися в скруті, дбали про забезпечення храмів книжками, іконами, свічками, влаштовували храмові свята тощо. Та поступово братства розгорнули широку культурно-освітню діяльність. З їхньої ініціативи створювалися бібліотеки, відкривалися друкарні та школи. Наприкінці 16 – у першій половині 17 ст. в Україні діяло близько 30 братських шкіл.

Діячі братського руху прагнули поліпшення становища церкви. Вони виступали проти зловживань вищого духовництва, шукали шляхів розв'язання проблеми невиконання священиками своїх обов'язків тощо.

Історична карта

Розгляньте карту на стор. 39.

- У яких містах наприкінці 16 – у першій половині 17 ст. діяли православні братства?

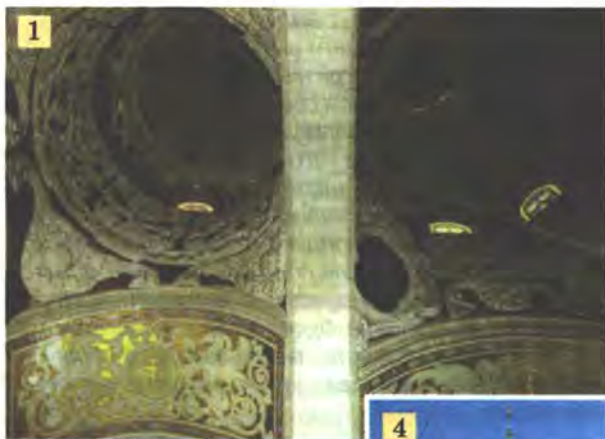
3. Яке значення в тогочасному шкільництві мала Львівська братська школа. Яким було навчання в ній

Навчатися у Львівській братській школі мали право діти всіх станів. Утримувалася школа коштом братства. Невелику плату за на-

вчання брали з батьків учнів лише «згідно з можливостями кожного». Діти з незаможних родин і сироти навчалися безкоштовно.

Велику увагу в школі приділяли вивченню церковнослов'янської та книжної (літературної) староукраїнської мов. Традиційно вивчали і грецьку мову. За тих часів важко було також обійтися й без латини – мови західноєвропейської науки й дипломатії. Щоправда, навіть після запровадження латини школу називали греко-слов'янською. У 1591 р. у друкарні Львівського братства було надруковано «Адельфотес» – підручник грецької мови для слов'ян, укладений викладачами й учнями Львівської братської школи за участю її першого ректора Арсенія Еласонського.

Навчання у школі будувалося за системою тогочасних західноєвропейських середніх шкіл – гімназій. Його основу становило вивчення «семи вільних наук» – граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики. За європейською традицією навчання складалося з трьох класів граматики та з класів поетики та риторики. Ці науки вивчалися також протягом перших років навчання в деяких вищих школах.

1. Інтер'єр куполів каплиці Трьох Святителів
2. Львівські братчики. Тогочасний аматорський малюнок
3. Каплиця Трьох Святителів
4. Успенська церква у Львові з дзвіницею (вежею Корнякта)

За сприяння Львівського Успенського братства у Львові постав ансамбль Успенської церкви, що належить до найкращих в Україні пам'яток ренесансної архітектури. Він складається з Успенської церкви, каплиці Трьох Святителів, дзвіниці (вежі Корнякта).

Джерело

З «Порядку шкільного» Львівської братської школи 1587 р.:
«Сідати мають кожен на своєму певному місці, призначеному відповідно до науки: котрий більше вміє, сидітиме вище, хоч би й вельми убогий був, а котрий менше вмітиме, сидітиме на простішому місці...

Багатий над убогим нічим не має бути вищий у школі, тільки самою наукою...
Сходитися хлопці мають до школи на певну годину... і відпущати їх додому по науці так само...

Щоранку має пильно доглядати дидаскал (тобто вчитель): коли б якого хлопця не було, має зараз послати по нього й довідатися причини, чому не прийшов. Коли б забавився де іграми, чи вдома обдурив, чи над потребу спав і через те не прийшов, довідатися усього й привести його мають...

У поранок спершу по молитвах мають мовити кожен учорашню науку свою та й письмо своє, яке вдома писав; виклад науки своєї має показувати...

Сторінка статуту Львівської братської школи. 1587 р.

По обіді хлопці мають самі писати на таблицях кожен свою науку, подану їм од дидаскала, окрім малих, яким має писати сам дидаскал. А в школі навчившись, на важкі слова опитувати мають один одного, тобто диспутувати. А додому відходячи, вірша потвердити, аби увечері, прийшовши додому, діти вміли перед родичами своїми чи сторонні діти всякого стану, живучи в господі, господарям своїм науку, яку вчили в школі, прочитати із викладом, за звичаєм шкільної науки, а що вчили того дня, мають увечері вдома написати і до школи принести вранці, показати перед дидаскалом своїм...

Двох чи чотирьох хлопців щотижня іншим ладом мають виділяти для порядку, з чого жоден відмовлятися не може, коли б до нього черга надійшла. А діло їхнє буде: раніше до школи прийти, школу підмести, в печі затопити і біля дверей сидіти, а котрі входять та виходять – про всіх знати».

- Про які права та обов'язки тогочасних учнів ви дізналися з джерела?
- Що зі шкільних звичаїв збереглося донині, а що змінилося?
- Які моральні цінності прагнули втілювати в шкільне життя братчики?

4. У чому виявився вплив Контрреформації на українські землі

Не минула українські землі й хвиля **Контрреформації** – католицької реформи церковного життя. Ідеї реформування церкви були різними. Одні передбачали здійснення реформи католицької церкви через її наближення до реформаційних церков. Інші ґрунтувалися на цілковитому запереченні віровчень, народжених Реформацією, аж до оголошення їм війни. Перемогла друга позиція. Щоправда, методи її втілення багато в чому були реформаційними: запровадження власного шкільництва, розвиток книговидання, надання особливого значення проповіді тощо.

Справі реформування католицької церкви слугував *орден єзуїтів*, заснований 1534 р. й офіційно затверджений папою римським 1540 р. Єзуїти згуртували навколо ідеї оновлення католицької церкви великі інтелектуальні сили. При цьому головними засобами були педагогічна діяльність та дипломатія.

З 60-х років 16 ст. єзуїти з'явилися у Польщі, а на середину 17 ст. у Речі Посполитій діяло 32 єзуїтські колегії – з них 13 на українських землях. У 1575 р. було відкрито єзуїтську колегію в Ярославі (нині – Польща), а незабаром єзуїтські колегії з'явилися у Львові, Кам'янці, Луцьку, Перемишлі, Острозі.

Запроваджуючи в життя потужну освітню програму, єзуїти прагнули збільшити кількість прихильників католицизму. Високий рівень освіти єзуїтських навчальних закладів приваблював українських шляхтичів; до того ж їхні випускники мали змогу продовжувати навчання в європейських університетах.

Документ

Волинський шляхтич у 20-х роках 17 ст. так розповідає про єзуїтську школу: «Аж ти віддав синка свого до тієї... школи.

Аж вони там твого синка русинка... ошукали... Ось вже й на віру свою святу правдиву яко пес чекаєт, і на тебе, отця, і на матір на свою, і на весь рід свій, і віри, і мови своєї многославної святої відрікається...»

• Чим зумовлена така оцінка діяльності ордену єзуїтів? Про що вона свідчить?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. **Перебудуйте твердження на проблемне запитання та дайте на нього аргументовану відповідь.** • Культурне піднесення в Україні значно посилюється в останній чверті 16 – на початку 17 ст. з появою братств.
2. **Установіть хронологічну послідовність подій:** • заснування у Львові братської школи; • Люблінська унія. Об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту; • створення Пересопницького євангелія.
3. **З якими державами наприкінці 16 ст. межували українські землі Речі Посполитої на сході та півдні?**
4. **Дайте визначення поняттям:** • церковні братства; • Реформація; • протестантизм; • Контрреформація; • Євангеліє; • орден єзуїтів.
5. **Дайте відповіді на запитання:** • Чому реформаційний рух не набув помітного поширення в українських землях? Які він мав особливості? • Що таке братства? Які напрямки їхньої діяльності ґрунтувалися на ідеях Реформації? • Яким було навчання у Львівській братській школі? • Що ви знаєте про права та обов'язки учнів цієї школи?
6. **Яку роль у тогочасному національно-культурному житті в українських землях відіграла діяльність ордену єзуїтів? Висловіть ставлення до цієї діяльності.**

§ 4 БЕРЕСТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ

1. Яким було становище православної церкви наприкінці 16 ст.
2. Чому спалахнула літературна полеміка. Які були табори полемістів.
3. Як відбувалися церковні собори в Бересті.
4. На яких умовах виникла греко-католицька церква.

• На цьому уроці ви навчитеся:

1. Пояснювати, що у становищі православної церкви наприкінці 16 ст. стало передумовою Берестейської унії.
2. Порівнювати позиції прихильників унії з-поміж православних та католиків.
3. Описувати перебіг подій церковних соборів у Бересті 1596 р.
4. Визначати причини виникнення полемічної літератури, виявляти табори прихильників та противників унії.
5. Пояснювати засади, на яких виникла греко-католицька церква.

Джерело

Про подію одного грудневого дня 1595 р. у ватиканській залі Константина, де відбулася офіційна церемонія прилучення двох православних єпископів до римо-католицької церкви, – подію, якій судилося бути початком церковної унії, свідчить папський церемоніймейстер: «Згадані два єпископи (Іпатій Потій та Кирило Терлецький) прийшли в грецькому одязі, що його носять у їхніх країнах, укланувши в просторі поміж лавами, вони, за їхнім звичаєм, поцілували землю, а згодом те саме зробили посередині цього вільного простору, а третій раз перед стопами папи і їх, наприкінці, з пошаною поцілували; а перший з них, що називався Іпатій, дав папі листи... Тоді... вчинили ісповідь віри, і то перший – який знав латинську мову – відчитав її латиною, а другий, Кирило, що не знав латинської мови, вчинив її по-грецьки чи руськи».

- Чому після подорожі до Ватикану на єпископів чекала привітна зустріч короля й ворожа – православних земляків?
- Як Берестейська унія православної та католицької церков пов'язана з ухвалою Люблінського сейму?

Літопис подій

1582 р. – запровадження в Речі Посполитій нового – григоріанського – календаря.

1588–1616 рр. – діяльність письменника, культурного та громадського діяча Івана Вишенського.

1596 р. – православний та уніатський собори в Бересті. Ухвала уніатського собору про утворення греко-католицької церкви.

1. Яким було становище православної церкви наприкінці 16 ст.

Становище православної церкви з переходом українських земель під владу католицької Польщі було непростим. Щоб протидіяти польському католицизму, який через розгалужену мережу колегій і

друкарень невпинно поширював вплив на нові східні землі, Українська православна церква мусила виробити власну систему освіти. Але ні достатньої кількості книжок, ні відповідних навчальних закладів для вищого духовництва не було.

Становище православної церкви в українських землях ускладнювалося й зовнішніми обставинами. Захоплений турками 1453 р. Константинополь втратив можливість істотного впливу на православну церкву України. Натомість із кожним роком дедалі потужнішою ставала Московська митрополія, яка прагнула перебрати славу згаслого Константинополя. Визнання у 1589 р. Московського патріархату, надання його главі титулу Патріарха Московського та всієї Русі занепокоїло українських церковних діячів.

Розуміючи всю складність ситуації, в якій опинилася рідна церква, частина представників вищого духовництва і шляхти дедалі більше схилилися до ідеї об'єднання з римо-католицькою церквою.

Сподівання, що покладали на унію церков її прихильники з-поміж православних. Через унію з римо-католицькою церквою українці сподівалися досягти єдності свого народу. Бо тільки справжня рівність у правах (саме її домагався, наприклад, український князь *Василь-Костянтин Острозький*) обох церков у католицькій Польщі могла б покласти край переслідуванню православних. Потрібно було зберегти традиційний грецький обряд і мову богослужінь. Крім того, унія здатна була, як здавалося її прихильникам, вирішити проблему підпорядкування Української православної церкви: після її переходу під зверхність папи римського відпадала потреба боротьби із зазіханнями Московського патріархату.

Були й особисті мотиви. Вищих православних ієрархів вельми непокоїла втрата власного авторитету в церковному житті. Вже йшлося про те, що за справу оновлення української церкви взялися братства. Їхній вплив з кожним роком зростав. Заручившись підтримкою східних патріархів, братства отримали право контролювати діяльність найвищих церковних діячів. Тож в унії православні єпископи, та й сам митрополит *Михайло Рогоза*, вбачали можливість позбутися опіки братств.

Думки католиків щодо унії. У Польщі щодо унії церков однастайності не було. Одні взагалі виступали проти будь-якого об'єднання, інші ж (а їх була більшість на чолі з королем) не заперечували можливості унії. Проте польським можновладцям не потрібна була авторитетна українська церква, рівна в правах із польською. Тому унію церков вони тлумачили як навернення до католицизму. У трактаті «*Про єдність Божої Церкви під одним Пастирем*» проповідник-єзуїт *Петро Скарга* переконував читачів, що істинною є лише одна церква – римо-католицька, тож найкориснішим було б «*відкинути помилки греків та об'єднатися з осердям істинної віри*».

Таке тлумачення унії католиками викликало у православних обурення. Згодом прихильників об'єднання поменшало, його почали заперечувати навіть колишні ініціатори, зокрема князь В.-К. Острозький.

Календарна реформа в римо-католицькій церкві. Безпосереднім приводом до загострення церковного протистояння в Україні стала календарна реформа, проведена з ініціативи папи *Григорія XIII*. 21 лютого

1

ТЕМА

1582 р. він оголосив про впровадження нового календаря – *григоріанського*, або календаря нового стилю, на відміну від старого, *юліанського*. Реформа мала на меті подолати відставання календарного часу від астрономічного, яке в 16 ст. становило 10 днів (у 17 ст. теж 10 днів, у 18 ст. – 11, у 19 ст. – 12, а в 20 ст. – 13). Однак новий календар не сприйняли у східному християнському світі, наводячи насамперед богословські аргументи. Православна церква в Україні досі дотримується юліанського календаря.

2. Чому спалахнула літературна полеміка. Які були табори полемістів

30

Навколо ідеї об'єднання церков розгорнулася гостра й дуже цікава суперечка (полеміка). Представники різних поглядів висловлювали свої думки в літературних творах, які називають *полемічними*. До сьогодні збереглося близько 200 пам'яток полемічної літератури представників різних таборів – прихильників та противників унії.

Мелетій Смотрицький

Один з найвидатніших православних письменників-полемістів, праці якого були опубліковані за життя, – *Герасим Смотрицький*. Його перу належать кілька блискучих полемічних трактатів, зокрема твір «*Ключ царства небесного...*», надрукований 1587 р. в Острозі.

Видатною пам'яткою полемічної літератури був «*Тренос*» («Плач») 1610 р. Його створив *Мелетій Смотрицький*, син Герасима. Цей мистецьки довершений та оригінальний твір, написаний польською мовою, розкривав становище православних українців та білорусів, які потерпали від національно-релігійних утисків. На відміну від інших полемічних трактатів, він не був спрямований проти якогось конкретного твору чи події. «Тренос» скомпоновано як плач Церкви-України, покинутої та зневаженої власними дітьми: «*Горе мені, бідній, горе нещасній, ах – з усіх сторін ограбованій, на світову ганьбу мого тіла з усіх риз оголений! Горе мені, незносами тягарями обтяженій: руки в оковах, ярмо на шиї, пута на ногах, ланцюг на стегнах, меч над головою обочиний, вода під ногами глибока, огонь по боках – негасимий, зусюди крики, зусюди страх, зусюди переслідування!*»

Винятковою самотутністю відзначалися твори українського полеміста православного табору *Івана Вишенського*. До нашого часу їх збереглося 16. Надрукованим за життя письменника був лише один твір – «*Послання до єпископів*», у якому з надзвичайною пристрасністю висловлено погляди щодо унії, яких, на думку письменника, мав би дотримуватися простолод.

Джерело

Іпатій Потій у своєму полемічному творі «Унія або виклад попередніх артикулів» писав: «Знай же тоді, християнський брате, що найголовніших артикулів, які перешкоджають тій згоді, є п'ять: перший – про походження Духа Святого; другий – про чистилище; третій – про зверхність видимого й найстаршого пастора; четвертий – про календар, а п'ятий як додаток до того – про антихриста, щоб люди бачили, що коли вже прийшов антихрист, то він головний, якого люди чекають... Щоб, прочитавши, ти не сказав, що (не знаєш), скільки тих артикулів, що до яких з римлянами не погоджуємося! Я в тому тебе безпечно переконую, що тільки у тих п'яти зауважиш, що більше піддаєшся тиску, ніж правді, всі інші – спокій і згода. Бо вся служба Божа, святі тайни і всі інші церемонії й обряди нашої святої Східної Церкви залишаються цілими і ні в чому не порушеними».

Скориставшись уривком, з'ясуйте, до якого табору – прихильників чи противників об'єднання церков – належав автор. Свою думку аргументуйте рядками з твору.

Ц 3. Як відбувалися церковні собори в Бересті

Церковному соборові, що схвалив унію, передували тривалі переговори між православними священиками, Ватиканом, українськими можновладцями, представниками польської католицької церкви, королівським двором. Щоправда, всі приготування здійснювалися таємно.

Аби пришвидшити втілення ідеї унії в життя, двоє з православних єпископів – найбільші її поборники *Іпатій Потій* та *Кирило Терлецький* – вирушили в подорож до Риму, де наприкінці 1595 р. відбулася їхня зустріч із папою римським та офіційна церемонія з'єднання єпископів із католицькою церквою. Та, попри згоду сторін, остаточне рішення щодо унії мав винести церковний собор. Його було призначено на 6 жовтня 1596 р. у м. Бересті (нині – Брест у Білорусі).

До Берестейського собору готувалися не лише прихильники унії, а й її противники, яких з кожним днем більшало (так, змінили свою позицію щодо ідеї об'єднання церков, відмовившись від унії, єпископи *Гедеон Балабан* та *Михайло Копистенський*). Заперечували унію братства та монастирі. Чужою вона була також для більшості шляхти й міщан. Не підтримувало її й селянство. Антиунійну боротьбу очолював князь *Василь-Костянтин Острозький*. В одному зі своїх послань, написаному ще до римської подорожі єпископів, князь заявив про свою готовність залучити для боротьби проти унії 15–20-тисячне військо.

Численні протести православних свідчили, що про добровільне з'єднання церков годі

Медаль з написом:

«На прилучення русинів»

Поміркуйте, коли, за яких обставин і за чийм наказом було викарбувано медаль.

Кого зображено на пам'ятці?

1
ПЕЧА

31

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 16 ст.

1

ТЕМА

32

й думати. Проте вірні своєму слову перед папою римським ініціатори унії не хотіли поступатися.

Розуміючи складність ситуації, противники унії подбали про авторитетність представництва в Бересті. Крім двох єпископів – Г. Балабана й М. Копистенського, – вони запросили представника константинопольського патріарха Никифора, який, згідно з рішенням собору східних патріархів, мав першість над митрополитами. Для участі в Берестейському соборі прибув також представник александрійського патріарха – *Кирило Лукаріс*.

Щоправда, авторитет високих східних церковних діячів міг вплинути на перебіг подій лише за умови спільного собору. Він же у Бересті не відбувся. Спеціальним універсалом король заборонив іноземцям брати участь у соборі. Тож, не дійшовши згоди навіть щодо спільного засідання, кожна зі сторін **8 жовтня** розпочала свої окремі собори.

Грамота Берестейської унії з підписами та печатками учасників собору. **8 жовтня 1596 р.**

Православні зібралися в палаці, де зупинився В.-К. Острозький. Прихильники унії проводили собор у міській церкві св. Миколи. Саме в ній було затверджено попереднє рішення про об'єднання церков. Так було утворено *греко-католицьку (уніатську) церкву*.

4. На яких умовах виникла греко-католицька церква

Нова церква підпорядковувалася папі римському. Було визнано деякі засади католицького віровчення (догмати), зокрема догмат про походження Святого Духа від Отця й Сина (православні визнають, що Дух Святий походить лише від Отця). Церковні обряди, свята, таїнства, особливості храмового будівництва, іконопису, церковного співу залишалися православними, а мовою богослужінь визнавалася церковнослов'янська.

Король Сигізмунд III підтримав унію і визнав чинними ухвали собору, що відбувся в церкві св. Миколая. Греко-католицьке духовництво, як і католицьке, звільнялося від сплати податків, уніатська шляхта нарівні з католицькою могла претендувати на державні посади. Крім того, греко-католицьким єпископам було обіцяно місце в сенаті, але ця домовленість лишилася нездійсненою. Що ж до Української православної церкви, то вона, попри велику кількість прихильників, опинилася поза законом.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. **Перебудуйте твердження на проблемне запитання та дайте на нього аргументовану відповідь.** • Полемічна література віддзеркалює багатство духовного життя та ідейних пошуків українських просвітителів кінця 16 – першої половини 17 ст.
2. **Дайте визначення поняттям:** • григоріанський календар; • полемічна література; • греко-католицька церква.
3. **Установіть хронологічну послідовність подій:** • запровадження в Речі Посполитій нового, григоріанського, календаря; • православний та уніатський собори в Бересті. Ухвала уніатського собору про утворення греко-католицької церкви; • Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої.
4. **Дайте відповіді на запитання:** • Що спричинило прихильне ставлення до ідеї об'єднання православної церкви з католицькою в колах можновладців та вищого духовництва? • Чому ідея унії не здобула широкої підтримки серед більшості населення, а згодом навіть втратила чимало з колишніх прихильників? • Чим закінчилися церковні собори в Бересті 1596 р.? • Як літературна полеміка свідчить про культурний та суспільний розвиток тогочасної України?
5. **До табору прихильників чи противників унії належали названі нижче історичні діячі, верстви українського суспільства, тогочасні громадські та релігійні об'єднання:** • король Сигізмунд III; • князь В.-К. Острозький; • митрополит М. Рогоза; • єпископи І. Потій, К. Терлецький; • єпископи Г. Балабан, М. Копистенський; • братства; • монастирі; • нижче духовництво; • селяни; • міщани; • шляхта; • папа римський?
6. **Які з тверджень відображають засади, на яких виникла греко-католицька церква:** • підпорядковувалася константинопольському патріарху; • визнавала зверхність папи римського; • повністю залишалася на засадах православного віровчення; • визнавала деякі важливі догмати католицького віровчення; • мовою богослужінь залишалася церковнослов'янська; • користувалася для богослужінь латиною; • зберігала православний обряд; • переходила на католицький обряд?

§ 5 ЗАПОРІЗЬКА СІЧ – КОЗАЦЬКА РЕСПУБЛІКА

1. Як виникали та що собою являли перші січі.
2. Яку Запорізьку Січ вважають першою. Чим уславив своє ім'я князь Дмитро Вишневецький.
3. Які особливості мала козацька держава – Запорізька Січ.
4. Хто здійснював владу в Запорізькій Січі.

● На цьому уроці ви навчитесь:

1. Визначати особливості козацької держави – Запорізької Січі, показувати на карті її територію.
2. Визначати роль Січі-столиці у військово-політичному житті запорізьких земель, житті та побуті козаків-січовиків.
3. Описувати на основі історичних джерел традиції та звичаї запорізьких козаків.
4. Характеризувати князя Дмитра Вишневецького як людину та історичного діяча, давати оцінку його діяльності.

Джерело

Австрійський цісар Рудольф II Габсбург у лютому 1594 р. відправив до Січі посольство Еріха Лясоти, мета якого полягала в тому, щоб залучити козаків до спільної боротьби проти Османської імперії та Кримського ханства. Про знайомство з запорізькими козаками Лясота розповів у своєму «Щоденнику», зокрема, таке: «Я гадав, що ця війна проти турків триватиме не рік чи два, тому не вважав за слушне втрачати таких хоробрих і відчайдушних людей, які змолоду вправляються у військовому мистецтві та добре знають цього ворога, тобто турків і татар (з якими вони майже щодня стикаються)... Це військо утримати легше, ніж військо іншої нації, бо на їхніх начальників не треба витратити особливих коштів (які звичайно становлять значну суму). Крім того, вони мають власну зброю та боеприпаси, до яких не треба замовляти й утримувати спеціально гармашів, бо багато хто з них сам уміє з ними обходитися».

- Про що свідчить факт офіційних відносин Австрії з запорізькими козаками без погодження з польським урядом?
- Учому Е. Лясота вбачав переваги запорізького козацтва над іншими вояками?

Літопис подій

1556 р. – заснування українським православним князем Дмитром Вишневецьким на о. Мала Хортиця першої Запорізької Січі.

1. Як виникали та що собою являли перші січі

Постійна загроза нападу ногайсько-татарських орд змушувала козаків будувати укріплення з дерев – *засіки*. Саме із засіками дослідники пов'язують походження слова *січ* (згромадження січеного дерева). Можливо, що розрізнені невеликі січі існували в багатьох місцях. І лише згодом за порогами утворилася *Запорізька Січ* – головна військова база козаків, своєрідна столиця запорізьких земель.

Січ – фортеця. Про вигляд найдавніших січей відомо небагато, проте й цих свідчень достатньо, аби переконатися в інженерній майстерності запорожців. Великого значення надавали козаки місцю розташування Січі. Найчастіше то був річковий острів. Ворогам було важко знайти Січ у плавнях – очеретяних хащах, густо помережаних численними протоками, а ще важче – досягнути до неї.

Січ являла собою фортецю. Природні укріплення підсилювалися 10–13-метровим валом і ровом. Вал зміцнювався частоколом із баштами, де містилися бійниці. В середині фортеці був майдан із православною церквою. Навколо церкви стояли великі довгі будинки – *курені*, де жили січовики, а також оселі старшини, канцелярія. Трохи далі – склади, арсенали, ремісничі майстерні, торгові лавки.

На Січі постійно стояла *військова залога* (2–3 тис.), а основна маса козаків жила поза її межами у зимівниках. Чисельність козаків на Січі коливалася залежно від пори року (взимку – менше, влітку – більше),

1. Козацький зимівник
2. Запорізька Січ. Малюнок 17 ст.
3. Дніпрові пороги. Картина П. Порубаєва

перебігу воєнних дій тощо. За відповідним сигналом козацтво збиралося на Січі, щоб узяти участь у поході чи у вирішенні важливих справ.

Життя та побут козаків-січовиків. Поєднання в особі козака вмілого хлібороба й воїна-захисника зумовлено способом життя, побутом, звичаями й традиціями. Козаком міг стати будь-хто, але за неодмінної умови – визнання православ'я чи добровільного навернення до нього. Коли прибулий на Січ правильно хрестився на доказ того, шлях до козацької громади був відкритий.

З моменту прийняття до козацького товариства кожен мусив дотримуватися ustalених звичаїв і традицій. Серед них найперший – *закон козацького побратимства*. Козацька взаємоповага й щирість підтверджуються звертаннями, що були традиційними: пане-брате, пани-товариші тощо. Найтяжчою була кара за злочини, заподіяні членам товариства.

1

ТЕМА

Джерело

Французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який перебував в Україні під час служби в польській армії протягом 1630–1647 рр., у своїй книзі «Опис України» про козаків повідомляв: «Вони кмітливі й проникливі, дотепні й надзвичайно щедрі, не побиваються за великим багатством, зате дуже люблять свободу, без якої не уявляють собі життя... Вони добре загартовані, легко витримують спеку й холод, спрагу й голод, невтомні в битвах, відважні, сміливі чи, радше, одчайдушні, власним життям не дорожать... Вони високі на зріст, вправні, енергійні, люблять ходити в гарному одязі... відзначаються міцним здоров'ям і навіть не хворіють... Мало хто з козаків умирає від недуги, хіба що у глибокій старості, бо більшість з них гине на полі слави».

36

- Яким було ставлення Г. Л. де Боплана до запорізьких козаків?
- Чим його можна пояснити? Чи є підстави не довіряти свідченням французького інженера? Чому?

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 16 ст.

Проводи на Січ. Картина О. Сластіона

2. Яку Запорізьку Січ вважають першою.

Чим уславив своє ім'я князь

Дмитро Вишневецький

Хортицька Січ. Першою відомою Січчю традиційно вважається фортеця, зведена 1556 р. на о. *Мала Хортиця* українським православним князем *Дмитром Вишневецьким*. Восени 1557 р. фортецю було зруйновано ордами кримського хана. Проте козаки збудували нову в іншому місці. Власне, зміна місць розташування Січі є особливістю козацької столиці й пояснюється її військовим призначенням.

Особистість

Дмитро Вишневецький походив із давнього українського князівського роду. Замолоду покинув батьківський дім задля лицарської слави. Рано виявив неабиякий хист полководця: вже 1550 р. король Сигізмунд II Август призначив його старостою черкаським і канівським. Потім він отримав посаду прикордонного стражника на Хортиці. Там, на Малій Хортиці, за його ініціативою запорожці збудували фортецю, яка стала військовою базою козацтва на пониззі Дніпра. Протягом 1556 р. організовував численні походи запорожців до володінь кримського хана і на турецькі фортеці. Згодом був запрошений до Москви і як московський воевода здійснював походи на татар. Останній похід Д. Вишневецького розпочався влітку 1563 р. Із загонами козаків князь рушив до Молдавії. Там потрапив у полон і невдовзі був переданий туркам.

Народна пам'ять береже про князя-звитяжця численні легенди, перекази, пісні, в яких він оспівується під іменем Байди.

Ранок сліпив білим сонцем, шмагав різким вітром. «Певно, на морі буря», – подумалось кобзареві. Так зажди буває, коли раптом серед літньої ночі

1. Замок Вишневецького на о. Мала Хортиця. Сучасна реконструкція

2. Дмитро Вишневецький

розгуляється гроза. Певно, й того дня, багато літ назад, море було розбуханим і непривітним. Адже зранку по змитім дощем небі побігли холодні хмари, й не знати чого на душі стало якось незатишно – того дня їх схопили. Кобзар поринув у спогади:

Ой крикнув цар на свої гайдуки:
«Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть Байду і зв'яжіте,
За гак ребром зачепіте!»
Ой висить Байда та й не день, не два,
Не одну нічку й не годиночку;

Ой висить Байда та й гадає,
Та на свого джуру поглядає:
«Ой, джуру ж мій молодесенький,
Подай мені лучок та й тугесенький,
Подай мені тугий лучок
І стрілочок цілий пучок!»

Насправді джура – хто б міг упізнати його в цьому зігнутому недолею й роками кобзареві! – не був поряд із князем: карався на галері, а про смерть Вишневецького почув від побратимів. Та вірити в неї не міг – так і народилась «Пісня про Байду», яку й співає щоразу, коли літній ранок шмагає, мов батогом, холодним вітром.

Про обставини смерті Вишневецького залишилися свідчення і в чужих землях: «Його... скинули з вежі на гаки, вмуровані в стіни біля морської затоки дорогою з Константинополя до Галати. Зачепившись ребром за гак, жив у такому стані три дні, поки турки не вбили його з лука за те, що ганив їхню віру». За легендою, султан Сулейман I, вражений винятковою мужністю, запропонував українському князеві свою милість, якщо той

зречеться християнської віри й перейде в мусульманство. Але Вишневецький ладен був краще загинути, ніж зрадити свою віру.

- Які риси середньовічного лицаря були, за свідченням джерел, властиві українському князеві Д. Вишневецькому?
- Яким постає він в фольклорі?
- Поміркуйте, чому українських козаків називають лицарями.

3. Які особливості мала козацька держава – Запорізька Січ

Протягом 16 ст. Січ набувала ознак адміністративно-політичного центру, фактично столиці запорізьких земель, заселених козаками. Назва «Запорізька Січ» починає вживатися щодо величезних територій

Степової України, де формувався особливий козацький військово-адміністративний устрій і діяли козацькі порядки. Отож Запорізькою Січчю аж до 18 ст. називали місто-фортецю – столицю козацької держави і саму козацьку державу.

Територія козацької держави називалася *Землі Війська Запорізького, або Вольності Війська Запорізького низового*. Відомо вісім запорізьких січей. Перша розташовувалася, як ви довідалися, на о. Мала Хортиця (нині – на території м. Запоріжжя). П'ять інших (основні січі) – на території сучасного м. Нікополя та Нікопольського району Дніпропетровської області, дві – в Херсонській області.

Козацька рада на Січі.
З малюнка 17 ст.

Кожен козак-запорожець приписувався до *куреня* – військової та господарської одиниці на Січі. Куренів було 38. Кожен із них мав здебільшого таку саму назву, що й найменування місцевості, з якої походили козаки, об'єднані в ньому. Назви куренів – яскраве свідчення того, що Січ приймала вихідців з усієї України. Були там Полтавський, Уманський, Корсунський, Канівський та інші курені.

Кожен козак-запорожець приписувався до *куреня* – військової та господарської одиниці на Січі. Куренів було 38. Кожен із них мав здебільшого таку саму назву, що й найменування місцевості, з якої походили козаки, об'єднані в ньому. Назви куренів – яскраве свідчення того, що Січ приймала вихідців з усієї України. Були там Полтавський, Уманський, Корсунський, Канівський та інші курені.

4. Хто здійснював владу в Запорізькій Січі

Уся повнота влади в козацькій державі належала *Січовій (Військовій) раді*, причому право голосу мав кожен запорожець. Саме тому козацьку державу називають республікою. Ради відбувалися двічі-тричі на рік: на початку січня, другого або третього дня після Великодня, 1 жовтня (на свято Покрови). На раду запорожці сходилися заздалегідь, поспішаючи до Січі з усіх козацьких земель.

Рада керувала всіма важливими справами Січі. Вона провадила внутрішню та зовнішню політику, укладала мир чи оголошувала війну, приймала й надсилала посольства, чинила суд. На раді обирали козацький уряд – *Кіш*.

Історична карта

- До яких річок на заході та сході простягалися терени Земель Війська Запорізького низового на початку 17 ст.?
- До якої річки на Лівобережжі та верхів'я яких річок на Правобережжі сягали межі запорізьких володінь?
- Які з Січей-столиць існували протягом другої половини 16 – першої половини 17 ст.? Де їх було розташовано?
- Як називався перший за течією поріг Дніпра?

	Територія Речі Посполитої		Дії війська К. Косинського в 1591–1592 рр.
	Столиці і кордони держав		Межа територій, охоплених повстанням К. Косинського
	Центри і межі воеводств і великих феодальних володінь		Похід війська С. Наливайка в 1595–1596 рр.
	Територія Запоріжжя		Межа територій, охоплених повстанням С. Наливайка
	Найважливіші православні церковні братства		Місця поразок козаків (К. Косинського – у січні 1593 р., С. Наливайка – у травні 1596 р.)
	Дніпровські пороги. Цифрами позначено: 1 Кодацький, 2 Сурський, 3 Лоханський, 4 Дзвонець, 5 Ненаситець, 6 Вовницький, 7 Будило, 8 Лишній, 9 Вільний		Територія Османської імперії та залежних від неї держав
	Запорізькі Січі. Літерами позначено: Х Хортицька Січ (1556–1557 рр.), Т Томаківська Січ (1564–1593 рр.), Б Базавлуцька Січ (1593–1638 рр.)		Сучасні кордони України

Українські землі в останній чверті 16 ст.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Кіш – місцезнаходження (ставка) кошового отамана; згодом назва закріпилася за козацькою столицею – Запорізькою Січчю, де розташовувалася постійна резиденція гетьмана (кошового отамана). Кошем називали також центральний орган управління Запорізької Січі, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами. На чолі стояв кошовий отаман.

Козацька старшина. Військове та адміністративне керівництво Запорізької Січі називалося козацькою військовою старшиною. До неї належали кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар і курінні отамани.

Джерело

Гійом Левассер де Боплан так розповідав про обрання козацького керманича: «Ось як вони вибирають свого старшого: коли зберуться всі старі полковники й старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча (додає, що) недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити як всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плеще в долоні, вигукуючи: "Слава! Слава!". Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому, а старший подає їм руку, що у них служить за форму вітання... Вони йому дуже підкоряються. Цей старший їхньою мовою називається гетьманом, його влада необмежена аж до права стинати голови і садити на палю тих, хто провинився. Гетьмани дуже суворі, однак нічого не починають без військової наради, яку називають Радою».

- Чим відрізнявся цей порядок обрання керманича від існуючого на той час в Європі?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

На Січі разом з титулом *кошовий отаман* вживалося поняття *гетьман*, воно прийшло в українську мову з польської, куди потрапило з німецької, та означало – головний.

У Польщі були *коронний гетьман* – головнокомандувач війська та *польний коронний гетьман* – його заступник. Два гетьмани були також у Литві. Від середини 17 ст. титул гетьмана закріпився за правителем основної частини визволених від поляків земель України – Гетьманщини, а для Січі лишився титул кошового отамана.

Кошовому отаману, або *гетьманові*, належала вища військово-адміністративна та судова влада на Січі. Під час воєнних походів влада кошового була необмеженою, проте в мирний час він не міг ухвалювати важливих рішень без згоди Військової ради. Кошовий відкривав Військову раду, головував на раді військової старшини, здійснював дипломатичні відносини з іншими державами, розподіляв воєнну здобич, прибутки від мита, узаконював поділ пасовищ, земель та угідь для полювання й рибальства. Крім того, затверджував судові вирoki та обраних або призначених на посади козаків.

Безпосередніми помічниками гетьмана були військовий писар, військовий суддя, військовий осавул та інші старшини. Військовий суддя чинив суд, був охоронцем норм закону і права. Військовий писар очолював січову канцелярію, вів усю документацію та дипломатичне листування. Помічником гетьмана у військових та адміністративних справах був осавул.

Козацькі клейноди. Українське козацтво мало свої символи-відзнаки, або клейноди (від нім. – коштовність). Серед них – корогва, бунчук, булава та печатка з гербом. Згодом долучили – пірначі, литаври, значки, палиці тощо.

Найбільшою святинєю козацтва вважалася **корогва** – прапор. Їх шили з найдорожчих тканин та оздоблювали вишивкою і гаптуванням. Найважливішу ознаку влади кошового отамана становила **булава** – палиця з горіхового дерева завдовжки 50–70 см зі срібною чи визолоченою кулею на кінці. Булава розкішно оздоблювалася, здебільшого смарагдами і перлами. Важливим атрибутом влади був **бунчук** – держак завдовжки 2–2,5 м, верхівку якого прикрашала кулька – маковиця, від якої донизу звисали пасма кінського волосся й червоні мотузки. Військовою **печаткою** утверджувалися всі офіційні документи Війська Запорізького. Символом влади військового писаря був срібний **каламар**, відзнакою довбиша – **литаври**. Без ударів довбиша в литаври не можна було скликати Січову раду. Курінні отамани носили **жезли-пірначі**.

Козацькі клейноди: 1. Пірнач і булава; 2. Бунчук; 3. Литавра; 4. Козацька печатка; 5. Козацькі корогви (прапори)

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. ✪ Скориставшись схемою, поясніть, як відбувалось управління Запорізькою Січчю. ✪ Зазначте обов'язки посадовців з кола козацької старшини.

2. Роздивіться фрагмент карти та пояснювальний напис на ній. Визначте, коли могла бути виготовлена ця карта. Про які події та історичні постаті на ній ідеться?

«Хортиця – місцевість на Борисфені. Тут Дмитро Вишневецький, стародавній преславний герой, ушавлений своїми воєнними звитязами, поставив колись фортецю. Середину цього місця оточив кам'яним муром та огорожею з дубів, що піднеслися, зміцнені природою та Богом. Унаслідок цього він міг протидіяти наступові кримського хана та сил усієї його орди доти, доки Вишневецький через тривалу облогу був позбавлений провіанту й змушений був їсти коней. Після цього, нарешті, подолавши пороги, з усім своїм неушкодженим військом, човнами повернувся до Черкас».

3. Установіть хронологічну послідовність подій: заснування князем Д. Вишневецьким на о. Мала Хортиця Січі-фортеці; Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої; перша документальна згадка про українських козаків у писемних джерелах.
4. Яких меж сягали території Вольностей Війська Запорізького низового? Які Січі-столиці існували в другій половині 16 – першій половині 17 ст.?
5. Дайте визначення поняттям: Запорізька Січ; Кіш; козацька старшина; кошовий отаман; гетьман; Січова рада; козацькі клейноди; курінь.
6. Установіть подібність та відмінність у поняттях: корогва; булава; бунчук; печатка; литаври.
7. Дайте відповіді на запитання: Які особливості порівняно з іншими тогочасними державами мала Запорізька Січ? Чим вирізнялося життя та побут козаків-січовиків від решти козаків-запорожців? За що сучасники шанували українського князя Д. Вишневецького?

● На цьому уроці ви навчитесь: § 6 ЗРОСТАННЯ РОЛІ КОЗАЦТВА В ЖИТТІ УКРАЇНИ. КОЗАЦЬКІ ПОВСТАННЯ 90-х років 16 ст.

1. Характеризувати військове мистецтво козаків, використовуючи писемні та візуальні джерела.
2. Визначати значення утворення реєстрового козацтва та повстань 90-х років 16 ст. у розгортанні національно-визвольного руху.
3. Пояснювати причини козацьких повстань 90-х років 16 ст. і причини їхньої поразки.
4. Показувати на карті перебіг подій козацьких повстань 90-х років 16 ст.

1. Чому перетворення козацтва на велику суспільну силу стало передумовою національно-визвольної боротьби наприкінці 16 ст.
2. У чому виявлялася військова майстерність козацтва.
3. Навіщо було створено реєстрове козацьке військо. Які воно мало права.
4. Як відбувалося повстання 1591–1596 рр., якими були його причини та наслідки.

43

Джерело

Сеймові ухвали 1590 р. передбачали з-поміж іншого й таке: «Відносно тих людей, які перебувають на Низу в Запоріжжі: нехай коронний гетьман, зібравши сам особисто або через уповноважених відомості про військо в тих місцях і на тому пограниччі, так впорядкує територію, на якій мешкають ці люди, щоб вони (ті самі або якісь інші, туди приведені) підлягали владі призначеного їм начальника – осілого шляхтича, а також ротмістрів чи сотників з числа шляхти... Усі згадані начальники, старшина і сотники, і, нарешті, кожний рядовий, повинні скласти присягу нам і Речі Посполитій, обіцяючи, зокрема, що вони: ніколи поза волею гетьмана та його уповноважених не переходять кордонів Корони ні водою, ні сушею з метою грабунку і війни з сусідніми державами... не прийматимуть нікого до свого товариства поза волею старшин, а старшина – без дозволу гетьмана. А якщо б якомусь козакові, що перебуває в послушенстві нашого старшого, за порогами будучи виникне потреба повернутися до волості, міста чи маєностей наших шляхетських, тоді він має отримати від старшого листа, в якому повинна бути відмітка адреси поїздки і час повернення».

- Які повноваження у відносинах із запорожцями сеймова ухвала надала коронному гетьманові?
- Навіщо польській владі потрібно було вдаватися до подібних заходів?

Літопис подій

- 1577 р.** – молдавський похід Івана Підкови.
1590 р. – прийняття сеймом Речі Посполитої ухвали «Порядок щодо козаків та України».
1591–1593 рр. – козацьке повстання під проводом Криштофа Косинського.
1593 р. – зруйнування татарами Томаківської Січі та спорудження Базавлуцької.
1595–1596 рр. – козацьке повстання під проводом Матвія Шалу та Северина Наливайка.

1. Чому перетворення козацтва на велику суспільну силу стало передумовою національно-визвольної боротьби наприкінці 16 ст.

Наприкінці 16 ст. життя в українських землях набуло надзвичайної гостроти. Втрата решток державності відбувалася за умов постійної загрози нападів з боку Туреччини й Кримського ханства, а також посиленого польського наступу на права українців. За таких вкрай несприятливих обставин набирав потужності козацький рух, що ставав рухом національно-визвольним.

Гармата 16–17 ст., піднята 1872 р. із затонулої біля о. Хортиця козацької чайки

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Національними називають особливості, властиві народів (нації). Це поняття вживається надзвичайно широко в найрізноманітніших словосполученнях: національна культура, національний характер, національний костюм, національна історія тощо. **Національно-визвольний рух** – це рух народу за національне звільнення, тобто за звільнення від панування над собою іншого народу.

Козацтво збільшувалося кількісно, розширювало терени свого впливу, домогалося визнання з боку польської влади. Зазнало воно й внутрішньостанового розшарування – з'явилася козацька верхівка, заможний прошарок.

Підвищувався військовий досвід козаків, удосконалювалася їхня організаційна структура. Цьому значною мірою сприяла постійна участь у воєнних діях, зокрема у складі європейських армій. Наприклад, українські козаки брали участь разом з польськими військами у Лівонській війні проти Московії, ходили походами до Молдавії. Так, унаслідок походу 1577 р. запорожець **Іван Підкова** захопив престол у Яссах та став молдавським господарем. Такий перебіг подій занепокоїв уряд Речі Посполитої. Ні польський король Стефан Баторій, ні уряд Туреччини не підтримали І. Підкову в його боротьбі проти інших претендентів на молдавський престол. Тому, незважаючи на перемогу, він залишив Молдавію та вирушив до України. Незабаром польські можновладці схопили та стратили його.

К 2. У чому виявляється військова майстерність козацтва
козацька піхота. Гучної слави зажила козацька піхота – основний рід козацького війська. На відміну від піхотних підрозділів європейсь-

ких армій, що виконували завдання лише за підтримки кінноти, вона завжди діяла самостійно. Під час бою козаки-піхотинці шикувались у *три шеренги*. Стріляла тільки перша шеренга, друга – подавала, а третя – заряджала рушницю. Під час особливо жорстоких битв застосовувався й інший бойовий порядок. Приміром, козацьке військо могло змішуватися з ворожим. Такий бій козаки називали *галасом*.

Найпопулярнішим серед козаків був бойовий порядок, що називався *табором*. Він застосовувався козацьким військом на марші, в обороні та наступі. Табір будовався з возів, скріплених ланцюгами, у кілька рядів вилаштуваних чотирикутником, півмісяцем або ж овалом. Наперед виводили три-чотири гармати, з боків – по одній, позаду – дві. Військо перебувало всередині укріплення. Наступаючи на ворога, піхота виходила назовні, але в разі небезпеки поверталася в захисне кільце. Сучасники називали табір «рухомою фортецею», бо козаки під прикриттям возів могли долати сотні кілометрів голим степом.

1

1. Тришеренговий порядок козацької піхоти

2. Козацький рухомий табір

2

Французький інженер Г.Л. де Боплан писав: «Козаки найбільше виявляють спритності та доблесті, б'ючись у таборі під прикриттям возів (бо вони дуже влучно стріляють із рушниць, які є їхньою звичайною зброєю), обороняючи ці укріплення... Сотня цих козаків під захистом табору не побоїться ні тисячі поляків, ні кількох тисяч татар».

Козацька розвідка. Постійна загроза нападів з боку Туреччини та Кримського ханства змушувала козаків дбати про розвідку. У запорізькому війську були *сторожова служба* й *дозір*. Козацькі розвідувально-сторожові підрозділи розташовувалися в земляних або дерев'яних укріпленнях на кордонах українських земель. Для спостереження за місцевістю також використовували давні кургани або насипали нові. Винаходом козацтва була *система димової сигналізації*, що сповіщала населення про наближення нападників.

Козацька зброя. Запорозжці були великими майстрами артилерійської справи. Вони віддавали перевагу *легким гарматам*, які давали змогу вільно маневрувати під час бою. Гармата була незамінною за навального козацького наступу.

Поміж зброї особливою шаною в козаків користувалися *рушниця*, *спис* і *шабля*. Венеціанський посол Альберто Віміна, який побував в Україні 1650 р., записав: «Мені доводилося бачити, як козаки кулею

гасили свічку, відсікаючи нагар так, наче це зроблено за допомогою щипців».

Козацький флот. Військова майстерність козаків повною мірою виявлялась і в морських походах. На Січі взагалі вважалось, що справжнім козаком є той, хто випробував себе в морському бою. Козацький флот складався з легких, надзвичайно маневрених човнів – **чайок**. Вони рухалися за допомогою або весел, або вітрил, що давало змогу якнайкраще використовувати погодні умови. Перевагою чайок було й те, що вони могли пристати до будь-якого берега, на відміну від громіздких і неповоротких турецьких галер.

У Г.Л. де Боплана читаємо: *«Звичайно, на їхньому човні є десять–п'ятнадцять весел з кожного боку і пливуть ті човни швидше, ніж турецькі веслові галери. На човнах також ставлять щоглу, на яку напинають доволі незграбне вітрило, котре розпускають лише в гарну погоду, а за сильного вітру воліють веслувати».*

1. Козацький сигнальний маяк

Козацький сигнальний маяк – фігура, що мала вигляд піраміди з просмолених бочок. Вона була обов'язковою на кожному сторожовому посту. У разі небезпеки фігури підпалювали, і в небо здіймалася чорна смоляна кіптява, сповіщаючи про біду.

2. Запорожці готуються до морського походу.
З малюнка І. Їжакевича

3. Навіщо було створено реєстрове козацьке військо. Які воно мало права

Військова майстерність козаків набула розголосу в світі. Джерела подають чимало фактів, коли європейські володарі залучали козацтво для допомоги у війнах. Ще на початку 16 ст. польський уряд використовував козаків, які перебували на державній службі, для захисту південних кордонів. Оскільки Запорізька Січ виступала проти утвердження польського панування на українських землях, залучення запорожців на

державну службу передбачало встановлення над ними контролю, який мав би обмежити вплив козацтва на українське суспільство та уникнути загострення відносин Польщі з Туреччиною та Кримським ханством.

У 1572 р. польський король Сигізмунд II Август видав універсал, за яким на службу було взято 300 козаків. Веліся переговори про надання цим козакам-найманцям «прав і вольностей», та згоди досягти не вдалося. Плани польського уряду щодо козацтва почали втілюватися в життя за часів Стефана Баторія. Не останню роль у цьому зіграв молдавський похід козаків на чолі з І. Підковою. Аби не допустити антипольських повстань, король 1578 р. здійснив так звану *козацьку реформу*. 500 козаків, найнятих на службу, було внесено до спеціального списку – реестру. Саме тому їх почали називати *реєстровцями*.

Реєстровим козакам було передано у володіння м. Трахтемирів поблизу Канева, а також Зарубський монастир. У ньому розмістили *арсенал** та шпиталь для поранених і літніх козаків. Реєстровці одержали кілька гармат, корогву (прапор), литаври, печатку з гербом.

Уряд Речі Посполитої надав реєстровцям право на незалежність від місцевої адміністрації, звільнив їх від державних податків і повинностей, окрім військової. Вони підпорядковувалися своїй старшині, мали окремий суд, право на земельні володіння та дозвіл на промисли й торгівлю, а також одержували платню грішми.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Надання реєстровим козакам певних прав і привілеїв означало визнання польською владою українського козацтва як стану. Тобто було узаконено козацький устрій, що сформувався на Запоріжжі. І хоча рішення польської влади щодо реєстровців мало на меті розколоти українське козацтво на два ворожі угруповання, козаки не втрачали єдності та у вирішальні моменти виступали разом.

4. Як відбувалося повстання 1591–1596 рр., якими були його причини та наслідки

Причини повстань 90-х років 16 ст. Постійні обмеження реєстру обурювали тих козаків, які опинялися поза ним. Несвоєчасне надання платні й порушення майнових прав реєстровців спричинили невдоволення останніх, а утиски нереєстровців – протести запорожців. Так, до загострення відносин між урядом Речі Посполитої та Запоріжжям призвела ухвала польського сейму 1590 р., за якою король отримував право роздавати шляхті й магнатам «українські пустки» за Білою Церквою, зокрема й землі, якими здавна користувалися козаки. Внутрішньополітична напруженість в Україні була зумовлена й поширенням фільваркової системи господарювання. Узаконення Литовським статутом 1588 р. кріпосного права на території Брацлавського і Київського воєводств зумовило посилення виступів селян і міщан, масові втечі населення на Запоріжжя.

* Арсенал – склад зброї й військового спорядження.

Отже, наприкінці 16 ст. українське козацтво усвідомило свою окремішність від інших станів і розпочало активну боротьбу за власні права.

Повстання Криштофа Косинського. Приводом до збройного виступу К. Косинського стала його суперечка за землю з В.-К. Острозьким та його сином, білоцерківським старостою Янушем. До активних наступальних дій загони К. Косинського вдалися **на початку осені 1591 р.**

Перебіг повстання свідчив як про військову потужність та організованість козацьких виступів, так і про великий вплив козацтва на тогочасне українське життя, особливо в Наддніпрянщині. Успішний похід повстанців спричинив масове покозачення селян і міщан. На захоплених територіях запроваджувався козацький лад – установлювалася нова влада за законами Запорізької Січі. Скликалися ради, на яких обиралися отамани й судді, розподілялися землі, скасовувалися повинності, відбувався вступ до війська. Повстання збагатило досвід місцевого населення у боротьбі за свої права, вказало тисячам українських селян і міщан способи

Козацький табір на р. Солониці 1596 р. Реконструкція

втілення в життя мрії про вільну працю й самоврядування. Поширення козацьких звичаїв «на волості» сприяло утвердженню в свідомості українців нового соціального ідеалу – козацтва.

Історична карта

Розгляньте карту на стор. 39.

- Яке місто повстанці захопили першим?
- Які міста захопили інші загони К. Косинського?
- Терени яких воеводств охопило повстання?
- Поблизу якого міста відбулася вирішальна битва козацьких загонів та карального війська, очоленого В.-К. Острозьким? Коли вона відбулася?
- Які території були охоплені повстанням навесні 1595 р.? Де відбулася вирішальна битва цього повстання?

Другий етап повстання. Приводом до нового етапу повстання стала заборона урядом Речі Посполитої козакам самостійно здійснювати походи на молдавську територію – таке рішення уряду сприймалося козаками як обмеження їхніх прав. **Навесні 1595 р.** повстання охопило Брацлавщину, а згодом Волинь. На початку 1596 р. повстання, визначну роль в керівництві якого відіграв **Северин (Семерій) Наливайко**, поширилося на більшу частину України, а також на Білорусь. Наприкінці лютого 1596 р. польська армія на чолі з польним гетьманом Станіславом Жолкевським

розпочала бойові операції проти козаків. Загони С. Наливайка, М. Шаули, Г. Лободи об'єдналися під Білою Церквою, після чого відбулася битва біля урочища Гострий Камінь, поблизу Трипілля. Переможною вона не стала для жодної зі сторін, бо обидві зазнали серйозних втрат. Вирішальна битва відбулася в **травні 1596 р. в урочищі Солониці** на берегах однойменної річки, під Лубнами (тепер – Полтавської обл.). Облога табору повстанців тривала два тижні, під час неї загинув Г. Лобода. Повстанці капітулювали 28 травня 1596 р.

Місце повстань 1591–1596 рр. у національно-визвольному русі. П'ятирічне господарювання козаків «на волості» сприяло масовому покозаченню селян і міщан, а отже, різкому зростанню кількості й посиленню козацтва. Воно перетворилося на велику суспільну силу, здатну боротися за свої права: козаки вперше спрямували свою зброю проти уряду Речі Посполитої; могли підпорядкувати своїй владі та управляти великими заселеними територіями; почали безпосередньо вступати в міжнародні зносини. Козацькі повстання 1591–1596 рр. розпочали період півстолітнього українсько-польського протистояння, що закінчився Національно-визвольною війною.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Про яку подію йдеться в універсалі польського короля Сигізмунда III від 16 січня 1593 р.
«Дійшло до вух наших, що в українських воєводствах – Волинському, Київському, Брацлавському – чиняться нечувані шкоди, кривди й грабунки. Зовсім не зважають там ні на право посполите, ні на зверхність нашу».
2. Установіть хронологічну послідовність подій: зруйнування татарами Томаківської Січі та спорудження Базавлуцької; заснування князем Д. Вишневецьким на о. Мала Хортиця Січі-фортеці; козацьке повстання під проводом М. Шаули та С. Наливайка.
3. Дайте визначення поняттям: національно-визвольний рух; реєстрове козацтво; низове козацтво; козацький табір; козацька чайка.
4. На які території поширилися повстання К. Косинського, М. Шаули та С. Наливайка? Де відбулися визначальні битви повстань?
5. Які терміни доречні в розповіді про військову майстерність козацтва: тришеренговий бойовий порядок; панщина; легкі гармати; гуляй-города; галас; фільварки; рушниця; цехмайстри; спис; шабля; магдебурзьке право; табір; чайка; кріпацтво; фігура?
6. Дайте відповіді на запитання: Що таке піхота? У чому виявлялася військова майстерність козаків-піхотинців? Як діяла козацька розвідка? Що являв собою козацький флот? З якою метою було створено реєстрове козацтво? Які воно мало права? Якими були причини повстань кінця 16 ст.? У чому полягає їхнє історичне значення?
Доведіть, що наприкінці 16 ст. козацтво перетворилося на провідну суспільну силу.

§ 7 КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ: ОСВІТА, НАУКА ТА КНИГОВИДАННЯ

1. У яких умовах розвивалася українська культура в 16 ст.
2. Чим характеризується тогочасний період розвитку української мови.
3. Що відомо про розвиток освіти. Чим уславилась Острозька академія.
4. Якими були перші українські друковані книжки. Хто такий Іван Федоров та яка його роль в українському книговиданні.

● На цьому уроці ви навчитесь:

1. Характеризувати умови розвитку української культури у 16 ст.
2. Розкривати внесок Острозької академії в розвиток української культури.
3. Розповідати про розвиток освіти та книговидання, давати оцінку діяльності Івана Федорова.
4. Стисло характеризувати особливості розвитку української мови.
5. Висловлювати ставлення про прикметні явища доби.

Джерело

До однієї з книг, надрукованих в Острозі, було написано таку заувагу: «Всесильною правицею Всевишнього Бога, задумом і старанням благочестивого князя Костянтина Костянтиновича Острозького, воєводи київського, маршалка землі волинської, старости володимирського, який звелів влаштувати дім для друкування книг, а до того ж і дім для навчання дітей у своєму родовому славному місті Острозі, що у землі Волинській. І вибравши знавців божественного писання, грецької, латинської і руської мов, поставив їх навчати дітей. З цієї причини надрукована ця книжка для першого дитячого навчання, по-грецьки альфавіту, а по-руськи азбуки, многогрішним Іоанном Федоровичем».

- Про якого князя йдеться в тексті? Як автор ставиться до цього діяча, у чому він вбачає його заслуги?
- Що то була за книжка та хто був автором тексту й друкарем?

Літопис подій

1574 р. – видання Іваном Федоровим (Федор'овичем) у Львові «Апостола» та «Букваря».

1576–1578 рр. – заснування князем Василем-Костянтином Острозьким друкарні та школи, виникнення острозького культурно-освітнього осередку.

1581 р. – в Острозі Іваном Федоровим видано Острозьку біблію.

1596 р. – друкарнею Віленського братства видано три навчальні книжки Лаврентія Зизанія: «Буквар», «Лексис», «Грамматика словенська».

1. У яких умовах розвивалася українська культура в 16 ст.

Своєрідність української культури 16 – першої половини 17 ст. зумовлювалася тим, що український народ був позбавлений власної державності. Українські землі перебували у складі кількох держав, отож умови для культурного поступу українців були неоднаковими.

Сприятливими вони були у Великому князівстві Литовському. Збираючи українсько-руські землі, литовські князі прагнули прилучитися до культури Київської Русі, надбання якої не відкидалися, а підтримувалися й відроджувалися разом із православною вірою.

Ситуація змінилася, коли українські землі потрапили під владу Польщі. Відмінність української культури від польської перешкождала планам Корони. Водночас через Польщу в Україну проникали ідеї Відродження, Реформації та Контрреформації, набувала поширення західноєвропейська система освіти. Не маючи власної вищої школи, українці навчалися в європейських університетах, прилучаючися до наукових і мистецьких традицій. Хвиля західноєвропейських культурних впливів не поглинула споконвічних традицій. Нове й старе в українській культурі мирно співіснувало, нашаровуючись одне на одне. Внаслідок цього поставали унікальні культурні явища.

Потреба національного самозбереження, що особливо гостро постала після Люблінської унії, спричинила піднесення української культури. За відсутності держави культура залишалася єдиною цариною, де українці могли боронити свою самобутність. Саме тому культурне життя в Україні 16 – першої половини 17 ст. визначають як *національно-культурне відродження*.

2. Чим характеризується тогочасний період розвитку української мови

Протягом 16 ст. відбувалися важливі зрушення в розвитку української мови. Вони стосувалися насамперед мови літературної. Від часів Київської Русі тривала традиція застосування двох літературних мов – книжної (літературної) староукраїнської (у другій половині 16 ст. її називали *простою мовою*) та українського різновиду церковнослов'янської мови – *мови слов'янорусської*.

Проста мова була наближена до мови розмовної. Використовувалася вона надзвичайно широко в судових та урядових документах, полемічних та ораторсько-проповідницьких творах, поезії, літописах.

Церковні книги й надалі писалися церковнослов'янською мовою. І хоча вона також зазнавала впливів розмовної мови, проте залишалася незрозумілою народові. Саме тому для потреб церкви почали застосовувати просту мову.

Від другої половини 16 ст. почали з'являтися переклади простою мовою церковних текстів – Пересопницьке євангеліє 1556–1561 рр.,

Сторінка з глосами
Пересопницького євангелія

Перекладач не лише замінював церковні слова тогочасними розмовними, зрозумілими українцям, а й вдавався до тлумачень, добирав синоніми. Цій меті слугували так звані глоси, які писалися дрібним письмом.

Крехівський «Апостол» 60-х років 16 ст., Волинське євангеліє 1571 р. тощо. Першою відомою книгою Святого Письма, написаною літературною староукраїнською мовою, є Пересопницьке євангеліє. У пам'ятці засвідчено фонетичні, граматичні, лексичні й синтаксичні особливості живої української мови 16 ст.

Що 3. Що відомо про розвиток освіти. Чим уславилась Острозька академія

Ще від часів Київської Русі на українських землях великого значення надавали освіті. За традицією школи діяли при церквах і монастирях. Спеціально підготовлені дяки навчали дітей письма церковнослов'янською мовою, основам арифметики, молитвам, співу. Спочатку такі школи існували в найбільших містах, згодом їхня кількість зрос-

1. Заставка з Острозької біблії. 1581 р.
2. Сторінки Острозької біблії
3. Титульний аркуш Острозької біблії

тала: у другій половині 16 ст. вони діяли у Львові, Стрию, Рівному, Кременці, Заблудові, Володимирі-Волинському.

Розгортання реформаційного руху зумовило появу протестантських шкіл. Вони, зокрема, були засновані в Гощі, Белзі, Львові, Берестечку, Хмільнику. Створювали свої школи та колегіуми і єзуїти. Розгортання мережі єзуїтських колегіумів спонукало українців до оновлення власної системи освіти.

Острозька академія. Нові риси у розвитку освіти найяскравіше втілилися в діяльності острозького культурно-освітнього осередку. Його було створено **1576 р.** з ініціативи князя Василя-Костянтина Острозького.

Головну мету своєї діяльності він убачав у відродженні української культури на засадах православ'я. З цієї метою в Острозі **1578 р.** було створено школу. Давні слов'янські традиції поєднувалися тут із надбаннями тогочасного європейського шкільництва. В Острозькій школі ґрунтовно вивчалися мови – церковнослов'янська, грецька й латина. Викладалися «сім вільних наук».

Шкільна програма, за якою здійснювалося навчання в Острозькій школі, передбачала початкову й середню освіту з елементами вищої.

Власне тому сучасники називали Острозьку школу і колегіумом, і академією. Це була перша вища *слов'яно-греко-латинська школа* в Україні та в східнослов'янських землях.

Ректором Острозької академії був *Герасим Смотрицький* – знавець літератури, поет, письменник. На запрошення В.-К. Острозького він прибув до Острога та очолив гурток учених, які готували до друку *Острозьку біблію*. Г. Смотрицький був головним перекладачем і упорядником цього видання.

Серед вихованців Острозької академії було багато видатних особистостей: Йов Борецький, Петро Конашевич-Сагайдачний, Максим і Степан Смотрицькі, сини Герасима Смотри-

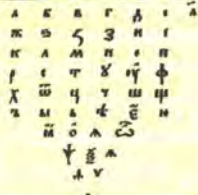
Львівський «Апостол». 1574 р.

цького. Максим (Мелетій) став знаним ученим, письменником, церковним діячем, Степан залишився священиком в Острозі, працював на ниві освіти.

Освітянські й виховні ідеї Острозької академії були підхоплені братами. Перша братська школа з'явилась у *Львові 1586 р.*, а незабаром їх почали створювати скрізь в Україні. Братські школи, як і Острозька школа, були *слов'яно-греко-латинськими*. Крім названих мов, учні опановували вже згадані «сім вільних наук».

4. Якими були перші українські друковані книжки. Хто такий Іван Федоров та яка його роль в українському книговиданні

Розвиток шкільництва безпосередньо був пов'язаний із книговиданням. Адже без книжок школи не існували б. Ось чому разом із навчальними закладами створювалися й друкарні, зокрема в Острозі, Львові, Києві.

Початкова сторінка «Букваря». 1574 р.

ДНУ БУДЪТЬ ВАШН ЛЮ
БВН . ПРИМАЧТЕ СІА СЛН
БОВІН . АА НОННІХЪ ПН
САННІХЪ БЛГОУГО ДНУ СЪ
ВОЖДАЧІНІЕ ПОТЪВДІТН
СА ХЩІДЪ . АЩЕ БЛГІВАЛІ
БЪГЪ . ВАШНАН СЪТЪМН
МОАІТЪВАМН
АМНІЕ .

БІДРІКОВАНО ВОЛВІВЪ,
РОКЪ . А . ФІДЪ .

Остання сторінка «Букваря» з гербом Львова та друкарським знаком Івана Федорова

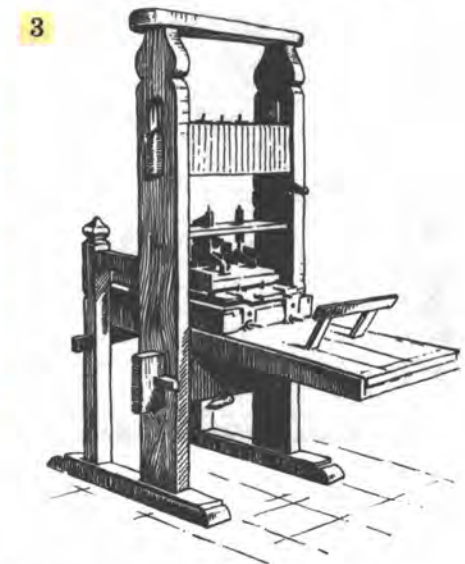
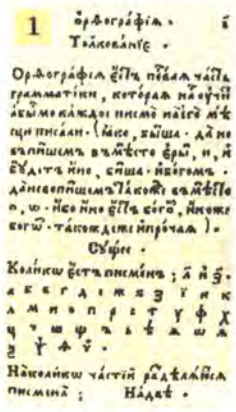

Появі книговидання в Україні сприяла діяльність *Івана Федорова* (Федорівича). Зазнавши переслідувань у Московії, він на початку 70-х років 16 ст. прибув до Львова. У створеній друкарні 1574 р. Іван Федоров надрукував «Апостол». Книга вийшла накладом близько 1000 примірників, із яких збереглося 90.

У Львові, у друкарні І. Федорова, 1574 р. вийшов перший український друкований підручник для навчання грамоти – «*Буквар*». Він надрукував іще один «*Буквар*» – 1578 р., під час перебування в Острозі, куди його запросив князь В.-К. Острозький. Незабаром в Острозі видав *Новий Завіт* (1580) і справжній шедевр з-поміж стародруків – *Острозьку біблію* (1581). Вона була першим повним друкованим виданням Біблії церковнослов'янською мовою.

З-поміж перших друкованих українських книжок були *граматики* – підручники для вивчення мов. Так «*Адельфотес*» являв собою грамати-

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 16 ст.

1. Сторінка «Граматики» Лаврентія Зизанія
2. Сторінка «Апостола»
3. Друкарський верстат Івана Федорова. 16 ст.

ку грецької мови для слов'ян. Слава автора першої граматики церковнослов'янської мови в східнослов'янських землях належить українському вченому *Лаврентію Зизанію*. Свою книжку «*ГраMATика словенська*» він надрукував у Вільно 1596 р. Л. Зизаній був також автором «*Лексиса*» – першого українського друкованого словника, де понад тисяча церковнослов'янських слів перекладалися староукраїнською літературною мовою.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Перебудуйте твердження на проблемне запитання та дайте на нього аргументовану відповідь. Виникнення широкої мережі шкіл, і насамперед братських, та діяльність Острозької академії відіграли важливу роль у національно-культурному відродженні, підготували ґрунт для формування вищої освіти в Україні.

2. Про яку подію йдеться, коли вона відбулася? Хто був автором наведених рядків?
«Ось розповідь про те, звідки почалася і як було створено цю друкарню: “Коли я оселився в славетнім місті Львові, обходив я багато разів багатих і благородних у світі, прохаючи від них допомоги... І це не раз, не двічі, а багато разів я робив... Знайшлися деякі невисокого священицького чину, а також незнатні з мирян, що подали допомогу. Не думаю, що робили це з достатку”».
3. Установіть хронологічну послідовність подій: заснування у Львові братської школи; створення Пересопницького євангелія; заснування князем В.-К. Острозьким друкарні та школи, виникнення острозького культурно-освітнього осередку.
4. Які історико-географічні об'єкти пов'язані з розвитком освіти та книговидання?
5. Які з перелічених пам'яток надруковані в другій половині 16 ст.: Львівський «Апостол»; Пересопницьке євангеліє; Острозька біблія; Реймське євангеліє; «Буквар»; «Грамматика словенська» Л. Зизанія; «Повість минулих літ»?
6. Дайте відповіді на запитання: Що спричинило культурне піднесення в Україні в 16 ст.? Якою мовою в 16 ст. користувалися в українських землях для написання різноманітних судових та урядових документів, літературних творів, літописів, а якою – для написання церковних книжок? Чим вони відрізнялися? Якою була роль Острозької академії в історії української культури? Як книговидання впливало на розвиток культури? Що особливого ви дізналися про перші українські книгодруки?

1

56

§ 8 КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ: АРХІТЕКТУРА, ОБРАЗОТВОРЧЕ ТА ДЕКОРАТИВНО-УЖИТКОВЕ МИСТЕЦТВО

1. Які особливості містобудування 16 ст.
2. Які нові явища притаманні архітектурі міст другої половини 16 – початку 17 ст. Які пам'ятки втілюють риси світського та церковного будівництва.
3. Які зміни сталися в будівництві оборонних споруд.
4. У чому своєрідність образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва доби.

• На цьому уроці ви навчитесь:

1. Визначати особливості містобудування, архітектури та образотворчого мистецтва доби.
2. Розпізнавати найвідоміші пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва, стисло описувати їх.
3. Висловлювати своє ставлення до пам'яток архітектури й образотворчого мистецтва доби.
4. Характеризувати найвизначніші пам'ятки як мистецькі надбання людства.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 16 ст.

1. Друкарська марка Івана Федорова з «Апостола». 1574 р.
2. Фронтиспис* з «Апостола». Зображення євангеліста Луки. 1574 р.

- До якого виду образотворчого мистецтва належить зображення на пам'ятці?
- Які події започаткували нові явища в українському мистецтві?

Літопис подій

- 1572–1629 рр. – будівництво ансамблю Успенської церкви у Львові.
- 1580 р. – завершення будівництва палацу Костянтина Корнякта у Львові.
- 1591–1629 рр. – будівництво Успенської церкви у Львові.
- 1595 р. – спорудження у Львові костелу бенедиктинок (архітектор Павло Римлянин).

3 1. Які особливості містобудування 16 ст.

поширенням в Україні магдебурзького права міські будівничі (передусім на західноукраїнських землях у складі Польщі) дедалі частіше почали використовувати елементи регулярної забудови, яка передбачала чітке, відповідно до геометричної сітки, розташування основних

* Фронтиспис – сторінка з малюнком, вміщена на початку книги, перед титулом (першою сторінкою книги).

будівель та ансамблів – *головної площі, кварталів, вулиць*. Центральною частиною міста, з якої й починалося будівництво, була площа з ратушкою посередині – *ринкова площа* у вигляді прямокутника або квадрата. Від кожного її рогу відходило по дві вулиці. Кілька вулиць розташовувалися паралельно кожній зі сторін площі, інколи вулиці перерізували окремі сторони (Львів, Стрий). Найважливіші вулиці перетинали все місто.

Захисну функцію виконували мури, якими обводили місто, а також рови й вали. На мурах зводили оборонні вежі, вони мали також по кілька в'їзних брам (у Львові дві). Захисні споруди обмежували територію міста, тому його внутрішня забудова була надзвичайно щільною. Житлові будівлі зводили на невеличких ділянках землі, вони були кількоповерховими, розташовувалися впритул одна до одної. На вулицю виходив тільки вузький *фасад** із *порталом*** і двома вікнами поруч – для освітлення сіней та кімнат, а на другому й третьому поверхах – по трое

1. Будинок-палац Корнякта у Львові. 2. Фасад Чорної кам'яниці (фрагмент).

3. Чорна кам'яниця – один з найкращих зразків житлової ренесансної архітектури у Львові

вікон (двоє, розташовані ближче, були в світлиці, а третє, окреме, – у спочивальні). Не були рідкістю дерев'яні будинки або дерев'яні прибудови до кам'яниць.

* Фасад – передній бік будинку або споруди в архітектурі.

** Портал – архітектурно оформлений вхід до споруди.

Приміщення на першому поверсі таких споруд використовували для господарських потреб: як крамниці, склади, різні контори. Другий та третій поверхи були житловими. Будинки споруджували з каменю, тому їх називали *кам'яницями*. Хоч архітектура будівель відповідала обов'язковим приписам, кожну кам'яницю оздоблювали лише їй притаманним різьбленням, що разом з індивідуальними особливостями планування надавало їй неповторності. Так, зокрема, розбудовувалися житлові квартали Львова, який правив за взірець для забудови багатьох інших міст. Щоправда, нова забудова зазвичай поєднувалася із традиційною. Такі міста, як Київ, Володимир, Чернігів, Новгород-Сіверський, зберігали давнє планування, в основу якого було покладено особливості рельєфу. Житлова забудова цих міст лишалася майже повністю дерев'яною.

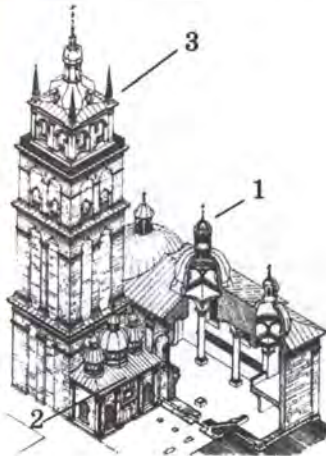

Джерело

Автор найдавнішого докладного опису Львова Мартин Груневег із Гданська, який перебував у місті в 1582–1602 рр., розповідав: «Загалом Львів – гарно вимуроване місто, на всіх вулицях багато мурованих кам'яниць, прикрашених різьбленням і малюванням. Проте всі будинки вкриті тільки гонтом (своєрідна «дерев'яна черепиця»). Найкраща забудова на Ринку й Вірменській вулиці... Навколо Ринку перед будинками прокладено тротуар, рівно вимощений тесаним камінням. Він такий широкий, що на ньому можуть розійтися чотири особи, або дві пари назустріч одна одній... Посередині Ринку гарна велика ратуша, вкрита жовтою та зеленою полив'яною черепицею».

- На які деталі забудови звернув увагу чужинець?
- Що його особливо вразило в тогочасному Львові?

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 16 СТ.

Ансамбль Успенської церкви у Львові.

1. Успенська церква (1591–1629)
2. Каплиця Трьох Святителів
3. Вежа-дзвіниця Корнякта (1572–1578)

2. Які нові явища притаманні архітектурі міст другої половини 16 – початку 17 ст. Які пам'ятки втілюють риси світського та церковного будівництва

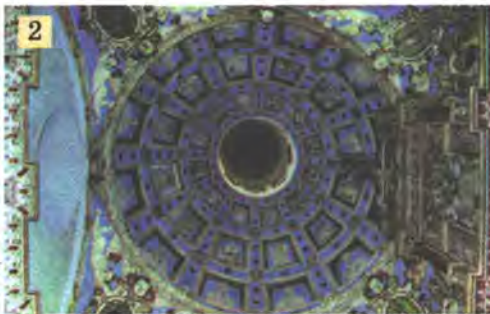
Містобудування в українських землях 16 ст. зазнавало відчутного впливу європейського Відродження. Особливо яскраво ренесансні риси втілено в західноукраїнських містах. Та це й не дивно, адже проекти забудови міст подекуди замовлялися архітекторам-європейцям. Деякі з іноземних архітекторів знайшли в Україні другу батьківщину і реалізовували тут свої творчі задуми, поєднуючи набуті в Європі знання з місцевими традиціями. Приміром, чимало пам'яток Львова створив італієць Павло Римлянин. Так, у 1591 р. він уклав угоду з львівським

братством про будівництво нової Успенської церкви, бо стару було пошкоджено пожежею.

З-поміж пам'яток тогочасного ренесансного світського та церковно-будівництва вражає ансамбль львівських споруд: будівлі на площі Ринок – *будинок Корнякта, Чорна кам'яниця*; пам'ятки, пов'язані із львівським Успенським братством, – *Успенська церква, каплиця* Трьох Святителів, вежа Корнякта*.

Поряд з Успенською церквою та каплицею Трьох Святителів височіє 65-метрова вежа Корнякта. Її споруджували впродовж 1572–1578 рр. Спочатку вежа-дзвіниця була трьох'ярусною. Після пожежі 1672 р. у середині 90-х років 17 ст. її відбудували, звівши четвертий ярус.

Ім'ям заможного купця грецького походження Костянтина Корнякта названо ще одну цікаву тогочасну пам'ятку Львова – житловий будинок на площі Ринок, зведений 1580 р. архітектором-італійцем Петром Барбоном. Споруда зазнала пізніших перебудов, але не втратила своєї самобутності.

1. Каплиця Боїмів
2. Склепіння каплиці Боїмів
3. Фрагмент рельєфу каплиці Боїмів

Будинок Корнякта – єдина споруда в тогочасній забудові міста, зведена на двох будівельних ділянках, що дало змогу розпланувати внутрішній двір з відкритими *аркадами***-лоджіями, які оточують подвір'я з трьох сторін.

Чи не найдосконалішим зразком архітектури Львова є Чорна кам'яниця. Таку назву пам'ятка отримала в середині 19 ст., коли її фасад пофарбували в чорний колір. Будинок було споруджено в 1588–1589 рр.

* Каплиця – невеличка споруда без вітваря для відправ і молитов.

** Аркада – ряд однакових за формою й розмірами арок, що спираються на стовпи або колони.

1

ТЕМА

За свою тривалу історію кам'яниця зазнала багатьох змін, проте вони не затьмарили її ренесансного вигляду. Вікна й нині прикрашає білокам'яне різьблення з мотивами листя аканта й виноградної лози.

Окрасою Львова є також каплиці Боїмів та Кампанів. Ці пам'ятки втілюють найяскравіші риси ренесансної архітектури тієї доби. Обидві оздоблені розкішним різьбленням, у якому поєднуються біблійні сюжети, реалістичні зображення-портрети, витончені орнаменти з виноградних грон і квітів аканта.

У церковному будівництві, як і раніше, використовували камінь і дерево. І хоч дерев'яне будівництво істотно переважало, проте споруд із дерева вціліло небагато. До нашого часу збереглися: церква св. архангела Михаїла у Волі-Висоцькій поблизу Жовкви, церкви св. Параскеви в Радружі та Різдва Богородиці в Хотинці (обидві на території Польщі), церква Зішестя Святого Духа в Потеличі. З каменя церкви будували не часто, здебільшого коштом шляхти.

Церква Зішестя Святого Духа в Потеличі (Львівщина)

Усі відомі в Україні дерев'яні церкви є або тридільними, або хрещатими. Більш поширеним є тип тридільного храму. Такий храм складається з трьох частин-зрубів: центрального (нави), східного (вівтаря) й західного (бабинця).

3. Які зміни сталися в будівництві оборонних споруд

У продовж 16 ст. будівництво оборонних споруд не лише не втратило свого значення, а й набуло розмаху. За умов постійної загрози несподіваних нападів зі Степу риси оборонної архітектури з'являються навіть в окремих церквах, монастирських спорудах, синагогах тощо.

Українські архітектори застосовували до кінця 17 ст. вироблену в попередню епоху *баштову систему укріплення*, коли основу фортифікації складали високі й товсті мури, на яких споруджувалися вежі. При цьому міські укріплення будували переважно з дерева. Дерев'яна фортеця була неодмінною ознакою міста на землях Подніпров'я та Лівобережжя, де відчувався брак інших будівельних матеріалів.

У 16 ст. відбудовували та модернізували старі фортеці, проте споруджували й нові. На початку століття було відновлено *Київський замок*, на будівництві якого працювало 20 тис. теслярів. Нових обрисів набула *Хотинська фортеця*. Було також перебудовано й *Острозький замок*. До кінця 16 ст. комплекс споруд замку об'єднали в єдину фортифікаційну систему, що складалася з квадратної Вежі Мурованої з глухими стінами –

найстарішої частини замку, Луцької й Татарської брам міської оборонної системи, а також спорудженої наприкінці 16 ст. Круглої (Нової) вежі, прикрашеної зверху ренесансною короною. Протягом 16 – початку 17 ст. перебудовувалась і *Кам'янець-Подільська фортеця*. Її обклали каменем, звели нові вежі.

Особливості архітектури періоду яскраво втілює *Меджибізький замок*. Ця споруда, так само як і Кам'янець-Подільська фортеця, не мала правильної форми, оскільки під час будівництва архітектори прагнули враховувати особливості рельєфу. Замок спорудили на високому місці, де зливаються річки Південний Буг і Бужок.

Прикметною рисою тогочасного замкового будівництва було поєднання мурованих укріплень з дерев'яною забудовою. Так, князь В.-К. Острозький мешкав у дерев'яному палаці, який розташовувався між Вежею Мурованою та Богоявленською церквою.

1

2

3

4

1. Вежа Мурована Острозького замку
2. Кругла, або Нова, вежа Острозького замку
3. Меджибізький замок
4. Острозький замок. Реконструкція

У 4. У чому своєрідність образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва доби

16 ст. бурхливо розвивалося мистецтво скульптури, що було зумовлено поступом архітектури, оскільки скульптурні зображення застосовували для оздоблення архітектурних споруд. У скульптурних зображеннях втілювали ренесансні ідеї. Так, львівські споруди Чорної кам'яниці, будинку Корнякта, каплиці Трьох Святителів, Успенської церкви тощо прикрашені скульптурними рельєфами та пишним різьбленням. Безцінні шедеври українського мистецтва – скульптурні різьблення львівських каплиць Боїмів та Кампанів.

1
ТЕМА

61

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 16 ст.

1

ТЕМА

62

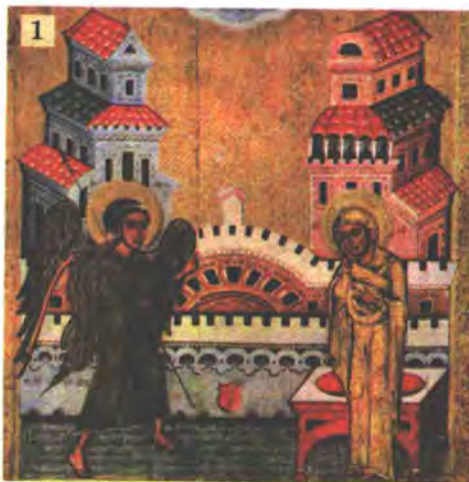

Надгробний пам'ятник
К. І. Острозькому. 1579 р.

Набув поширення і *скульптурний портрет*. Він виконував роль надгробного пам'ятника. Надгробки замовляли, щоб уславити образ померлого, увічнити його для нащадків. Так, 1579 р. в Успенській церкві Києво-Печерської лаври було встановлено надгробок К. І. Острозького: одягнений у лицарський обладунок князь відпочивав на ложі (за ренесансними традиціями небіжчика нерідко зображували сплячим).

З другої половини 16 ст. починає розвиватися українське декоративне різьблення обрамлення ікон та їх ансамблів – іконостасів. Іконостаси, виготовлені з дерева, прикрашають різьбленими рослинними орнаментами.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 16 ст.

1. Ікона Благовіщення. Художник Федуско. 1579 р.

2. Ікона Успіння Богородиці. Художник Олексій Горошкович. 1547 р.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Скульптура – вид образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємність, тривимірність і виконуються з твердих або пластичних матеріалів. Має два основні різновиди – круглу (статуя, бюст тощо) та рельєф (об'ємне зображення на площині).

Протягом 16 ст. розвивався *іконопис* – найпопулярніший і найпоширеніший вид живопису, в якому домінував ансамбль із декількох рядів ікон. Потужним осередком українського релігійного малярства до середини століття був Перемишль. Більшість українських ікон 16 ст. належить до спадщини малярів саме цього міста. Працював там і автор

перших в історії українського мистецтва ікон з авторським підписом – Успіння Богородиці та Богородиця Одигітрія з пророками (1547) з церкви архангела Михаїла в Смільнику – *Олексій Горошкович*.

Традиції перемишльської школи розвиваються в кількох провінційних осередках, серед яких виділяється самбірський, де працювали кілька митців на чолі з *Федуском* – автором ікони Благовіщення (1579) з церкви в Іваничах. Від другої чверті століття зросло значення львівського осередку.

Наприкінці 16 ст. з'являється *світський портретний живопис*, зразком якого є портрет польського короля Стефана Баторія (1576), який створив для львівської ратуші *Войцех Стефановський*. Проте з оригінальних пам'яток зберігся лише портрет сяноцького каштеляна і перемишльського старости Яна Гербурта. В пізніших копіях відомі портрети членів родини князів Острозьких.

1. Портрет Яна Гербурта. *Близько 1577 р.*

Полотно засвідчує розквіт традиції сакрального портрета. Це типовий зразок надтринного портрета, на якому портретований зображений навколішки, з молитовно складеними руками, у темному вбранні. Простежується дуже помітний вплив іконопису.

2. Портрет польського короля Стефана Баторія. *1576 р.*

На 16 ст. припадає злет *книжкового малярства*. В оздобленні книжок побільшало ренесансних рис. Почали з'являтися також поодинокі деталі, вихоплені з реального життя. Яскравим взірцем використання майстрами орнаментальних мотивів європейського Відродження є мініатюри Пересопницького євангелія.

Появу *книжкової гравюри* пов'язують з діяльністю Івана Федорова. Першими гравюрами його видань були фронтиспис з євангелістом Лукою та авторська друкарська марка у Львівському «Апостолі». За того періоду графічні зображення були невеликими – здебільшого заставки, ініціали та кінцівки, в яких використовували орнаментальні мотиви.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Гравюра (від франц. *graver* – вирізати) – вид мистецтва графіки, що охоплює різноманітні способи ручного оброблення дощок чи металевих пластин і друкування з них відбитків. Відбиток на папері з вирізьбленого малюнка на дерев'яній дошці – дереворит, мідній – мідьорит або на покритій спеціальним лаком металевій пластинці – офорт.

Від 16 ст. збереглася дещо більша, порівняно з попередніми епохами, кількість зразків декоративно-ужиткового мистецтва. Вцілілі пам'ятки –

1

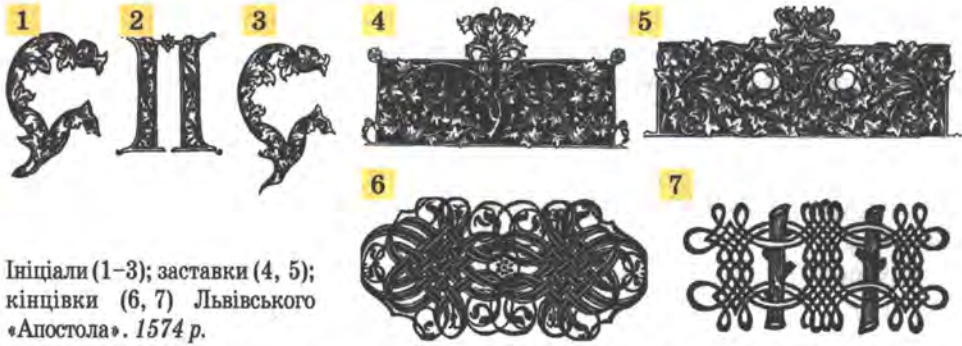
ЛЕМЬКА

63

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 16 ст.

Ініціали (1–3); заставки (4, 5); кінцівки (6, 7) Львівського «Апостола». 1574 р.

64

це здебільшого витвори церковного призначення. Так, збереглися срібні кадильніці, які були придбані за кошти новогородського воеводи Івана Горностає для Успенської церкви Києво-Печерського монастиря. Цінною пам'яткою з церкви Благовіщення в Іваничах на Волині є дерев'яний різьблений у срібній оправі хрест. До рідкісних зразків належать також срібний хрест 1546 р. з церкви села Михайлівки на Сумщині та срібний ківш 1549 р. роботи львівських вірменських золотарів. До нашого часу збереглися фрагменти церковного шиття. Неабиякого поширення набуло керамічне виробництво – кахлі та різноманітний посуд.

! ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 16 ст.

1. Скільки років тому на наших землях було створено першу книжкову гравюру?
2. Де розташовано найвідоміші архітектурні споруди доби?
3. **Виберіть з переліку пам'ятки, створені в 16 ст.:** Десятинна церква в Києві; гравюри Львівського «Апостола»; мініатюри Пересопницького євангелія; ікона Богородиці з Успенської церкви в с. Дорогобужі; ікона Успіння Богородиці Олексія Горошковича; Меджибізький замок; Луцький замок; будинок Корнякта.
4. **Які зі споруд належать до ренесансних архітектурних пам'яток Львова:** будинок Корнякта; Успенська церква з вежею Корнякта; каплиця Боїмів; Софійський собор; каплиця Кампанів; Чорна кам'яниця; каплиця Трьох Святителів; Золоті ворота?
5. **Дайте визначення поняттям та термінам:** кам'яниця; каплиця; скульптура; гравюра.
6. **Дайте відповіді на запитання:** Чим відрізняється містобудування та архітектура 16 ст. від попередніх століть? Що було особливого в будівництві оборонних споруд? Які особливості мали українська скульптура та живопис у другій половині 16 ст.? Чому появу гравюри пов'язують з початками книговидання?

ОЦІНІТЬ СВОЇ ВМІННЯ З ТЕМИ

1
ТІМЯ

65

1. Установіть хронологічну послідовність подій: • заснування князем Дмитром Вишневецьким на о. Мала Хортиця Січі-фортеці; • Люблінська унія. Утворення Речі Посполитої; • перша документальна згадка про українських козаків у писемних джерелах; • козацьке повстання під проводом М. Шаули та С. Наливайка.

2. Розгляньте картосхему: • Якими літерами на картосхемі позначено території нових воєводств Речі Посполитої на українських землях після Люблінської унії? Назвіть їх. • Якими кольорами позначено території Московського царства, Османської імперії та її васалів? • Відповідно до цифр назвіть міста – центри воєводств Речі Посполитої. • Якою літерою позначено терени Запоріжжя? • Яка подія кінця 16 ст. на картосхемі позначена стрілками червоного кольору? • Межі якого повстання кінця 16 ст. позначено так:

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 16 ст.

3. Установіть, про що йдеться в уривках з історичних джерел. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

А. «Хочуть... панове міщани львівські школи заснувати для навчання дітей християнських усіх станів, які би мали вчитися Письма Святого грецького й слов'янського, щоб не був їхній християнський рід неначе безсловесним через свою невченість. І також купили друкарню, потрібну для тієї школи».

Б. «Згадані два єпископи прийшли в грецькому одязі... вони за їхнім звичаєм поцілували землю... а перший з них, що називався Іпатій, дав папі

листи... Тоді... вчинили ісповідь віри, і то перший, який знав латинську мову, відчитав її латиною, а другий, Кирило, що не знав латинської мови, – вчинив її по-грецьки чи руськи, а згодом прочитав її й по-латинськи».

В. «Хортиця – місцевість на Борисфені. Тут Дмитро Вишневецький, стародавній преславний герой, уславлений своїми воєнними звитягами, поставив колись фортецю. Середину цього місця оточив кам'яним муром та огорожею з дубів, що піднеслися, зміцнені природою та Богом. Унаслідок цього він міг протидіяти наступові кримського хана та сил усієї його орди».

4. Підготуйте розповідь про князя В.-К. Острозького, використовуючи пам'ятку для характеристики історичної особистості.

5. Поясніть поняття та терміни і складіть з ними речення: • Запорізька Січ; • Кіш; • козацька старшина; • кошовий отаман; • гетьман; • Січова рада; • клейноди; • національно-визвольний рух; • реєстрове козацтво; • низове козацтво; • козацький табір; • козацька чайка; • православні братства.

6. Використовуючи подані пам'ятки, визначте досягнення культури України цієї доби.

ПАМ'ЯТКА ДЛЯ ХАРАКТЕРИСТИКИ ІСТОРИЧНОЇ ОСОБИСТОСТІ

1. Встановіть, коли та в якій країні жив історичний діяч. Укажіть історичні умови, на тлі яких він розгорнув свою діяльність.
2. Опишіть його зовнішність, характер. Що, на вашу думку, вплинуло на формування його особистості? Які його вчинки варто наслідувати, а які ви не схвалюєте?
3. Інтереси якої суспільної верстви він виражав?
4. Назвіть основні наслідки його діяльності.
5. Дайте оцінку його діяльності. Як ви ставитеся до засобів, якими він прагнув досягти мети?

• ТЕМА

2

Українські землі в першій половині 17 ст.

історія
України

§ 9 СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНИ

1. Як формувалося магнатське землеволодіння в українських землях.
2. Що визначало становище українських селян.
3. Яким було становище міщан. Як розвивалися міста.
4. У чому вилялялося невдоволення українців своїм становищем.

• На цьому уроці ви навчитесь:

1. Аналізувати становище різних верств українського суспільства, використовуючи писемні джерела.
2. Визначати особливості формування магнатського землеволодіння та розвитку міст.
3. Пояснювати причини незадоволення українців своїм становищем.
4. Висловлювати ставлення до прикметних явищ доби.

Джерело

Гійом Левассер де Боплан в «Описі України» про українських селян писав: «Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кіньми три дні на тиждень на користь свого пана, а також сплачувати йому певну кількість... хліба, багато каплунів, курей, гусей і курчат перед Великоднем, Трійцею та Різдвам. Крім того, повинні возити дрова для потреб свого пана та виконувати тисячі інших повинностей... не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають... Але це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе неначе в раю, а селяни – ніби перебувають у чистилищі)».

- На яких особливостях становища українських селян наголошує автор?
- Чому, на його думку, селяни заслуговують на співчуття?

1. Як формувалося магнатське землеволодіння в українських землях

За обмеженої королівської влади цілковитими господарями країни були великі землевласники – *магнати*. Користуючись привілейованим становищем, вони захоплювали не лише земельні угіддя, а й міста та містечка дрібної шляхти. У першій половині 17 ст. магнатські володіння зростали надзвичайно швидко. Так, приміром, у другій чверті 17 ст. лише Яремі Вишневецькому належало 40 тис. селянських дворів, міста Лубни, Пирятин, Хорол, Полтава, Золотоноша, Лохвиця тощо.

Захоплення земель відбувалося на тлі вгасання українських княжих родів. У маєтки на Брацлавщині й Подніпров'ї, що втрачали законних нащадків, призначали намісників – польських магнатів, які й скупували міста й села. Так, родина Калиновських встановила контроль над Вінницьким та Брацлавським староствами.

Унаслідок шлюбів більша частина маєтностей Острозьких перейшла до польських родин Замоївських та Любомирських. Після смерті остан-

нього з роду Острозьких по чоловічій лінії – князя Януша – Білоцерківське, Богуславське, Канівське, Переяславське, Черкаське староства стали власністю польських магнатських родин.

2. Що визначало становище українських селян

Величезні магнатські *латифундії** ґрунтувалися на фільварково-панщинній системі господарювання. Фільварками називали великі багатогалузеві господарства, у яких сировину не тільки виробляли, а й перероблювали на винокурнях, у чинбарнях і млинах. З фільварків на ринки відправлялися великі підводи з різними вантажами. Великі прибутки мали власники кінних та молочарських господарств. Прибутковою галуззю було бортництво та пасічництво.

2

ТЕМА

69

В'їзна вежа палацу Любомирських у Дубно. Сучасний вигляд

Фільваркове господарство істотно відрізнялося від феодального, не пов'язаного з ринком, де залежність селянства виявлялася в сплаті натурального чи грошового податку. Із поширенням фільварків землевласники були зацікавлені в праці селян у панському маєтку з «тяглом» та обмеженні права їх переходу до іншого землевласника. Кількість непокожих селян з року в рік збільшувалася, тому на середину 17 ст. кількість вільних селян істотно зменшилася.

У другій чверті 17 ст. панщина нерідко перевищувала встановлені законом норми, її визначали особисто магнати. У Руському, Белзькому, Волинському воєводствах, північних і західних районах Подільського примусова робота на землевласника становила 3–6 днів на тиждень.

Джерело

«Насамперед багатші мужики (хлопи) повинні давати грішми по півкопи грошей литовських, по мірці вівса, по два вози сіна, по дві курки, два гусаки, підводи за 20 миль двічі на рік, а якщо не трапиться їхати, то повинні платити по одному польському золотому за

* Л а т и ф у н д і ї – великі землеволодіння й приватновласницькі помістя.

кожний віз. Панщина (робота) тих же підданих: влітку три дні на тиждень, весною орати по два дні; три дні орати переліг і три дні двоїти... Бідніші відбувають такі повинності: грішми 20 польських грошів, од кожного диму по курці, влітку працювати один день на тиждень і зимою також один день...

З цих маєтків хлопці і ще бідніші городники мають такі повинності: грішми півзлотого, по курці з диму, влітку робити один день на тиждень, також і зимою... Оренда горілчана, яка становить на рік 50 злотих».

Скориставшись джерелом, поясніть, у чому полягала залежність селян на Житомирщині у 1636 р.

Із поширенням фільварків на Брацлавщині, півдні Київщини та Лівобережній Україні і в землях, де за попередніх років формувалося козацьке землеволодіння, з'являється панщина й кріпацтво. Наступ на права місцевого населення, що перетворював вільних хліборобів на кріпаків-злидарів, викликав одчайдушний супротив.

Загальний вигляд Львова – центру Руського воєводства. Гравюра 1618 р.

3. Яким було становище міщан. Як розвивалися міста

Кількість міст невпинно зростала, і в середині 17 ст. існувало приблизно 1100 міст і містечок. Активність українських князів та панів, які закладали нові поселення та розбудовували їх, сприяла появі протягом останньої чверті 16 – першої половини 17 ст. у Київському воєводстві близько 200 міст та містечок, у Брацлавському – близько 100. Ця будівнича діяльність має економічне пояснення, адже містечко приносило власникам у 5–10 разів більший прибуток, ніж село, з якого воно виникло. Містечка були переважно невеликими за кількістю населення (половина з таких поселень на Київщині налічувала до 100 дворів). Щоправда, впродовж 30–40-х років 17 ст. деякі містечка Київщини вросли до міст: Біла Церква мала вже понад 1000 дворів, Лубни – 882, Васильків та Фастів – до 500.

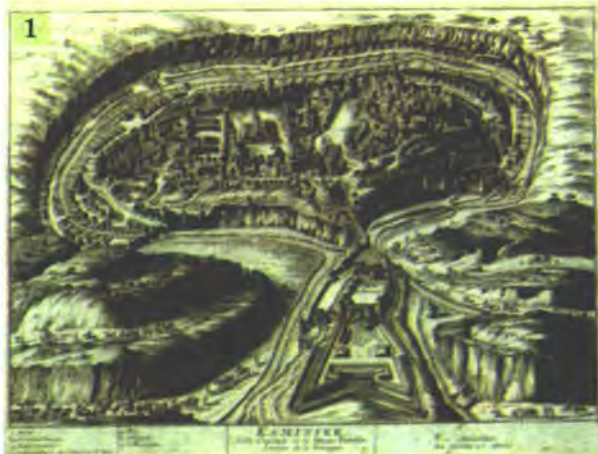
Зростала кількість населення міст. У першій половині 17 ст. на колишніх напівпорожніх прикордонних землях Київщини та Брацлавщини мешкало близько мільйона людей. Багато міст мали магдебурзьке право, що сприяло поживленню ремісництва й торгівлі. Втім, потрібен був час, щоб ці види господарювання розвивалися в нових містечках, де

більшість населення займалася землеробством. Від селян мешканці нових міст відрізнялися тільки тим, що не відробляли панщини, а лише сплачували грошовий податок – *чинш* – та різні побори на користь міста і брали участь в обороні замків.

Умови для розвитку торгівлі в містечках були сприятливішими, бо вони служили торгом для прилеглих земель. У деяких містах відбувалися спеціалізовані ярмарки: з продажу волів, коней, хліба, солі тощо. Великі міста відігравали таку ж роль, однак для більших територій. Київ був торговим центром Наддніпрянщини, Львів, Луцьк, Кам'янець – торговими центрами західноукраїнських земель.

З'являються нові торги, ярмарки, деякі з них мали значення для цілої України (наприклад, у Львові). На такі багатолюдні ярмарки приїздили купці з українських земель та Польщі, Литви, Московії, Молдавії, Валахії, Угорщини, Туреччини, Греції тощо. Із східних районів України до Львова приганяли великі гурти волів, привозили шкури, хутро, віск, мед,

1. Загальний вигляд Кам'янця – центру Подільського воєводства. Гравюра 1672 р.

2. Український міщанин. Художник С. Васильківський

рибу, різні промислові вироби; зі східних країн – шовкові тканини, прянощі тощо. У Львові купували сукно, полотно, олово, серпи, залізо, казани для виробництва горілки, зброю й багато інших виробів. Щоправда, постійних торговельних зв'язків між Львовом та Києвом ще не було.

Активно розбудовувалися великі міста. Так, у період від 1552 до 1622 рр. кількість мешканців Києва зросла в 3,6 раза, Житомира – у 2,5 раза.

У середині 17 ст. в містах налічувалося близько 270–300 ремісничих спеціальностей, причому цехове ремесло почало занепадати, поступаючись перед мануфактурним виробництвом, що зароджувалося. Найпомітнішими такі зміни були в залізорудній, паперовій, винокурній, пивоварній, лісопильній, соляній галузях. Сотні рудень, гут, поташних буд, селітроварень, броварень та інших підприємств, що ґрунтувалися на застосуванні вільнонайманої праці, – прикметне явище тих часів.

Історична карта

- Яке нове воєводство з'явилося в українських землях у складі Речі Посполитої в першій половині 17 ст.?
- Які з українських воєводств Речі Посполитої були найбільшими, які найзаселенішими?
- Які українські міста отримали магдебурзьке право в першій половині 17 ст., а які – раніше?
- Перелічіть українські воєводства Речі Посполитої, розташовані з заходу на схід; з півночі на південь.
- З якими українськими воєводствами Речі Посполитої межувало Московське царство, з якими – Молдавське та Трансильванське князівства?

72

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 17 СТ.

72

Київське Назви воєводств Речі Посполитої, утворених на українських землях

Центри воєводств

Густота населення українських земель у складі Речі Посполитої (жителів на кв. км)

понад 10	3-5
5-10	до 3

Українські міста, які отримали магдебурзьке право

- до початку 17 ст.
- у першій половині 17 ст.

Кордон між Річчю Посполитою і Московським царством

- на початку 17 ст.
- за Деулінським перемир'ям 1618 р.
- за Полянівським миром 1634 р.

Територія Османської імперії та залежних від неї держав

✦ Важливі турецькі фортеці

---> Походи козаків на турецькі володіння

---> Межа територій, охоплених козацькими повстаннями 1625-1638 рр.

---> Основні напрями козацьких походів

---> Дії польських військ

⊗ Найважливіші битви. Цифрами позначено:

- 1 Курукове озеро (жовтень 1625 р.),
- 2 «Зарасова ніч» (травень 1630 р.),
- 3 здобуття Кодака (серпень 1635 р.),
- 4 Кумейки (грудень 1637 р.),
- 5 Говтва (травень 1638 р.),
- 6 Жовнин (червень 1638 р.)

⊠ Центри полків реєстрового козацтва з Куруківською угодою

⊠ Міста, у яких козакам дозволили жити за королівською Ординацією 1638 р.

Українські землі в першій половині 17 ст.

Великі міста користувалися магдебурзьким правом. Місту належала означена кількість землі, міщани мали право на заняття ремеслом й торгівлею, на організацію різних міських підприємств, на обрання міської старшини, участь у суді. Малі міста й містечка мали свої статуту або привілеї, в яких були визначені обов'язки міщан: звичайно вони платили тільки грошовий чинш за будинки і землю, податок за ремесла і торгівлю, деколи сплачували «мірки» зерна (якщо обробляли землю). Проте власники міст та королівські старости постійно порушували міські права й вимагали від міщан виконання різних повинностей і робіт.

Так, у Білій Церкві в 40-ві роки 17 ст. староста наказував міщанам возити палі для укріплення замку, оновлювати греблі й переправи, відбувати сторожу в лісах, платити *стацію**, поташне, податок від пасік, солодівень і броварень, дозволяв молоти тільки в старостинських млинах, не дозволяв витратити міські гроші без його відома.

1. Козак на варті. Фрагмент картини С. Васильківського
2. Розетка з-під фронтона Михайлівської церкви. м. Переяслав. 17 ст.

Джерело

Гійом Левассер де Боплан розповідає про заняття українців у 30-х роках 17 ст.: «Оповівши про доблесть козаків, доречно буде сказати про їхні звичаї та заняття. Майте на увазі, що серед цих козаків взагалі трапляються знавці всіх ремесел, необхідних людині: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, лимарі, шевці, бондарі, кравці та інші. Вони дуже добре виготовляють селітру, якої вельми багато на цих землях, і роблять з неї чудовий гарматний порох, їхні жінки прядуть льон і вовну, роблять з них полотно і тканини для щоденного вжитку. Всі вони добре вміють обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати всілякі м'ясні страви, варити пиво, хмільний мед, брагу, оковиту тощо...

* Стація – натуральний податок на утримання польського війська.

А взагалі, слід визначити, що всі вони розуміються на багатьох ремеслах, хоча одні вправніші в якомусь фаху, ніж інші; трапляються і такі, що мають більш широкі знання, ніж загал».

- Про які ремісничі спеціальності йдеться?
- Як можна пояснити той факт, що козаки зналися на всіх перелічених ремеслах?

4. У чому виявлялося невдоволення українців своїм становищем

74

Джерело

З промови українського шляхтича з Волині Лаврентія Деревинського на Варшавському сеймі 1620 р.: «У великих містах церкви запечатані, церковні маєтки зруйновані, у монастирях замість ченців тримають худобу... Хіба не гнобленням народу нашого руського є те, що, крім інших міст, робиться у Львові? Хто дотримується грецької віри і не перейшов до унії, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою й бути прийнятим до цеху; не дозволяється проводити за церковним обрядом тіло померлого жителями міста і відкрито приходити до хворого з тайнами Божими... Коротко сказати: давно вже великі й нечувані утиски терпить наш руський народ як у Короні (Польщі), так і у Великому князівстві Литовському».

- На яких особливостях становища міщан західноукраїнських міст наголошує джерело? З чим це пов'язано?

Виявом незадоволення українців становищем, у якому вони перебували, було **показання**. Селян і міщан найбільше приваблювали в становищі козацтва особиста воля та право на володіння землею. Важливою для багатьох була можливість жити за своїми законами: показане населення розселялося цілими районами та ніяк не залежало від землевласника. Мешканці міст, сіл і містечок відмовлялися визнавати владу старост, обирали своїх отаманів, запроваджували свій суд на кшталт запорізького. «Усі до останнього показалися, тут як хлоп, то й козак», – розповідали польські можновладці. Як свідчать описи державних маєтків за 1616 і 1620 рр., козаки становили більшість людності Білоцерківського, Богуславського, Канівського, Корсунського, Переяславського староств.

Козацька старшина та козак з козачкою. З карт Г. Л. де Боплана

Г. Л. де Боплан перебував на українських теренах 17 років, збираючи матеріали для великої карти України та карт окремих регіонів. До своїх карт він підготував докладні пояснення, які й становлять зміст його книги «Опис України».

Масове показання українців непокоїло королівський уряд, а особливо тривожили Варшаву звістки про тісні контакти козаків з реєстровим військом.

В інструкціях для сеймиків, які обирали депутатів на вальний сейм (1625), король, зокрема, визнавав: *«Сваволя бере гору, і так завзялася, що й самим нам тяжко й з усіма сусідами розсварює; забувши зовсім віру й підданство, вони (козаки) урядили собі удільну державу. Наступають на життя і майно невинних людей. Україна вся в послушності їм. Шляхтич у домі своїм не вільний. По містах і містечках королівських уся управа, вся влада в козаків; вони захоплюють суди, закони видають».*

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

75

1. Мартін Груневег розповідав: *«У цьому місті, як і у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу в своїх уборах: угорців – у їхніх малих магерках, козаків – у великих кучмах, росіян – у білих шапках, турків – у білих чалмах. Ці всі у довгому одязі, а німці, італійці, іспанці – в короткому. Кожен, хоч би якою мовою він розмовляв, знайде тут свою мову. Щотижня буває три торгові дні – по середах, п'ятницях, неділях... Але торг тут щодня, бо щоденно прибувають крамарі з усієї Русі, Поділля, з Молдавії та Валахії. Отже, щодня знайдеш тут різні товари, які тільки можна придумати. Є також різноманітні добрі ремісники, навіть друкарня».*

♦ Що вразило чужинця в буденному житті Львова? ♦ На яких особливостях життя міста наголошує автор?

2. ♦ Які з українських воєводств у першій половині 17 ст. були найбільшими? Які з воєводств були найзаселенішими? ♦ Які міста отримали магдебурзьке право в першій половині 17 ст.? ♦ Скільки років Київ користувався магдебурзьким правом на середину 17 ст.?

3. Дайте відповіді на запитання: ♦ Як українські землі опинилися у власності польських магнатів? Як це позначилося на становищі українських селян? ♦ Що було визначальним у розвитку міст у першій половині 17 ст.? Як це позначалося на становищі міщан? ♦ Чому масове показання селян та міщан непокоїло польський уряд?

4. Заповніть таблицю: «Соціально-економічне та політичне становище українських земель у складі Речі Посполитої в першій половині 17 ст.».

	Характеристика	Наслідки
Зростання магнатського землеволодіння		
Становище селян		
Становище міщан		
Утиски козацтва		

5. ♦ Установіть логічний зв'язок між соціально-економічним і політичним становищем в українських землях в першій половині 17 ст. та причинами національно-визвольних рухів.

6. ♦ Порівняйте свідчення про соціально-економічне та політичне становище в українських землях француза Гійома Левассера де Боплана, поляка Мартіна Груневега та шляхтича з Волині Лаврентія Деревинського. Висловіть ставлення до описаних реалій тогочасного суспільного життя.

§10 ВПЛИВ БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ НА РОЗВИТОК ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНІ

1. Яким було становище православної церкви після церковних соборів у Бересті 1596 р.
2. Як було відновлено православну ієрархію. Чим уславився Йов Борецький.
3. Що визначало становище греко-католицької церкви.
4. У чому полягав суспільний діалог між православною та греко-католицькою церквами.

● На цьому уроці ви навчитесь:

1. Визначати місце православної та греко-католицької церков у суспільно-політичному житті після Берестейської унії.
2. Аналізувати становище православної та греко-католицької церков, використовуючи писемні джерела.
3. Порівнювати діяльність вищих церковних ієрархів у справі поліпшення становища церков.
4. Висловлювати ставлення до прикметних явищ доби.

Джерело

Про становище православної церкви митрополит Йов Борецький у своїй «Протестації» писав: «Упродовж останніх двадцяти п'яти літ нам не вдається досягти справедливості святої й забезпечити мир релігії нашій від тих великих насильств, утисків і правопорушень, які над нами чиняться. Що далі, то гірші й тяжчі переслідування, зловмисні обвинувачення та обмови доводиться нам зносити від противників наших... Не є гріхом, не є зневаженням прав, не є образою королівської гідності, не є ані заколотом, ані реbelieю*, не є бунтом, не є зневаженням зверхності, не є криміналом, не є шпигунством, ані зрадою, ані змовою з ворогами коронними, що ми, за поміччю Духа Святого, маємо посвячених митрополита й єпископів».

- Визначте, у якому році було написано цей твір. Про які утиски йдеться в документі?
- Чому українці прагнули відродити вищу православну ієрархію?
- Чому противники відродження єпископату звинувачували православну церкву в заколоті та бунтарстві?

Літопис подій

- 1599–1613 рр. – діяльність уніатського митрополита Іпатія Потія.
- 1613–1637 рр. – діяльність уніатського митрополита Йосифа Вельяміна Рутського.
- 1615 р. – заснування Київського братства та школи при ньому. Початок діяльності друкарні Києво-Печерського монастиря, створеної Єлисеєм Плетенецьким.
- 1620 р. – відновлення православної ієрархії. Обрання православним митрополитом Йова Борецького.

1. Яким було становище православної церкви після церковних соборів у Бересті 1596 р.

Берестейська унія погіршила становище православної церкви, проте вірною їй залишалася більшість українського населення. Ця обставина

* Реbelieя – заколот, бунт, повстання.

спричинила розгортання боротьби за відновлення прав утискуваної церкви. До боротьби прилучилися представники всіх верств українського суспільства, а очолили її братства. Широке повноваження мали Львівське Успенське, Луцьке Хрестовоздвиженське та Київське Богоявленське братства.

Право ставропігії мало надзвичайне значення для збереження православної церкви. Адже після Берестейської унії майже всі православні єпископи стали уніатами. Вірними православ'ю залишилися тільки два єпископи: львівський – Гедеон Балабан та перемишльський – Михайло Копистенський. Після їхньої смерті єдиним православним єпископом був Єремія Тисаровський, який спромігся обійняти Львівську кафедру, запевнивши короля, що він – уніат. Після смерті Єремії польський уряд міг, скориставшись відсутністю єпископів, оголосити православну церкву неіснуючою.

Перетворення братств на потужну силу, здатну боротися за православну віру, відбувалося поступово. На початку 17 ст. братства були впливовими організаціями, які мали право через своїх священників відлучати парафіян від церкви та пильнувати за дотриманням священниками церковних приписів тощо. Їх діяльністю опікувалися запорожці, яких було чимало поміж братчиків. Козаки підтримували братства й православну церкву не лише коштами, а й військовою силою. Наприклад, 1610 р. православне духівництво Києва звернулося до козаків із проханням покласти край сваволі священників-уніатів, які не дозволяли православним служити в Софійському соборі. За підтримки козацтва **1615 р.** в Києві було засноване **Богоявленське братство**, а вступ до нього гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного з усім Військом Запорізьким засвідчив, що козацтво брало православну віру під свій захист та опіку. Саме за сприяння козацтва було поновлено **1620 р.** вищу православну церковну ієрархію.

Підтвердна грамота константинопольського патріарха Ієремії Львівському Успенському братству. 1587 р.

2. Як було відновлено православну ієрархію. Чим уславився Йов Борецький

Джерело

У Київському літописі натрапляємо на таке свідчення: «Року 1620 прибув з Москви святійший патріарх єрусалимський іменем Феофан, і зупинився в монастирі Братському, і був прийнятий з великою честью духовними та світськими людьми. Того ж року, від'їжджаючи з Києва, святійший патріарх... поставив і висвятив на митрополію Київську чоловіка гідного й чесного. Іменем Йов Борецький, у письмі слов'янським, і грецьким, і латинським ученого, і з ним чотирьох єпископів на різні місця: Мелетія Смотрицького на єпископство Полоцьке, Ісайю Копинського, інока монастиря Печерського, на єпископство

Перемишльське, Паїсія Іполітовича на єпископство Холмське і Белзьке, Йосифа Курцевича на єпископство Володимирське».

- Про які події розповідається в джерелі? Як ці події пов'язані з Берестейською церковною унією?
- Чому постала потреба висвятити митрополита і єпископів?

Особистість

Іван (Йов) Борецький (1560–1631) народився в с. Бірча на Перемишльщині в сім'ї дрібного шляхтича. Навчався у Львівській братській школі, а потім в одному з європейських університетів.

Завершивши освіту, став учителем грецької та латинської мов у Львівській братській школі, ректором якої його було обрано в 1604 р. З 1611 р. – київський священик. Брав участь у заснуванні Київського братства та школи при ньому, став її першим ректором. Чи під час свого ректорства, чи згодом Іван Борецький постригся в ченці під іменем Йова. На початку 1618 р. його обрали настоятелем Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві, а 1620 р. єрусалимський патріарх Феофан висвятив його на митрополита.

Йов Борецький

– Що нового при дворі його величності? Розлютився, певно, Сигізмунд, коли дізнався про київські події, – розпитував свого гостя нещодавно висвячений київський митрополит Йов Борецький.

– Розлютився? – перепитав прибулець. – Ще б пак! Видав універсали з наказом заарештувати вас, отче, та Мелетія Смотрицького як шпигунів.

– Чиємуж володареві ми зі Смотрицьким служимо? – митрополит посміхався, ніби й не про небезпеку йшлося.

– Звісно, турецькому. Коли ж без жартів, то мусите стерегтися, бо по церквах уніатських уже й прокляття виголошують.

Коли гість пішов, митрополит поринув у спогади. Давно, ой і давно розпочалося його служіння Господові. Ще під час перебування у Львові, коли він викладав у тамтешній братській школі, довелося вступити у суперечку з прихильниками унії. Скільки відтоді написано, виголошено на захист православ'я! Часом суперечки з прихильниками унії набували такої гостроти, що нагадували справжню війну, щоправда, зброєю в тій війні було слово. Чи довго триватиме ця словесна війна? Час перейти до діла. Успіх справи багато в чому залежатиме тепер від духівництва. Яким йому бути?

За хвилину митрополит почав писати: «Треба жити свято й управляти довіреною вам паствою за церковними правилами, обирати на посади людей достойних і ревнителів благочестя для гарантій успіху в боротьбі з католицизмом, запроваджувати братства й школи, відкривати друкарні, при потребі скликати собори для розв'язання церковних справ, намагатися відвернути від переходу в унію передусім українську шляхту, яка через своє відступництво завдає шкоди церкві й вірі православній».

Незабаром укладені Йовом Борецьким настанови духівництву – «Поради до благочестя» – схвалив собор єпископів.

- Прокоментуйте поради Й. Борецького духівництву.
- У чому він вбачав шлях подолання кризи православної церкви?

Великі надії у справі відродження православної церкви митрополит Й. Борецький покладав на освіту і книговидання. Як організатор і покровитель Київської братської школи, підтримував її власним коштом. Він згуртував навколо себе талановитих учених, письменників, просвітителів, зокрема Мелетія Смотрицького, Петра Могилу, Лаврентія Зизанія, Єлисея Плетенецького. Близькими сподвижниками митрополита були козацькі керманічі Петро Конашевич-Сагайдачний, Михайло Дорошенко, Оліфер Голуб.

3. Що визначало становище греко-католицької церкви

Від першого року існування греко-католицька церква потрапила в складне становище. З одного боку, уніатські єпископи всупереч заповненням польської влади не отримали тих прав, що їх мало католицьке духовництво, отож досягти рівності церков, як сподівалися прихильники унії, вони не змогли. З іншого боку, більшість українського населення не розуміло уніатської церкви та ставилося до неї, як до чужої, утвореної через зраду батьківської віри. До того ж влада Речі Посполитої підтримувала її в боротьбі проти Української православної церкви. Ситуація загострювалася й майновими суперечками: як уніати, так і православні всі церкви й монастирі грецького обряду вважали своїми.

Ієрархи греко-католицької церкви вдавалися до енергійних заходів, аби подолати кризу своєї церкви. З-поміж них найактивнішим був єпископ *Іпатій Потій*, який став митрополитом по смерті Михайла Рогози, його навіть називали «батьком унії». Він був талановитим проповідником, письменником-полемістом, однак в боротьбі за унію діяв здебільшого силою. Гостру реакцію православних спричинили спроби митрополита довести, що українська церква завжди була католицькою, та прагнення віддати уніатам давні православні святині. Власне цим пояснюється той факт, що І. Потій, маючи титул київського митрополита, змушений був перебувати у Вільно. До Києва його не пустили козаки.

Багато зусиль для розбудови уніатської церкви доклав і митрополит *Йосиф Вельямін Рутський*. На відміну від свого попередника, він наполегливо шукав способів порозумітися з православними, вбачаючи у згоді головну умову піднесення обох церков. Водночас митрополит розгорнув діяльність, спрямовану на впорядкування та оновлення церковного життя, зокрема здійснив реформу уніатського чернецтва, яке було об'єднане в один орден – *василіанський*. Подібно до єзуїтів, василіани займалися просвітницькою та місіонерською діяльністю.

Іпатій Потій

Йосиф Вельямін Рутський

4. У чому полягав суспільний діалог між православною та греко-католицькою церквами

2

ТЕМА

Джерело

З листа канцлера Великого князівства Литовського Льва Сапіги до греко-католицького єпископа Йосафата Кунцевича в березні 1622 р.: «Радите на тих, котрі не приймають унії, видати рішення й вигнати їх із держави... Борони Господи! Нехай у нашій вітчизні не діється таке страшне безprawство. Давно в нашій державі заведено святу римо-католицьку віру, і доки не мала наслідувачки [унії] свого богослуження і послуху для Святого Отця, доти славилася дійсним спокоєм і силою всередині держави й назовні; тепер же, коли прийняли до свого гурту якусь сварливу й неспокійну приятельку [унію], через неї на кожнім сеймі, на кожних народних зборах, на кожному повітовому засіданні точиться чимало суперек і чвар. Видно, що ліпше й корисніше було б для загалу, якби з такою лайливою товаришкою [з унією] цілком розійтисся, бо ми ніколи в нашій вітчизні не мали таких чвар, що їх нам накинула та красенька унія».

80

- Про яку подію церковного життя йдеться в документі?
- На основі документа встановіть, які наслідки вона мала в першій половині 17 ст.

Складне становище українських церков – православної та греко-католицької, спричинене втратою державності, спонукало їхніх керівників до постійних пошуків виходу з кризової ситуації. Один із можливих варіантів розв'язання церковної проблеми і православної, і уніати вбачали в об'єднанні церков, створенні єдиної незалежної української християнської церкви. Особливою актуальності проблема об'єднання церков набула після відновлення 1620 р. православної ієрархії. Прихильники об'єднання сподівалися в такий спосіб покласти край неперервним міжцерковним суперечкам за майно й землі, зміцнити українську церкву, згуртувати народ, як тоді казали, – «поєднати Русь із Руссю». В обговоренні ідеї об'єднання церков брали участь Й. Борецький, М. Смотрицький, П. Могила, Й. Рутський та чимало інших церковних діячів.

Протягом першої половини 17 ст. спроб зібрати спільний для уніатів і православних собор не бракувало. Однак жодна з них не була успішною: то перешкоджали чвари між двома церквами, то на заваді ставало втручання папи римського або королівської влади. Головна ж причина полягала в тому, що утворення сильної та незалежної об'єднаної української церкви не було потрібно ні Речі Посполитій, ні Ватиканові. Якщо польські можновладці або представники католицького Риму й підтримували ідею об'єднання церков, то лише для посилення своєї влади в українських землях.

Показовою у зв'язку з цим була ідея створення незалежного Українського (руського) патріархату. Виникла вона ще у В.-К. Острозького, а розвинув її М. Смотрицький. Підтримували цю ідею також Й. Рутський і навіть польський король Владислав IV. Польський уряд непокоїло піднесення Москви та її претензії на спадщину Київської Русі. Саме

тому Владислав IV звернувся з ідеєю Українського патріархату до папи римського, але той відмовив, висунувши тверду вимогу сприяти поширенню унії.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

2

ТЕМА

81

1. Ян Щенсний-Гербут – староста вишницький та мостицький – у 1613 р. написав «Роздуми про народ руський»: *«Рану в серце Вітчизни нашої завдає той, хто ламає право і розриває згоду між народами, з яких складено Річ Посполиту Польську, – він Вітчизну в серце забиває. Така й оце колотнеча, яку почали з народом руським, братами й кривими нашими, вона ніби рана в серце, котра, хоч би й найменша була, приносить смерть. Одну частину справи розумію, а другу частину, хоч про неї постійно мислю, уявити не можу. Бо знаю добре про те, що з ними діється, почавши від Брестського з'їзду».*
  - Про які реалії тогочасного життя йдеться в джерелі? • Чому сучасник дає таку гостру оцінку ситуації?
2. Установіть хронологічну послідовність подій: • заснування Київського братства та школи при ньому; • обрання православним митрополитом Й. Борецького; • утворення греко-католицької церкви.
3. Дайте відповіді на запитання: • Що визначало становище православної церкви після Берестейської унії? • Коли та за яких обставин було відновлено вищу православну ієрархію? Чим уславився новий православний митрополит? • Чим становище греко-католицької церкви відрізнялося від православної? • До яких заходів вдавалися вищі ієрархи греко-католицької церкви, щоб поліпшити становище своєї церкви? • Чому суспільний діалог між православною та греко-католицькою церквами був невдалий?
- 4–5. Видатний український історик першої половини 20 ст. Дмитро Дорошенко про діяльність греко-католицької церкви зауважував: *«Тут, в Галичині, унія протягом 18 століття зреформувала церковне життя, піднесла освітній рівень духовництва, і, в свою чергу, зробила головним захисником української народності проти колонізації та зросійщення. Це вона, властиво, врятувала Галичину від національної смерті. Вона встигла зробитись батьківською вірою, і народ кріпко до неї прив'язався».*
  - На яких позитивних рисах діяльності греко-католицької церкви акцентує увагу історик? • Порівняйте становище греко-католицької церкви в першій половині 17 ст. та у 18 ст. Поміркуйте над причинами змін, що відбулися.
6. Зробіть висновки-узагальнення про місце православної та греко-католицької церков у суспільно-політичному житті після Берестейської унії.

§ 11 ДОБА ГЕРОЇЧНИХ ПОХОДІВ КОЗАЦТВА. ГЕТЬМАН ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ

● На цьому уроці ви навчитесь:

1. Чому козацькі морські експедиції перших десятиліть 17 ст. називають добою героїчних походів.
2. Чим уславив своє ім'я гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.
3. Якою була роль козаків у Хотинській війні.
1. Характеризувати гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного як людину та історичного діяча.
2. Показувати на карті напрямки походів козаків на володіння Османської імперії, території, які найчастіше зазнавали нападів, виявляти територіальні зміни.
3. Визначати наслідки морських походів козацтва та Хотинської війни.
4. Описувати морські походи козаків на турецькі володіння та хід Хотинської війни.

Джерело

У своїй книжці «Хотинська війна» учасник подій польський комісар Якуб Собеський, батько майбутнього польського короля Яна Собеського, писав: «Коронний гетьман Карл Ходкевич, верхи на коні, стояв біля свого шанця, коли примчав гонець зі звісткою, що козаки з кількома польськими загонами захопили вже табір Османа і що для остаточної перемоги бракує тільки підмоги... Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа турків охопила паніка: люди всіх станів були в невимовній тривозі, а сам Осман, який так недавно гадав, що нема на світі нікого могутнішого за нього, тепер на власні очі бачив усю непевність свого становища».

- Яка роль, за визнанням сучасника, належала українським козакам на чолі з гетьманом П. Сагайдачним у битві під Хотиним 1621 р.?
- Чому перемога під Хотиним принесла козацтву славу «рятувальника християнської цивілізації»?

Літопис подій

1616 р. – взяття запорізькими козаками на чолі з Петром Сагайдачним турецької фортеці Кафи.

1618 р. – похід 20-тисячного козацького війська Петра Сагайдачного в Московію для підтримки королевича Владислава. Деулінське перемир'я. Приєднання до Польщі Чернігово-Сіверщини та Смоленщини.

1621 р. – участь козацького війська під проводом Петра Сагайдачного в Хотинській війні на боці Речі Посполитої.

1. Чому козацькі морські експедиції перших десятиліть 17 ст. називають добою героїчних походів

Сміливі виступи козаків у 16 – на початку 17 ст. завдавали відчутних ударів ординцям. Проте їхні набіги на землі України не припинялися. Із зростанням могутності Запорізької Січі боротьба проти турецької політики набрала активного, наступального характеру. Наприкінці 16 ст.

Кафа. Гравюра 17 ст.

Очаків. Гравюра 17 ст.

козаки розгорнули наступ на володіння султанської Туреччини та її васала – Кримського ханства, намагаючись перенести воєнні дії на територію ворога.

Особливо вдалі морські походи козаків на турецько-татарські фортеці припали на два перші десятиліття 17 ст. Про ті часи говорять як про *добу героїчних походів*.

Козаки на своїх чайках, яких бувало близько трьох сотень, допливали до найвіддаленіших турецьких фортець. Найпотужнішого удару козаки завдали **1616 р.**, коли було здобуто *Кафу* – найбільший невіленьницький ринок у Криму та визволено кілька тисяч бранців. Переможні походи козаків викликали захоплення й подив у Європі, адже тогочасна турецька військова міць вважалася нездоланною.

Здобуття Кафи запорозжцями.
Гравюра з книги «Вірші на жалісний погреб...». 1622 р.

Це перше зображення воєнної події в українській друкованій книжці. На другому плані гравюри – мури турецької фортеці Кафи. На першому – козацькі човни, що атакують турецькі галери.

Джерело

У своїй книзі «Подорожі», що вийшла друком у 50-х роках 17 ст. у Римі, італійський мандрівник, письменник П'єтро делла Валле писав: «Турки не мають на Чорному морі жодного міста, що його не взяли б козаки... В усякому разі, вони зараз на Чорному морі є такою значною силою, що коли додадуть більше енергії, то цілком його контролюватимуть... Після серйозних роздумів про їхній стан, про їхню політику й звичаї я не маю сумніву щодо того, що з часом вони створять могутню республіку, бо, на мою думку, навіть уславлені спартанці, не кажучи вже про сицилійців, карфагенян і навіть римлян, не починали так знаменито і вдало».

Чому П. делла Валле, перебуваючи в Персії, переконував іранського шаха Аббаса Великого заручитися підтримкою козаків у боротьбі проти Туреччини?

Історична карта

Розгляньте карту на стор. 72.

- Які українські землі входили до складу Речі Посполитої у першій половині 17 ст.?
- Які терени охоплювали Османська імперія та її васали?

- Які турецькі міста-фортеці Північного Причорномор'я та Криму були плацдармом для нападу на українські землі?
- На які фортеці здійснювали походи козаки в першій чверті 17 ст.?

2. Чим уславив своє ім'я гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний

Початок гетьманування П. Сагайдачного припав на 1605–1610 рр. На гетьманство його обирали кілька разів. За часів свого тимчасового міжгетьманства він не втрачав впливу на все «волосне» козацтво. Коли ситуація в Україні ускладнювалася й загострювалася, козаки знову обирали П. Сагайдачного гетьманом.

Готуючи козацтво до активної наступальної боротьби проти Османської імперії, він домогся зростання кількісного складу запорізьких флотилій, у яких чисельність чайок – головних бойових одиниць – досягла кількох сотень.

Залишаючись нібито вірним королю, гетьман неухильно відстоював козацькі права. Так, усупереч численним домовленостям із польським урядом, які забороняли козакам здійснювати походи проти Туреччини, П. Сагайдачний вдавався до нових і нових атак, що загострило відносини між Османською імперією та Польщею аж до стану війни. Така ситуація була на користь козацтву: за умов постійної загрози з боку Туреччини Польща не наважувалася знищити козацтво – свого союзника в боротьбі проти турків.

Беручи активну участь у тогочасній європейській політиці, наприклад підтримуючи наміри польського королевича Владислава здобути корону Московської держави, гетьман на початку літа 1618 р. повів 20-тисячне козацьке військо на Москву.

Хрест з дарчим написом Петра Сагайдачного, переданий ним у 1622 р. Богоявленському собору в Києві

Джерело

З розповіді Якуба Собеського: «Конашевич надзвичайно спритно, страшенно збентеживши ворога, злучився зі Владиславом під самою Москвою, столицею держави. Проніс переможні корогви свої безмежними просторами, спустошив вогнем і мечем недружні землі, обернувши в сумні руїни такі незвичайні, сильні своєю позицією та залогамі міста, як Єлець, Шацьк, Ливни, Калуга».

Як автор розповідає про похід П. Сагайдачного?

Незабаром московський уряд уклав мирну угоду з Річчю Посполитою, яку було підписано **1 грудня 1618 р. в с. Деуліні**. За угодою, перемир'я між двома державами укладалося на 14,5 року; Владислав відмовлявся від своїх прав на московський престол, Польща отримала Смоленщину й Чернігово-Сіверщину.

П. Сагайдачний був ініціатором відновлення вищої ієрархії православної церкви. У 1620 р. було запрошено єрусалимського патріарха Феофана, коли той повертався з Московії. Патріарх висвятив нового київського митрополита (Й. Борецького) та єпископів. Козацький загін, що постійно перебував при патріархові, не дав можливості польській владі заарештувати Феофана, і, коли той завершив свою місію, його з почестями перепроводили до молдавського кордону.

Відновлення ієрархії православної церкви в Україні польський уряд не визнав, проте до каральних дій не вдався, бо Польща перебувала в стані війни з Туреччиною.

Особистість

Петро Конашевич-Сагайдачний (1577–1622). Справжнє прізвище Конашевич. Сагайдачний – це прізвище, що походить від слова «сагайдак» – шкіряна сумка або дерев'яний футляр для

85

1. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний

2. Портрет гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного на коні. Гравюра з книги «Вірші на жалісний погреб...». 1622 р.

Це зображення було одним із ранніх портретів у гравюрі. Воно дає змогу краще уявити зовнішність гетьмана в останні роки його життя.

стріл, а також лук. Сагайдачним Петра Конашевича назвали за майстерну стрільбу з лука.

Народився в сім'ї дрібного українського православного шляхтича. Дістав початкову домашню освіту, а згодом навчався в Острозькій академії та Львівській братській школі. Наприкінці 16 ст. подався на Запоріжжя, де швидко здобув авторитет. Брав участь у численних походах козаків, а незабаром став їх очолювати. Він здобув заслужену шану сучасників. «Був то чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям, у битві був першим, коли доводилося відступати – останнім...» – повідомляє про нього тогочасне джерело.

Усе віщувало велику битву. Навіть ніч пахла грозою. Сагайдачний пильно вдивлявся в п'ятьму, намагаючись натрапити на певний знак, що спрямував би його до козацького табору. Сюди, під Хотин, він повернувся з Варшави з добрими новинами: король потребує допомоги запорожців у війні з Туреччиною і готовий визнати справедливіми козацькі вимоги. А польські воєначальники, з якими годину тому мав докладну розмову, погоджуються з його планом вирішальної битви під час тієї – Хотинської, як назвуть її нащадки, – війни. З Божою поміччю вдасться розбити турків, і тоді володарі сусідніх держав змушені будуть зважати на козацтво.

Так у думках збігло чимало часу. Вже й посвітлішав східний край неба, а сліду все-таки не видно. Доведеться пробиватися навмання. Аж рап-

Сагайдак (налуччя, лук та колчан зі стрілами). Початок 17 ст.

Отак, на півкроку випереджаючи власну долю, дістався він лісу. Відчув його вологий подих, зітхнув з полегшенням і – закляк від пекучого болю. Втративши мить, зрозумів: життя вислизає з його рук – вороги оточували його. Тоді сторчголов полетів з коня...

Цілий день проблукав Сагайдачний лісом. Млоїло душу. Ні думок, ні почуттів. Тільки пекучий біль. Думка сяйнула разом із золотим зблиском сонячних променів у Дністровому плесі: «Хай йому грець, ми ще позмагаємось», – посміхнувся Сагайдачний і пірнув у прохолодну глибіню.

● Про які риси вдачі П. Сагайдачного свідчить описаний епізод?

Герб Війська Запорізького. Гравюра з книги «Вірші на жалісний погреб...». 1622 р.

том – сліди кінських копит! Сагайдачний повернув коня й попрямував за ними. Ніч довго не відступала. Передгрозова задуха й важкі кошлаті хмари тримали її, чорнокрилу, в полоні. Безсилим був і легкий світанковий вітерець. Пітьма відійшла несподівано. І то вже був день. День, який розпочався не ранком, а бідною. Бо коли розвиднілось, Сагайдачний жажнувся: кінські сліди привели його не до козацького табору, а в турецький стан. Небо зловісно блискало, та замість краплин дощу в запорізького полководця полетіли ворожі стріли. Порятунок один – утеча. «Ех, якби ти, коню-брате, вмів літати», – тільки й подумав Сагайдачний, рвучко повернувши назад.

Кінь мчав так швидко, що, здавалось, ось-ось наздожене ніч. Проте стріли були прудкішими. Сагайдачний відганяв від себе думки про смерть, бо не втрачав надії на порятунок. А та надія темною смугою лісу бовваніла на обрії.

3. Якою була роль козаків у Хотинській війні

5

–7 червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва на Черкащині відбулася спільна рада реєстрового й нереєстрового козацтва, на якій розглядалися пропозиції польського сейму про участь козацтва у війні проти Туреччини. Крім козаків, у ній взяли участь нещодавно висвячений митрополит Йов Борецький, майже 300 священників, 50 ченців. Митрополит виступив із палкою промовою, охарактеризував становище православ'я в Україні як критичне, від чого, за словами сучасника, «гнівом сповнилися козацькі серця».

Козацька рада ухвалила виступити спільно з поляками за умови виконання польським урядом низки вимог, зокрема визнання прав козацтва, розширення реєстру, дотримання релі-

гійної рівноправності, підтримки відновленої церковної ієрархії. Ці умови мало повідомити королю козацьке посольство, очолене П. Сагайдачним. Командувати 40-тисячним козацьким військом рада доручила **Яцьку Бородавці**.

Тим часом під Хотинською фортецею (тепер – Чернівецька обл.) зішлись 35-тисячна польська й 250-тисячна турецько-татарська армії. Польське командування з нетерпінням чекало на козацькі загони. *«А тут пройшла чутка, – писав учасник подій польський комісар Якуб Собеський, – ніби козаки не прийдуть. Розпочав на обличчях жовнів і командування: голови схилилися, почувлися дорікання...»*.

Незабаром з Варшави прибув П. Сагайдачний. З'ясувавши з польським командуванням деталі операції, він рушив під Могилів, де перебували козаки. Під час маршу від Могилева до Хотина його було обрано гетьманом.

Під керівництвом П. Сагайдачного козаки відбили дев'ять штурмів, здійснили серію нічних атак, які, за винятком однієї, були успішними. Козацька тактика суттєво відрізнялася від польської. Коронний гетьман Карл Ходкевич віддавав перевагу обороні, козаки ж прагнули діяти наступально. Більшість турецьких атак була спрямована проти козацького табору, а найголовнішим своїм завданням султан вважав знищення війська козаків. Отож найвагоміший внесок у перемогу під Хотином зробило українське козацтво.

Завдяки Хотинській війні Польща відвернула загрозу втрати чималих територій. Перша гучна перемога над турецькою армією, здобута в суходільних боях, мала величезне міжнародне значення. Вона спростувала думку про непереможність Туреччини і спричинила спалах визвольної боротьби підкорених турками народів. Після Хотинської війни змінилися зовнішньополітичні плани османського уряду: відтоді Туреччина на тривалий час відмовилася від наміру завоювати всю Європу. Позначилася війна й на внутрішньому становищі Оттоманської Порти: розлючені поразкою яничари вбили султана Османа II. Цей заколот став провісником занепаду могутньої імперії.

1

2
ТЕМА

87

1. Іменний меч гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного

Подарунок польського королеви Владислава за перемогу під Хотином. На мечі напис, який підтверджує обставини його урочистого вручення.

2. Хотинська фортеця. Сучасний вигляд

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. З листа католицького єпископа Франческо Чіріолі в липні 1621 р. «Серед католиків, у тому числі й церковників, не бракує впливових осіб, які є покровителями членів козацького посольства, з огляду на теперішню загрозу війни з турками. А згаданий Сагайдачний відкрито заявляє, що королівство не одержить ні найменшої допомоги від жодного козака і від більшої частини схизматиків, якщо ці їхні вимоги не будуть вислухані. З іншого боку, багато з цих сеньйорів не тільки вважає, що було б величезною шкодою втратити допомогу козаків, війсьکو яких вихваляють як більш боєздатне і краще організоване, ніж те, яке очолює коронний гетьман, але й підкреслюють небезпеку, що ці козаки не будуть битися проти турків, і тому говорять, що в цей момент необхідно піти на поступки козакам так, щоб вони залишилися вдоволені».

  - Які події описує джерело? • Які рядки свідчать про дипломатичні заходи П. Сагайдачного й козацького посольства у Варшаві? • Як уривок з листа характеризує роль українського козацтва в політичному житті тих часів?

2. Установіть хронологічну послідовність подій: • Хотинська війна; • похід 20-тисячного козацького війська П. Сагайдачного до Московії на допомогу королеви Владиславу. Деулінське перемир'я; • козацьке повстання під проводом М. Шаули та С. Наливайка.
3. Яке нове воєводство виникло у складі Речі Посполитої на українських землях у першій половині 17 ст.? • У яких напрямках здійснювали свої походи українські козаки на турецькі володіння? • Визначте місцезростання фортеці, біля якої відбулася битва польсько-козацького війська з армією Османської імперії в 1621 р.
4. На які з перелічених фортець здійснювали свої морські походи українські козаки: • Акерман; • Хотин; • Кілія; • Ізмаїл; • Трахтемирів; • Кам'янець; • Кафа; • Збараж; • Трапезунд; • Синоп; • Кодак; • Очаків?
5. Дайте відповіді на запитання: • Чим були спричинені морські походи козаків перших двох десятиліть 17 ст.? Якими були їхні наслідки? • Чому похід на Москву вважають виявом дипломатичного хисту гетьмана П. Сагайдачного? Якими були результати походу? • У чому виявлялося піклування П. Сагайдачного про православну церкву? Яке значення мали заходи щодо її підтримки? • Як відбувалася та чим закінчилася Хотинська війна? Якими були її наслідки?
6. Передчасну смерть П. Сагайдачного сприйняли в Україні як велику втрату. З приводу цієї сумної події ректор Київської братської школи К. Сакович написав «Вірші на жалісний погреб...», у яких стверджував ідею безсмертя подвигів, слави й доброчинства гетьмана:

*На безсмертну заслужив славу, наш гетьмане!
Ні, вона у забутті, певно, не постане;
Поки Дністер і Дніпро многорібні плинуть,
Доти справи всі твої славно будуть линуть.
Не впадеш у глибину безличну,
Не загинеш у літах – маєш славу вічну!*

• Чи свідчить цей уривок про великий авторитет гетьмана у тогочасному українському суспільстві? • Свої міркування підтвердіть конкретними фактами. Висловіть ставлення до цієї постаті.

• На цьому уроці ви навчитесь: § 12 УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО В ДРУГІЙ ЧВЕРТІ 17 ст.

1. Показувати на карті основні місця подій козацьких повстань другої чверті 17 ст.
  2. Пояснювати причини українсько-польських протистоянь другої чверті 17 ст., визначати їхню роль у розгортанні національно-визвольного руху.
  3. Описувати хід повстання Івана Сулими на основі писемних джерел.
  4. Характеризувати становище українських козаків наприкінці 30-х років 17 ст., використовуючи джерела.
1. Чим закінчився польсько-козацький збройний конфлікт 1625 р.
  2. Яку подію 1630 р. називають «Тарасовою ніччю».
  3. Як відбувалося та чим закінчилося повстання 1635 р. на чолі з Іваном Сулимою.
  4. Як розгорнулося національно-визвольне повстання 1637–1638 рр.

Джерело

Коронний гетьман Станіслав Конецпольський в серпні 1637 р. видав універсал, адресований місцевим урядникам, старостам і державцям в Україні: «Незважаючи на присягу, віру, добродійність і повинність свою по відношенню до величності й.к.м., деякі бунтівники вчинили закат у Війську й.к.м. Запорізькому і, скарвавши старшину, збирають до себе багато свавільного народу. Щоб перешкодити їхньому успіхові, закликаю вас іменем й.к.м., щоб ви тих, які вже приєдналися до свавільної маси народу і протягом двох тижнів не покаються і не повернулися звідти, не вважали козаками і, позбавивши їх всіх вольностей, наданих реєстровим козакам, виконуючим свої обов'язки, старалися заарештувати і відіслати до мене. Якщо б ваші милості не змогли їх затримати, то ви маєте карати їхніх жінок і дітей, а будинки їхні знищувати, оскільки краще, щоб на тих місцях росла кропива, ніж плодилися зрадники й.к.м. і Речі Посполитої».

- Про які події йдеться в документі? Навіщо коронний гетьман видав такий універсал?
- Як документ характеризує становище в українських землях наприкінці 30-х років 17 ст.?

Літопис подій

1625 р. – Куруківська угода.

1630 р. – повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила).

1635 р. – повстання запорожців на чолі з Іваном Сулимою. Здобуття фортеці Кодак.

1637–1638 рр. – козацьке повстання під проводом Павла Павлюка, Якова Острянина, Дмитра Гуні.

1638 р. – затвердження сеймом Речі Посполитої «Ординації Війська Запорізького реєстрового...».

1. Чим закінчився польсько-козацький збройний конфлікт 1625 р.

Стурбований створенням козацької «окремої республіки», уряд Речі Посполитої розпочав підготовку до чергового карального походу

проти козаків. У *вересні 1625 р.* коронний гетьман Станіслав Конецпольський з 30-тисячним військом вирушив із Бара на Подніпров'я. Козацькі загони, очолені *Марком Жмайлом*, зустрівши поляків поблизу Канева, вдало відбивалися. Особливо відчутних втрат польське військо зазнало біля Курукового озера. Це змусило польське командування вдатися до мирних переговорів, які було завершено укладенням компромісної угоди. Від козаків *Куруківську угоду* підписував *Михайло Дорошенко*, обраний гетьманом замість М. Жмайла.

Договір передбачав козацький реєстр 6 тис.; ті ж, хто не увійшов до списку, мусили повернутися до маєтків своїх власників. Одна тисяча козаків мала постійно перебувати на Запоріжжі, щоб перешкоджати втечам селян. Козаків зобов'язували не втручатися в релігійні справи, відмовитися від морських походів, а також не підтримувати зносин з іншими державами.

Куруківська угода встановлювала чіткий устрій реєстрового козацтва за територіальним принципом. Було створено шість полків реєстровців:

Битва під Переяславом 1630 р.
Фрагмент картини В. Шаталіна

На картині відтворено бій «галасом», коли козацьке військо під час бою змішувалося з ворожим. Галас – бойовий порядок, який поряд з іншими (тришереновий, табір) визначав козацьку тактику.

Білоцерківський, Канівський, Корсунський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський, по тисячі вояків у кожному. Кожен полк складався з десяти сотень. Військова влада над реєстровцями належала гетьману, якого обирала загальновійськова рада та затверджував польський уряд. Верховне ж керівництво здійснював *регіментар* – головний начальник коронного війська в Україні.

2. Яку подію 1630 р. називають «Тарасовою ніччю»

Куруківська угода посилила суперечності між козаками – тими, хто потрапив до реєстру, і тими, хто лишився поза ним. Кількість останніх була більшою, тому загроза нових спалахів козацького невдоволення залишалася. До того ж ситуація в Україні ускладнювалася запроваджен-

ням нового загальнодержавного податку. Не вщухали конфлікти на релігійному ґрунті. Аби втримати населення в покорі, польський уряд відправив на Київщину значну частину коронного війська. Але ці нерозважливі дії лише погіршили становище. Мешканці міст і сіл бралися до зброї. Десятки тисяч утікачів збиралися на Січі. Так визріло нове повстання.

Нереєстровці обрали гетьманом *Тараса Федоровича*, більше відомого під прізвиськом Трясило. У березні 1630 р. він зі своїм військом підійшов до Черкас, а звідти рушив до Корсуня, після здобуття якого на бік повстання перейшла більшість реєстровців. Польський уряд з метою придушення повстання відправив у каральний похід коронне військо.

Коли польські сили переправилися через Дніпро, їм завдав несподіваного удару загін повстанців. Коронний гетьман ледь урятувався від полону. Бої між повстанцями й польським військом під Переяславом точилися протягом трьох тижнів.

Кодацький поріг на Дніпрі.
Середина 19 ст.

20 травня 1630 р. козаки влаштували карателем «*Тарасову ніч*», знищивши чимало офіцерів-шляхтичів – представників найвпливовіших польських родів.

Успішні дії повстанців, чутки про дипломатичні контакти з Московією, Кримом та Швецією, а також невдоволення найманців, яким затримували платню, схилили коронного гетьмана С. Конєцпольського до переговорів. **29 травня 1630 р.** було підписано *Переяславську мирну угоду*, яка підтверджувала умови попередньої – Куруківської. Козацький реєстр було збільшено до 8 тис.: до реєстру вписувалися козаки, вилучені з нього на початку року. Козаки отримували право самі обирати гетьмана. Деяке пом'якшення уряду Речі Посполитої в ставленні до козаків було пов'язане з наближенням кінця терміну Деулінського перемир'я з Московською державою, поновленням воєнних дій та участю в них козацьких загонів.

3. Як відбувалося та чим закінчилося повстання 1635 р. на чолі з Іваном Сулимою

Протягом 1632–1634 рр. тисячі козаків брали участь у польсько-московській (Смоленській) війні. Коли ж **1634 р.** між Москвою та Варшавою було підписано *Полянівський мирний договір*, польський уряд

вкотре вдався до спроби ліквідувати козацтво. До цього поляків спонукали постійні скарги на запорожців урядів Туреччини й Криму. Через козацькі походи відносини між Річчю Посполитою і цими державами настільки загострилися, що постала загроза нової війни. Уже в лютому 1635 р. сейм Речі Посполитої затвердив спеціальну постанову «Про припинення козацького свавілля», і на територію Наддніпрянщини було введено загони коронного війська. Крім того, з метою контролю над козаками передбачалося збудувати в пониззях Дніпра, біля Запорізької Січі, потужну фортецю, в якій постійно перебувала би польська залога.

Вояки залоги мали б перешкоджати втікачам, які прагнули потрапити на Низ, а також перекрити головний шлях постачання Запоріжжя провіантом і боеприпасами.

Фортецю вирішили будувати на правому березі Дніпра біля першого порога – *Кодацького*, що й дало назву укріпленню. Будівництво очолив Гійом Левассер де Боплан. Кодак спорудили надзвичайно швидко: будівельні роботи тривали чотири місяці, й вже до середини літа 1635 р. вона була повністю збудована.

Будівництво Кодака вкрай обурило запорожців. Вони обрали гетьманом *Івана Сулиму*, який розробив план зруйнування фортеці й розіслав універсали із закликом до боротьби. На початку серпня 1635 р. козацьке військо виступило з Січі.

Джерело

Зі щоденника сучасника події – білоруського шляхтича Філіппа Обуховича: «У 1635 р. непокірний козак, на ім'я Сулима, підступно й таємно прокравшись з... козаками з моря до Дніпра, насмівився напасти на фортецю, яку його милість король Владислав звелів на кошти Речі Посполитої збудувати на першому дніпровському порозі й оточити валами проти розбещеної сваволі козаків, щоб вони на море в човнах більше не ходили та турка не дратували. Сулима, напавши вночі на цю фортецю й перебивши сторожу, зарубав шаблею капітана та багатьох людей, забрав чимало грошей Речі Посполитої, а нову фортецю в кількох місцях зруйнував. Пізніше він був, з наказу його королівської милості, на тому ж дніпровському острові обложений реєстровими козаками і, коли дров у нього на паливо не стало, був виданий своїми й відправлений у Варшаву на двотижневий сейм, що відбувався на початку 1636 року. Там же йому та ще кільком таким самим негідникам відрубали голови й четвертували».

- Як шляхтич пояснює причини спорудження фортеці Кодак?
- Як, за твердженням автора, розгорталися події козацького повстання?
- Що в наведеному уривку свідчить про упереджене ставлення автора до описаних подій?

4. Як розгорталося національно-визвольне повстання 1637–1638 рр.

Розправа над І. Сулимою та його подвижниками сама по собі не здатна була придушити козацький рух. Тому уряд Речі Посполитої вирішив

переглянути реєстр Війська Запорізького та вилучити з нього всіх неблагонадійних. Такі дії польських можновладців стали приводом до нового повстання. Його очолив полковник реєстровців **Павло Павлюк (Бут)** – сподвижник І. Сулими. Перша битва з коронним військом закінчилася перемогою повстанців. Проте **6 грудня 1637 р.** під **Кумейками** польське військо оточило козаків. Повстанці, які йшли табором, зятятю оборонялися. П. Павлюк із невеликим загonom пробився крізь вороже оточення і рушив до Чигирина, сподіваючись поповнити там запаси зброї. Керівництво табором було покладене на Дмитра Гуню. Під час чергового штурму козацького табору поляки підпалили вози з порохом. Потужний вибух спричинив паніку в лавах повстанців. Частина з них утекла. Інші ж під керівництвом Д. Гуни знов укріпили табір і, дочекавшись ночі, почали організовано відступати. Польське військо не наважилося їх наздоганяти, але через два дні рушило проти загонів П. Павлюка і оточило їх, змусивши врешті погодитися на переговори. **11 грудня 1637 р.** полковник і четверо його соратників вийшли з табору, щоб узяти участь у переговорах, але їх по-зрадницькому схопили.

1 березня 1638 р. у Варшаві розпочав роботу сейм. Він ухвалив постанову під назвою «**Ординація Війська Запорізького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої**».

Джерело

З «Ординації Війська Запорізького...»: «Оскільки козацька сваволя так розійшлася, що для приборкання її довелося рушити наші війська й битися з козаками, і розгромити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, – тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів й інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер унаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів... Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тисяч і які змирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію згідно з постановою цього сейму.

На місце старшого, який більше не буде вибиратися з-поміж козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів... Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана... Полки з своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запоріжжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалася по островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватися ходити на Запоріжжя без паспорта комісара; спійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі...

Наші міщани, згідно з старовинними правами і заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна. Попереджаємо і про те, щоб козаки в далеких українських місцевостях (крім Черкас, Чигирина, Корсуня, де для безпеки від поганих повинні проживати) і в інших містах на самій Україні не проживали,

щоб, живучи там разом, вони не мали ніякого приводу до зібрань і далі до бунтів».

Скориставшись джерелом, заповніть пропуски в тексті.

Відповідно до «Ординації...» козацький реєстр зменшувався до ... і серед зареєстрованих могли бути тільки козаки, які ... . Було ліквідовано виборність ... і скасовувалось ... . Замість виборного гетьмана на чолі козацького війська мав стояти ... , якого призначав ... . Козакам дозволялося селитися тільки в прикордонних містах – ... . Міщанам і селянам під страхом смертної кари заборонялося ... , навіть ... . Два полки реєстровців повинні були постійно перебувати на Січі, щоб ... . На Запоріжжя козак міг потрапити тільки ... .

94

Новий етап повстання. Наприкінці березня 1638 р. кілька загонів запорожців, очолюваних **Яковом Острянином**, **Дмитром Гуною** і **Карпом Скиданом**, вийшли з Січі та рушили на Київщину та Полтавщину. Дорогою до січовиків приєднувалися численні озброєні загопи селян і міщан. Повстанці вирішили зупинитися під містечком **Говтва**, де **1 травня 1638 р.** відбувся бій з поляками, який приніс повстанцям ще одну перемогу.

Так під владою повсталих опинилася вся Полтавщина. Щоб остаточно розбити ворога, Я. Острянин повів усе військо на Лубни. Проте облога Лубен виявилася невдалою. Зазнавши численних утрат, повстанці відійшли до Жовнина і отаборилися там.

Під Жовнином відбулася битва, внаслідок якої сили повстанців було розпорошено. Тяжко поранений К. Скидан потрапив у полон і, ймовірно, був страчений. Я. Острянин із козацькою кіннотою виявився відрізним від табору і, вирішивши, що битву програно, з частиною козаків перейшов на землі майбутньої Слобожанщини.

Повстанці, які залишилися в таборі (близько 20 тис.), обрали гетьманом Дмитра Гуню і продовжували боротьбу. 10 червня Д. Гуня організував відступ 10 тис. козаків. Над старим Дніпровим річищем, в урочищі Старець, повстанці заклали новий табір. Його спорудженням керував безпосередньо новий гетьман, виявивши неабиякий хист будівничого.

Близько двох місяців (червень–липень) козаки вперто билися з ворогом. Проте становище в таборі погіршувалося. Не кращими були справи і в поляків. Командування обох сторін вирішило вдатися до переговорів. Незабаром козацька старшина пристала на умови, запропоновані польським урядом. У їх основу було покладено «Ординацію Війська Запорізького...».

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Повстання 30-х років 17 ст., попри їхню стихійність і незавершеність, засвідчили, що козацтво було провідною верствою українського суспільства, користувалося підтримкою всього населення, а його дії в боротьбі за свої права з кожним роком ставали більш організованими й цілеспрямованими. Повстання 1637–1638 рр. з-поміж інших вирізнялося розмахом воєнних операцій, кількістю учасників та тривалістю. Яскравою ознакою стало те, що вперше керівники повстання звернулись із за-

кликами підтримати козаків до всього населення України. В універсалах і листах визначалася мета боротьби: визволити Україну з-під влади Речі Посполитої, позбутися національно-релігійних утисків тощо. Повстання зазнало поразки, бо висунута його керівниками програма ще не стала загальнонаціональною. Звідси стихійність, брак належної згуртованості, розпорошеність сил повстанців та їхніх бойових дій – ті вади, через які козацько-селянські рухи 30-х років 17 ст. не мали успіху.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. З якого документа наведено уривок? Які події спричинили його написання? Відповідь аргументуйте.
«Найбільше й найсерйозніше непокоїли Річ Посполиту морські походи козаків, здійснювані всупереч заборони уряду, а також їх свавільства, які вони чинили в містах. Злочини ці зазнали належної кари від зброї коронного війська... І надалі козаки повинні будуть коритися виключно тому старшому, якого самі вони оберуть, але який буде затверджений королем його милістю або його наступниками, польськими королями... Протягом цих шести тижнів козаки мусять скласти правильні реєстри, які не перевищують 6 тисяч, із зазначенням скільки їх живе в кожному старостві. З числа 6000 козаків 1000 або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого, залежно від умов часу, мусять перебувати на Низу за порогами і там виконувати свою службу».
  2. Установіть хронологічну послідовність подій: затвердження сеймом Речі Посполитої «Ординації Війська Запорізького реєстрового...»; здобуття запорожцями фортеці Кодак; Куруківська угода.
  3. Хто з перелічених історичних діячів очолював національно-визвольні повстання першої половини 17 ст.: М. Жмайло; К. Косинський; С. Наливайко; І. Сулима; Д. Вишневецький; Т. Трясило; В.-К. Острозький; П. Павлюк; Я. Острянин; Д. Гуня; І. Федоров?
  4. Дайте відповіді на запитання: Внаслідок яких подій було підписано Куруківську угоду? Що спричинило «Тарасову ніч»? Як і чому фортецю Кодак було зруйновано козаками? Унаслідок яких подій польський уряд ухвалив «Ординацію...»? Що вона передбачала і чим відрізнялася від Куруківської угоди?
- 5–6. Коронний гетьман С. Конецпольський, оглядаючи місце битви за часів національно-визвольного повстання 1637–1638 рр., за свідченням сучасника, промовив: «Оце і є унія – лежить Русь із поляками». Поясніть слова польського воєначальника. У загальних рисах порівняйте повстання 90-х років 16 ст. і 30-х років 17 ст. Що вони мали спільного, чим відрізнялися? Визначте роль козацьких повстань 30-х років 17 ст. у розгортанні національно-визвольної боротьби українського народу.

§13 КУЛЬТУРНЕ ТА ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ

● На цьому уроці ви навчитеся:

1. Чим уславився митрополит Петро Могила. Якими були його заходи для впорядкування церковного життя.
  2. Коли та за яких обставин було утворено Києво-Могилянську академію. Яким було навчання в ній.
  3. Яка роль друкарні Києво-Печерської лаври в тогочасному духовному житті.
  4. Як розвивалися драматична література й театр.
1. Аналізувати заходи митрополита Петра Могили для впорядкування церковного життя, робити висновки про становище православної церкви.
  2. Визначати досягнення українського шкільництва, книговидання та драматургії.
  3. Характеризувати митрополита Петра Могилу як людину та історичного діяча, давати оцінку його діяльності.

Джерело

Відомий церковний діяч Павло Алеппський, який 1654 р. мандрував Україною, записав у своєму щоденнику: «По всій козацькій землі ми помітили прекрасну рису, що нас дуже здивувала: всі вони (мешканці), крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні співи; крім того, священники навчають сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях... Кожне місто має близько 40, 50 і більше тисяч душ; але дітей більше, ніж трави, і всі вміють читати, навіть сироти».

- Яка риса культурного розвитку привернула увагу мандрівника-чужинця?
- Що ви знаєте про традицію шкільництва в українських землях за попередніх часів?

Літопис подій

1615 р. – шляхтянка Галшка (Єлизавета) Гулевичівна подарувала Київському братству свій «двір із пляцем» на Подолі. Початок діяльності братської школи в Києві.

1617 р. – заснування Луцького Хрестовоздвиженського братства та братської школи при ньому.

1632 р. – затвердження польським сеймом «Пунктів для заспокоєння руського народу». Визнання законності існування в Речі Посполитій православної церкви.

1632–1647 рр. – діяльність православного митрополита Петра Могили.

1. Чим уславився митрополит Петро Могила. Якими були його заходи для впорядкування церковного життя

Обраний у 1632 р. польський король Владислав IV підписав «Пункти для заспокоєння руського народу», за якими українцям та білорусам поверталися втрачені після Берестейської унії права: за православними

визнавалося право мати свого митрополита та єпископів, визначалися умови розв'язання суперечок між православними та греко-католиками стосовно церков і земель тощо.

Незабаром наступника Йова Борецького Ісайю Копинського, якого не визнавала влада, було усунено, а митрополитом обрано **Петра Могилу**.

Новий глава православної церкви рішуче заходився оновлювати церковне життя. Поліпшенню становища церкви, за задумом П. Могили, мало сприяти налагодження суворої дисципліни серед священників і ченців. Було, зокрема, запроваджено постійний нагляд за духівництвом, за порядком богослужінь тощо. До обов'язків священника додавалося проголошення по неділях і святах виховних проповідей для парафіян.

Великою перешкодою для посилення авторитету церкви було право магнатів втручатися в церковні справи на території своїх маєтків. П. Могила докладав зусиль, щоб обмежити це право. Прагнув він також піднести й роль митрополита. Було створено і схвалено всіма патріархами «Православне ісповідання віри» – стислий виклад головних положень православ'я.

Заходи митрополита передбачали збільшення кількості й оновлення змісту церковних книжок. Основним осередком книговидання стала друкарня Києво-Печерської лаври. У 1646 р. у ній було видано надзвичайно важливу богослужбову книгу, автором якої був П. Могила, – «Требник»*.

Щоб зробити православну церкву ближчою народіві, П. Могила запровадив у богослужінні українську мову замість церковнослов'янської. Його клопотаннями церкві поверталось майно й землі. Митрополит опікувався відновленням духовних святинь православ'я: було реставровано Софійський собор, Десятинну церкву, церкву Спаса на Берестові, Михайлівський собор Видубицького монастиря та багато інших.

Особистість

Петро Могила (1596–1647) народився в сім'ї молдавського господаря Симеона та угорської князівни Маргарет. Коли 1607 р. Симеон загинув, сім'я змушена була залишити Молдавію. Відтоді

його батьківщиною стала Україна.

Петро Могила дістав ґрунтовну освіту: навчався у Львівській братській школі та Замойській академії. Був військовиком, маючи за опікунів командувача польського війська С. Потоцького та коронного канцлера і гетьмана С. Жолкевського. Брав

Портрет Петра Могили на фресці церкви Спаса на Берестові

Частина урочистої композиції, вміщеної над вівтарною аркою. На ній зображено Христа на троні, поруч – Богородицю та князя Володимира, ліворуч – Петра Могилу в митрополичому вбранні, з відреставрованим храмом у руках.

* **Требник** – книга, яка містить тексти молитов і священнодійств, що стосуються здійснення священником таїнств і певних богослужінь: хрещень, молебнів, відспівування померлих, освячення житла, плодів тощо, тобто треб.

участь у битві під Хотиним (1621). Згодом постригся в ченці. З 1627 р. – архімандрит Києво-Печерської лаври, в 1632–1647 рр. – митрополит.

– Відчуваю, ба ні, певно знаю: згасає моє життя, – митрополит Йов на мить спинився, пильно глянув у вічі архімандритові Києво-Печерського монастиря, своєму учневі й сподвижнику Петру Могилі. – Обіцяй, що виконаєш мою останню волю.

Замість відповіді Могила низько схилив голову: якось не наважувався вимовити слово, бо тим, здавалося, визнає смерть митрополитову. Вірити ж у неї не міг.

– Мовчиш? Невже зрадиш в останню хвилину життя?

– Ні, не зраджу, – твердо мовив архімандрит.

– Коли так, то слухай.

Могила ще нижче схилив голову.

Йов Борецький говорив швидко, ніби боявся, що не встигне. Йшлося про справи церковні, про заснування шкіл і науку книжну. Вбачаючи в Могилі свого наступника, митрополит наказував, щоби школи саме в братстві Київським, а не деінде фундовані були.

1. Митрополит Петро Могила

2. Тайна хрещення. Гравюра майстра Іллі до «Требника» Петра Могилы

На дев'ятий день по смерті митрополита Йова Петро Могила вступив до Київського братства і дав згоду на об'єднання Лаврської школи з Братською. А незабаром, під час перебування у Львові, в церкві Успіння Пресвятої Богородиці він слав обітницю перед львівськими професорами: «Я, Петро Могила, милістю Божою і за власною моєю волею... умислив фундувати школи, аби молодь у побожності, у звичаях добрих, у науках вільних навчена була... на користь і вітху православного роду».

Наприкінці 1631 р., виконуючи заповіт покійного митрополита, Петро Могила уклав з Київським братством угоду, за якою ставав «старшим братом, дозорцем, довічним охоронцем й наставником» об'єднаних Лаврської та Братської шкіл.

На прикладі особистості П. Могилы визначте роль православної церкви в житті України першої половини 17 ст.

2. Коли та за яких обставин було утворено Києво-Могилянську академію. Яким було навчання в ній

У 1615 р. постала Київська братська школа. Вона швидко зажила слави найавторитетнішого навчального закладу в Україні. До її заснування доклали зусиль учені, письменники й поети, провідні діячі православної церкви, які гуртувалися навколо архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького. Її першим ректором був Йов Борецький.

Восени 1631 р. в Києві виникла ще одна школа – *Лаврська*. Заснував її Петро Могила – тоді ще архімандрит Києво-Печерської лаври. Ректором став *Ісайя Трохимович*. Незабаром Лаврську школу було об'єднано з Київською братською. Об'єднана школа почала діяти у *вересні 1632 р.* і називалася вона *колегією*.

Київська колегія (незабаром Києво-Могилянська академія) була вищим навчальним закладом. Повний курс навчання тривав 12 років. Усього в академії було вісім класів, а кількість предметів перевищувала 30. Основу навчальних предметів становили «сім вільних наук». У перших чотирьох класах академії вивчалися мови: літературна староукраїнська, церковнослов'янська, грецька, латинська й польська. Усі вищі науки в Києво-Могилянській академії викладалися, як і скрізь у Західній Європі, латиною. Проте дбали в академії і про належне знання української мови: саме наукова діяльність викладачів академії, а також студентів сприяла розвитку літературної староукраїнської мови.

Києво-Могилянська академія впродовж тривалого часу була єдиним вищим навчальним закладом для навчання дітей всіх станів України, Східної Європи та православного світу. Академія не лише навчала молодь, а й поширювала освіту, знання. Її вихованці закладали школи, обдаровували бібліотеки і в такий спосіб сприяли розвитку культури.

Джерело

З акту Київського братства, даного киево-печерському архімандриту Петру Могилі із викладом умов, на яких відбулося з'єднання Лаврської та Братської шкіл: *«Відтак його милість, отець архімандрит, побачивши те прохання наше, що є воно слушне, також зрозумівши потребу того для всієї православної церкви, легко й безборонно дозволив зі своїх власних добр у такий спосіб уфундувати: аби сам був дожиттєвим дозорцем та оборонцем як шкіл на згаданому місці при церкві Братській Київській, від себе уфундованих, так і самої тієї церкви і всього монастиря, який є при ній. Тобто був поміж нас старшим братом через те, що прибутки церковні, ґрунти, городи, сади і всілякі надання, як уже надані, так і ті, що мають напотім надатися від будь-кого до тієї церкви, що монастирі та школи має, ні на що інше, тільки на ту вищезгадану церкву нашу Братську Київську, на монастирі, школи та на вчителів, котрі в них працюють, були обернені та вживані».*

На яких умовах мало відбутися об'єднання Лаврської та Братської шкіл?

3. Яка роль друкарні Києво-Печерської лаври в тогочасному духовному житті

У першій половині 17 ст. найбільшим центром книговидання в Україні стала *друкарня Києво-Печерської лаври*. Заснував її 1615 р. архімандрит лаври *Єлисей Плетенецький*. Для потреб новоствореної друкарні він побудував папірню в Радомишлі. Лаврська друкарня видала першу книжку 1616 р. *«Часослов»*; протягом другої половини 17 ст. у ній було видруковано 120 найменувань книг – насамперед богословська

Сторінка «Лексикона славенороського» П. Беринди

та богослужбова література, а також букварі, словники, календарі, праці з історії тощо. **1638 р.** у друкарні вийшла книжка, якій судилося стати безцінним джерелом з історії славетної обителі. Йдеться про «*Тератургіму*» монаха Печерського монастиря **Афанасія Кальнофойського**. Друкарня Києво-Печерської лаври проіснувала понад 300 років. Видані в ній богослужбові книги мали свої особливості. Вони здебільшого містили передмови, післямови, присвяти, віршовані вставки, виразною рисою яких був український характер, що позначився на мові видань та їх оформленні.

Найвизначнішою мовознавчою працею була «*Граматика*» **Мелетія Смотрицького**, що вийшла друком **1619 р.** в м. Ев'ї (біля Вільно). Протягом двох століть вона була основним підручником граматики церковнослов'янської мови у школах України, Білорусі, Московії, Болгарії та Сербії. Не поступався популярністю й словник українського вченого **Памви Беринди** «*Лексикон славенороський*», що вперше був надрукований **1627 р.** У словнику, що складався з двох частин, було зібрано майже 7 тисяч слів. У першій частині церковнослов'янські слова перекладено книжною українською мовою, а в другій – витлумачено власні назви та імена людей.

У 4. Як розвивалися драматична література й театр

16 – першій половині 17 ст. почала формуватись українська драматургія, про що свідчать згадки про перші вистави, датовані кінцем 16 ст. На початку 17 ст. набула поширення так звана **шкільна драма**. У братських школах, Острозькій та Києво-Могилянській академіях викладали не лише правила складання віршів, а й закони декламації. Учні писали вірші, промови, а потім виголошували їх. Виконавці один за одним виходили на сцену й декламували текст, об'єднаний спільною темою. Згодом твори для декламацій прибрали форму діалогів. Шкільні вистави присвячувалися найбільшим християнським святкам – Різдву, Великодню, а також впливовим особам чи важливим подіям.

Шкільна драма тривала досить довго, тому глядачам давали перепочинок і час для роздумів. Так виникли **інтермедії** (від лат. *intermedius* – проміжний, середній), що ставилися в антрактах між діями драматичного спектаклю. Інтермедії писали українською мовою за матеріалами народного побуту, тоді як шкільні драми – староукраїнською і на релігійні теми.

У першій половині 17 ст. розвинувся український мандрівний ляльковий театр – **вертеп**. Вертепне дійство розігрувалось у спеціальній,

Вертепна скринька

на зріст людини, хатці (скриньці), в якій знаходилася двоюрисна, ніби двоповерхова, сцена. Верхній ярус-поверх був призначений для показу релігійних сцен, а нижній – дотепних вистав із повсякденного життя. Актор-вертепник пересував на дротиках дерев'яні ляльки і, ніби перевтілюючись, промовляв за кожну дійову особу.

Авторами й виконавцями вертепних драм були школярі та студенти Києво-Могилянської академії, які, не маючи коштів на навчання, тимчасово переривали його. У п'єсах вони зазвичай використовували знання, набуті в школах. Отож вертеп мав багато спільного зі шкільною драмою. Вертепна драма складалася з двох частин: драми про Ірода, писаної літературною староукраїнською мовою, та інтермедії – кількох інтермедійних сцен живою українською мовою. Збагачувалася вона народними піснями, обрядами, іграми. Персонажами вертепних драм були Дяк, Баба, Москаль, Циган, Шинкар та ін. Головним і найпопулярнішим героєм серед них був Запорожець – лялька, більша й рухливіша за інших. Запорожець в усіх сценках виходив переможцем.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Яку історичну подію описує документ? Про які реалії тогочасного культурно-церковного життя повідомляє?
«Волею Божою, порадою й повелінням святійшого Кирила, архієпископа Константинограда, Нового Риму, і вселенського патріарха, і благословенням архієпископа, митрополита Київського, Галицького та всієї Русі, отця Йова Борецького, в місті Луцьку при церкві Воздвиження Чесного й Животворящого Хреста Господнього утворилася школа грецька та руська. Згідно з стародавніми звичаями та порядками святих отців закону грецького, великим дбанням, і накладом, і пильністю міщан луцьких, руського народу святого закону грецького, і милостинями всіх православних християн, як стану духовного, так і осіб княжих, панських, шляхетських і всього посполитого народу аж до вбогих удовиць, думаючи про всяку недостачу законної науки, що чиниться через нестаратливих людей».
2. Установіть хронологічну послідовність подій: початок діяльності братської школи в Києві; затвердження польським сеймом «Пунктів для заспокоєння руського народу»; створення у Львові братської школи.
3. Які з перелічених пам'яток є мовознавчими працями, надрукованими наприкінці 16 – у першій половині 17 ст.: «Адельфотес»; «Требник» П. Могили; «Граматика» М. Смотрицького; «Лексикон славенороський» П. Беринди; «Граматика словенська» Л. Зизанія; «Тератургіма» А. Кальнофойського?
4. Дайте відповіді на запитання: Які події сприяли узаконенню існування православної церкви? До яких заходів вдався П. Могила задля оновлення церковного життя? За яких обставин постанала Києво-Могилянська академія? Як було організовано навчання в ній?
5. Дайте визначення поняттям: шкільна драма; інтермедія; вертеп.
6. Охарактеризуйте митрополита Петра Могилу як людину та історичного діяча, дайте оцінку його діяльності. (Див. пам'ятку характеристики історичної особистості).

2
ТЕМА

102

§14 КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ:
АРХІТЕКТУРА,
ОБРАЗОТВОРЧЕ
МИСТЕЦТВО, МУЗИКА

1. Які особливості української архітектури та містобудування доби.
2. Що визначало розвиток образотворчого мистецтва доби.
3. Чим примітне музичне мистецтво доби.

● На цьому уроці ви навчитесь:

1. Визначати особливості містобудування, архітектури, образотворчого та музичного мистецтва доби.
2. Розпізнавати найвідоміші пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва, стисло описувати їх.
3. Висловлювати ставлення до пам'яток архітектури й образотворчого мистецтва доби.
4. Характеризувати найвизначніші пам'ятки як мистецькі надбання людства.

Джерело

П'єр Шевальє – французький офіцер, секретар французького посольства в Польщі (1653–1663) писав у своїй розвідці про Україну: «Україна є дуже родючою країною, а земля, тільки-но її обробляти, дає силу-силенну всякого збіжжя, і Україна дуже багата також на різну худобу, дичину та рибу; тут сила меду та воску, дерева, яке, крім звичайного вжитку, служить для спорудження будинків... Усі будинки в цій країні дерев'яні, так само як у Московії та в Польщі. Мури міст зроблені тільки з землі, їх підтримують палі з поперечно покладеними дошками, немов загата; такі мури можуть досить легко загорітися, проте вони краще витримують гарматну стрілянину, ніж кам'яні. Найвидатніші міста та фортеці, які обіймають козаки, – це Київ, центр воєводства і митрополії грецької церкви, Біла Церква, Корсунь, Костянтинів, Бар, Черкаси, Чигирин, Кодак, Ямполь над Дністром, Брацлав над Бугом – центр воєводства, Вінниця, Умань, Чернігів, Переяслав, Лубни, Паволоч, Фастів. Усі ці міста укріплено кілька років тому, і пан де Боплан, французький інженер, що був на службі в покійного великого коронного гетьмана Конєцпольського, якому громадськість завдячує двома зробленими ним дуже докладними картами України, позначив на картах укріплення більшої частини цих місцевостей. Крім них, немає жодного містечка чи селища, не обведеного стіною і не забезпеченого принаймні ровом для охорони від нападів татар, які часто навідуються в ці краї».

На яких особливостях архітектури та містобудування в Україні наголошує французький офіцер? З чим це пов'язано?

1. Які особливості української архітектури та містобудування доби

Перша половина 17 ст. – це час великих змін для українського містобудування. Старі міста, розбудовуючися, набували нових архітектурних рис. Невпізнанно змінилися, зокрема, Львів, Дрогобич, Кам'янець, Острого. Виникали й нові міста. З-поміж них – Жовква, Броди, Станіслав (нинішній Івано-Франківськ), що закладались як фортеці-резиденції маг-

натів. На Київщині та Брацлавщині, які за тих часів потерпали від татарських і ногайських нападів, міста здебільшого виникали поблизу замків і перебували під їх захистом, а також поблизу давніх городищ, де для будови міських укріплень використовувалися вали й рештки оборонних споруд минулих часів. Протягом останньої чверті 16 – першої половини 17 ст. на Київщині та Брацлавщині виникло понад 300 міст та містечок.

Не втрачає значення і будівництво оборонних споруд. Оборонну архітектуру першої половини 17 ст. репрезентують *бастіонні укріплення*. Якщо раніше вежі розташовували безпосередньо на стінах, то тепер їх виносили вперед. Невисокі, п'ятикутні в плані вежі-бастіони, ви-

План міста Броди

1. Фрагмент макету в'їзної вежі Збараського замку
2. В'їзна вежа Збараського замку
3. Макет Збараського замку
4. Палац Збараського замку. Сучасний вигляд

сунуті назовні за межі стін, давали змогу вести вогонь уздовж захисних мурів. Саме такі укріплення мала Жовква, заснована наприкінці 16 ст., та Броди, що виникли в 30-х роках 17 ст. Особливо примітними були бродівські фортифікації. Розбудовою міста керував Г. Л. де Боплан. У Бродях з'явилася нова регулярна мережа вулиць, які затискав овал земляних бастіонних укріплень. Із західного боку до міських укріплень прилягав власне *Бродівський замок* – потужна фортеця з п'ятьма бастіонами.

Бастіонна система вплинула навіть на будівництво палаців. Поєднання рис нової оборонної архітектури з палацовою найяскравіше спостерігається в *замках Збаража* (Тернопільщина) та *Підгірців* (Львівщина).

Замок у Збаражі розпочав будувати князь Криштоф Збараський близько 1620 р., а добудовував його брат – Юрій, за проектами італійського та голландського архітекторів. Укріплення склалися з високих та широких валів, зміцнених на чотирьох рогах п'ятикутними бастіонами. Вали оточував ров – завширшки близько сорока метрів. В середині укріплення знаходився двоповерховий житловий палац.

На відміну від Збаразького, замок в Підгірцях не мав таких міцних фортифікацій. Парадний фасад замку здіймався над лінією земляних укріплень, що робило його мішенню для далекобійної артилерії.

Двоповерховий палац спирався на високий цоколь з наріжними бастіонами. В середині бастіонів розташовувалися каземати, які виходили в опатний внутрішній двір. Ззовні палац було захищено широким ровом.

Замок у Підгірцях було споруджено для коронного гетьмана Станіслава Конецпольського. Цей палац будували протягом 1635–1640 рр. на місці давнішого укріплення. Архітекторами замку були Г. Л. де Боплан та А. дель Аква.

В оборонній архітектурі й надалі активно використовували дерево. Так, лише з дерева забудовано двір Бродівського замку. Дерев'яні споруди входили також до ансамблю спорудженого 1640 р. замку в Олиці поблизу Луцька.

Помітні зміни сталися в церковному будівництві. Йдеться передусім про ширше використання каменю. Зразком тогочасних мурованих

1

3

2

4

1. План замку у Підгірцях. Реконструкція

2. Замок у Підгірцях. Сучасний вигляд

Поміркуйте, про що сповіщає напис на мармуровій табличці біля в'їзду до замку в Підгірцях: «Вінець ратних трудів – перемога, перемоги – триумф, триумфу – відпочинок».

3. План Троїцького Межиріцького монастиря. Реконструкція

4. Троїцький Межиріцький монастир поблизу Острога – класичний зразок оборонного монастирського будівництва на території Волині. Сучасний вигляд

споруд є Успенська церква (за проектом П. Римлянина), будівництво якої розпочате 1591 р. й завершене наприкінці 20-х років 17 ст. Більше мурованих церков з'явилося на Волині. 1632 р. у Луцьку розпочато спорудження Хрестовоздвиженської церкви. В околицях

міста тоді ж постав ансамбль храмів Білостоцького монастиря. Проте більшість храмів і за того періоду будували з дерева.

На західноукраїнських землях збільшилася кількість костьолів, які нерідко споруджували запрошені з-за кордону майстри. Так, у Львові від 1600 р. за проектом П. Римлянина тривало будівництво комплексу монастиря бернардинів з костьолом, споруджували костьоли бенедиктинок та кларисок, єзуїтів.

У тогочасних культових спорудах помітні риси оборонної архітектури. Великі монастирі подекуди набували вигляду справжніх фортець, захищених міцними мурами з вежами-бастіонами. Таким, зокрема, є *Троїцький монастир у с. Межиріч* (Рівненська обл.), споруджений коштом Януша Острозького. Тримати оборону цілком могли й окремі храми, як, приміром, П'ятницька церква у Львові. До оборони нерідко пристосовували навіть сільські церкви. Оборонного характеру обов'язково надавали й мурованим синагогам. Вони мали фортечний, баштовий вигляд, а ренесансні риси (арки з фігурним завершенням) подекуди поєднувалися зі східними мотивами.

2. Що визначало розвиток образотворчого мистецтва доби

Перша половина 17 ст. – важливий етап розвитку різних видів мистецтва в Україні. Яскраві національні риси втілено, зокрема, в різьбленому обрамленні ікон та іконостасів. Створення останніх вимагало великого таланту й неабиякої мистецької підготовки, адже в них поєднувалися живопис, архітектура й декоративне різьблення. Справжньою перлиною українського мистецтва є *іконостас П'ятницької церкви*, створений львівськими митцями в першій половині 17 ст.

До шедеврів українського мистецтва належить *іконостас Успенської церкви* у Львові. Ікони для нього малювали видатні львівські художники *Федір Сенькович* та *Микола Петрахович*. Дослідники визначають творчість цих митців як унікальне й, на жаль, ще не оцінене явище в історії української мистецької культури.

Виняткову мистецьку вартість мають ікони М. Петраховича, який не лише розвивав традицію іконопису кінця 16 ст., а звернувся до глибших її основ. Прикметною особливістю його творчого почерку є також використання гравюр європейських майстрів.

Від першої половини 17 ст. збереглися оригінальні зразки київської школи релігійного малярства. Найвизначнішою її пам'яткою є *ікона Святий Миколай* з київської церкви св. Миколая Набережного.

Активно розвивався *портретний живопис*. Щоправда, до нашого часу збереглися

Іконостас П'ятницької церкви у Львові

1. Христос перед Пілатом. З Успенської церкви у Львові. Художник М. Петрахович
2. Святий Миколай. З кийвської церкви св. Миколая Набережного

лише поодинокі оригінальні зразки. Портрет був популярним серед вищих верств суспільства. У замках складалися цілі галереї. Так, галерея замку в Заславі на 1622 р. налічувала майже сто полотен. Про особливості живопису тієї доби свідчить *портрет руського воєводи Яна Даниловича* з Жовківського замку. Рідкісною пам'яткою є *портрет Криштофа Збаразького*, на якому князя зображено на повний зріст. Портретні галереї облаштовували і в замках Волині, проте вони майже не збереглися. Один з найкращих українських портретів першої половини 17 ст. – «*Невідомий у червоній шубі*».

1. Невідомий у червоній шубі
2. Портрет руського воєводи Яна Даниловича – класичний зразок львівського портретного малярства першої половини 17 ст.

Гравюра з «Кієво-Печерського патерика». 1661 р.

Битва під Клушино. Єдина збережена на українських землях пам'ятка батального малярства першої половини 17 ст.
Фрагмент картини

Інші світські жанри розвивалися мало й відомі лише з поодиноких фактів та пам'яток. Так, свідченням розвитку *історичного малярства* є символічна композиція «Рокош під Сандомиром», про батальне малярство свідчить «Битва під Клушино» з костюлу в Жовкві.

Розвиток *гравюри* пов'язаний з виникненням осередку друкарства в Києві. «Анфологійон» 1619 р. став першою багатоілюстрованою українською книгою – 29 ілюстрацій з 26 дощок.

З-поміж тогочасних українських гравюр окремі присвячено світським сюжетам. Перші такі гравюри було вміщено як ілюстрації до «Віршів на жалісний погреб шляхетного лицаря Петра Конашевича-Сагайдачного...». Вони мають особливо важливе значення як історичні джерела, адже присвячені подіям з історії українського козацтва.

Збереглися свідчення про одного з тогочасних граверів – Іллю, який спершу працював у Львові, а згодом на запрошення митрополита Петра Могили переїхав до Києва. Це був майстер, який не втратив зв'язків із народними декоративними традиціями. Найкращі роботи майстра Іллі – гравюри до «Требника» Петра Могили та до «Кієво-Печерського патерика» 1661 р.

М 3. Чим примітне музичне мистецтво доби

Музичні твори тієї доби характеризуються тісним зв'язком народної музики з професійною. Нові жанри народної пісні – передусім *історичні пісні та думи* – відзначалися музичною своєрідністю. Особливо це стосувалося дум, які виконували кобзарі в супроводі кобзи, бандури або ліри.

Піднесенню української музичної культури сприяла музична освіта. У братських школах, колегіях, Кієво-Могилянській академії викладали церковний спів по нотах, елементи теорії музики й композиції.

У другій половині 16 ст. в Україні поширився багатоголосий спів із використанням нот без супроводу. Він досяг вражаючої досконалості та був затверджений константинопольським патріархом.

1. Кобза
2. Ліра
3. Бандура

Кобзарі, лірники, бандуристи без перешкод потрапляли в міста Криму й Туреччини. Кордони були відкриті для них. Український спів можна було почути і в Кафі, і в Стамбулі. Тож народні співці були єдиними, хто «єднав» бранців із батьківщиною, приносив вісті про невільників в Україну.

У 16 – першій половині 17 ст. виникли нові жанри світської музики, зокрема побутова пісня для триголосого ансамблю або хору без супроводу – *кант*, а також *сольна пісня з супроводом*.

Удосконалювалася й *інструментальна музика*. Музиканти, як і кобзарі, об'єднувалися в цехи, що сприяло зростанню їх майстерності.

Особливо шанували інструментальну музику на Запоріжжі. Тут сформувався такий її різновид, як *військова музика*. Військові музики грали під час походів та святкувань перемоги. Використовували сурми, труби, кобзи, литаври, тарабани тощо.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

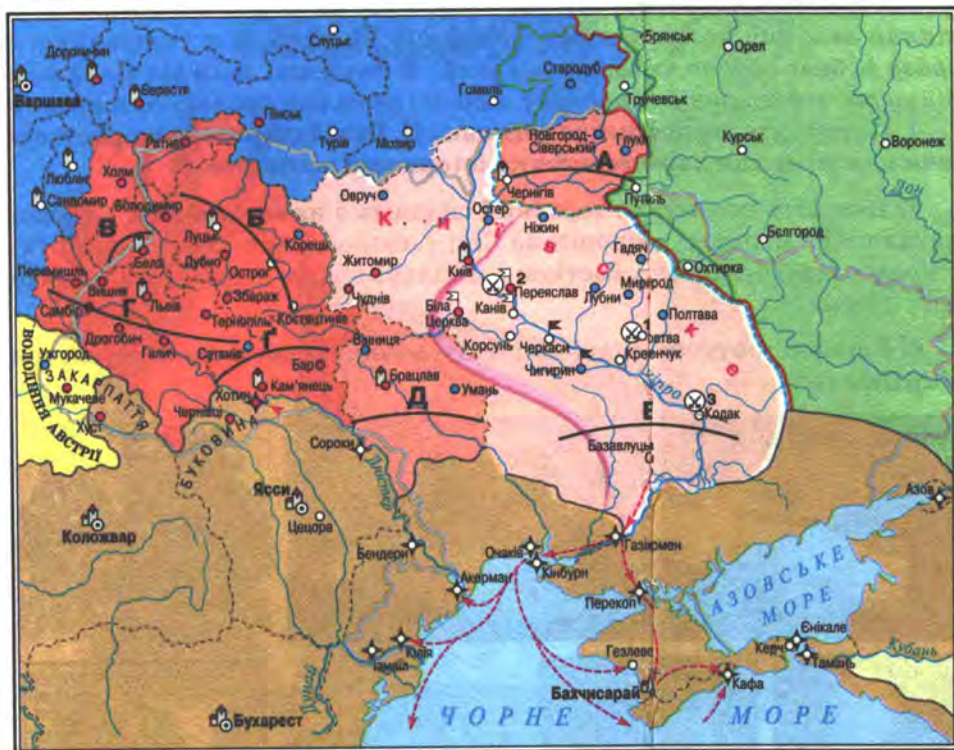
1. Скільки років тому було збудовано замок у Підгірцях?
2. У яких містах розташовані найвідоміші архітектурні споруди доби?
3. **Виберіть з переліку пам'ятки, створені в першій половині 17 ст.:**
  - ікони М. Петраховича для Успенської церкви у Львові;
  - гравюри Львівського «Апостола»;
  - мініатюри Пересопницького євангелія;
  - ікона Святий Миколай з церкви св. Миколая Набережного в Києві;
  - портрет князя Криштофа Збарзького;
  - Софійський собор у Києві.
 Свій вибір поясніть.
4. **Які з фортець замків розташовувалися на Волині та Галичині:**
  - Кам'янець-Подільська фортеця;
  - Луцький замок;
  - Кодацька фортеця;
  - Запорізька Січ-фортеця;
  - Острозький замок;
  - замок у Підгірцях;
  - Збарзький замок;
  - Бережанський замок?
5. **Дайте відповіді на запитання:**
  - Чим вирізняється містобудування та архітектура в першій половині 17 ст.?
  - Що було особливого в будівництві оборонних споруд?
  - Які ознаки мали українські скульптура та живопис в першій половині 17 ст.?
  - Як розвивалося мистецтво гравюри?
6.
  - Про яке мистецьке явище доби йдеться в уривкові з джерела?
  - Про що свідчить поширення цього малярського жанру?
 У листі до сестри князь Заславський (1616) писав: «*Прошу, дай мені, ваша милість дорога пані сестро, намалюватися і пана (чоловіка) проси, ваша милість, а я теж зображення своє пошлю вашій милості, принаймні знадобиться страшити дітей, коли будуть на чомусь дуже наполягати*».

ОЦІНІТЬ СВОЇ ВМІННЯ З ТЕМИ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ✦ затвердження сеймом Речі Посполитої «Ординації Війська Запорізького реєстрового...»; ✦ здобуття запорожцями фортеці Кодак; ✦ Хотинська війна; ✦ похід 20-тисячного козацького війська П. Сагайдачного в Московію на допомогу королевичу Владиславу. Деулінське перемир'я; ✦ утворення Києво-Могилянської академії.

2. Розгляньте картосхему: ✦ Якими літерами на картосхемі позначено території воєводств Речі Посполитої на українських землях у першій половині 17 ст.? Назвіть їх. ✦ Які події позначено пунктирними червоними стрілками? ✦ Терени якої держави позначено коричневим кольором? ✦ Відповідно до цифр та знаків з перехрещеною зброєю визначте події, з якими вони пов'язані. Назвіть керівників повстань та рік події.

3. Установіть, про що йдеться в уривках з історичних джерел. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

А. «Коронний гетьман Карл Ходкевич, верхина коні, стояв біля свого шанця, коли примчав гонець зі звісткою, що козаки з кількома польськими загонами захопили вже табір Османа і що для остаточної перемоги бракує тільки підмоги... Після несподіваного вторгнення запорожців у табір Османа турків охопила паніка: люди всіх станів були в невимовній тривозі, а сам Осман, який так недавно гадав, що нема на світі нікого могутнішого за нього, тепер на власні очі бачив усю непевність свого становища».

Б. «Волею Божою, порадою й повелінням святійшого Кирила, архієпископа Константинограда, Нового Риму, і вселенського патріарха, і благословенням архієпископа, митрополита київського, галицького та всієї Русі, отця Йова Борецького, в місті Луцьку при церкві Воздвиження Чесного й Животворящого Хреста Господнього утворилася школа отців закону грецького, великим дбанням, і накладом, і пильністю міщан луцьких руського народу святого закону грецького, і милостинями всіх православних християн, як стану духовного, так і осіб княжих, панських, шляхетських і всього посполитого народу аж до вбогих удовиць, думаючи про всяку недстачу законної науки, що чиниться через нестатливих людей».

В. «Хто ж затримає народ, коли в нього так закрутилися колеса свавілля, що їх ніяким чином не можна стримати!.. Переконався я про це під Кумейками: зимю знищив Павлюка, на весну, незважаючи на такий великий розгром, ожив Острянин. Розгромив я Острянина – зразу ж було обрано керівником Гуню, і я двадцять тижнів вів із ним війну та ледве привів до послуху зброєю і немалим пролиттям крові!»

4. Підготуйте розповідь про гетьмана П. Сагайдачного, використовуючи пам'ятку для характеристики історичної особистості.

5. Поясніть поняття та терміни і складіть з ними речення: • греко-католицька церква; • Запорізька Січ; • національно-визвольний рух; • православні братства; • бастион; • шкільна драма; • інтермедія; • вертеп; • дума.

6. Використовуючи подані пам'ятки, визначте досягнення культури України тієї доби.

• **ТЕМА**

3

Історія

України

Початок Національно- визвольної війни українського народу середини 17 ст.

3

§15 ПЕРЕДУМОВИ Й ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

• На цьому уроці ви навчитесь:

1. Чим була спричинена Національно-визвольна війна українського народу проти польського панування.
2. Які факти біографії Богдана Хмельницького свідчать про його досвід воєначальника й дипломата.
3. Хто становив найближче оточення Богдана Хмельницького.
4. Яких заходів уживав Богдан Хмельницький для підготовки до війни.

1. Пояснювати причини Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої.
2. Характеризувати особистість Богдана Хмельницького та його оточення, використовуючи історичні джерела, висловлювати своє ставлення до цього діяча.
3. Визначати заходи, яких уживав Богдан Хмельницький для підготовки до війни.
4. Висловлювати ставлення до прикметних явищ доби.

Богдан Хмельницький. Гравюра голландського майстра Гондіуса. Середина 17 ст.

На думку дослідників, цей портрет найточніше відтворює зовнішність українського гетьмана. Гравер виготовив його з малюнка А. Вестерфельда, який був придворним маляром литовського гетьмана Януша Радзивілла. А. Вестерфельд на власні очі бачив українського гетьмана під час підписання мирної угоди 1651 р. в одному з військових таборів і на основі тих спостережень зробив замальовку його зовнішності. Від тих часів збереглося також свідчення венеційського дипломата А. Віміні, який так описував гетьмана: «Зросту він скоріше високого, ніж середнього, широкої кості й міцної будови. Його мова й спосіб правління показують, що він наділений зрілим судженням і проникливим розумом... У поводженні він м'який і простий, чим викликає до себе любов вояків, але, з іншого боку, підтримує серед них дисципліну суворими стягненнями».

Порівняйте зображення на гравюрі та словесний портрет Б. Хмельницького. Чи суперечать вони один одному?

- Як риси вдачі гетьмана, на яких наголошував дипломат, втілено на гравюрі?

Літопис подій

1595–1657 рр. – роки життя Богдана Хмельницького – видатного політика і полководця, творця Української козацької держави.

1648 р., січень – початок Національно-визвольної війни. Обрання гетьманом Богдана Хмельницького.

1648 р., лютий – укладення союзної угоди з кримським ханом про надання військової допомоги.

1. Чим була спричинена Національно-визвольна війна українського народу проти польського панування

Наприкінці 16 – на початку 17 ст. в Україні відбулися важливі зрушення, що торкнулися всіх верств тогочасного суспільства. Однак найбільше

вони вплинули на козацтво. Не випадково саме тоді спалахували численні козацькі повстання. І хоча, починаючи з виступу К. Косинського, кожне подальше повстання козаків відзначалося вищим рівнем організованості, охоплювало більшу територію, засвідчувало вдосконалення військової вправності та вищий ступінь усвідомлення козаками мети боротьби, проте всі вони тієї мети не досягли. Тим часом становище українських земель у складі Речі Посполитої не змінювалося.

Джерело

Зі скарги волинської шляхти в настановах послам на сейми 1645–1646 рр.: «Православ'я в Речі Посполитій зазнає таких утисків, яких не терплять і греки в турецькій неволі: забрано у православних церкви, монастирі й кафедри, заборонено вільне провадження відправ, бідні православні вмирають без причастя, не можуть прилюдно відправляти похорон; у Любліні, Сокалі, Белзі та інших містах через відібрання церков православні мусять потай ховати своїх померлих у підвалах і домах».

Про які особливості становища православних у Речі Посполитій свідчить документ?

Розуміючи, що найбільшу загрозу для польського панування в українських землях становлять козаки, польський уряд застосував проти них найсуворіші заходи. Так, наприклад, за ухваленою сеймом 1638 р. «Ординацією...» усі козаки, за винятком 6 тис. реєстрових (тоді складової польського війська), перетворювалися на кріпаків. Придушувалися будь-які вияви покозачення. Реєстровці позбавлялися права обирати гетьмана й старшину – їх мав призначати польський уряд зі шляхти. На Запоріжжі постійно перебували польські залоги, було відбудовано фортецю Кодак. Козакам заборонялося без згоди уряду ходити в морські й суходільні походи проти Османської імперії та Кримського ханства. Їх зобов'язували виконувати всілякі роботи, сплачувати обтяжливі податки.

Джерело

З листа Богдана Хмельницького до польського короля, датованого другою половиною 1647 – початком 1648 рр.: «Пани державці та старости на втіху собі нестерпно кривдять нас і тяжко ображають, позбавляючи не тільки вбогого майна, а й свободи, посягаючи на наші хутори, луки, сіножаті, ниви, зорані поля, ставки, млини, бджоляні десятини, хоч усе це й належить до володінь Вашої королівської милості. І що тільки комусь із них у нас, козаків, сподобається, силою відбирають, а нас самих, безневинних, обдирають, б'ють, мордують, до в'язниць кидають, на смерть за наші маєтності вбивають, так що багато кого з нашого товариства поранено й знівечено. А наші пани полковники, добровольні слуги їх милостей панів старост, замість того, щоб нас од такої біди й напасті захищати, допомагають панам урядовцям кривдити нас».

Що обурювало Б. Хмельницького в становищі козацтва?

Різноманітних утисків зазнавали українці в містах. Православні міщани могли селитися лише в спеціально відведених кварталах. Їх обмежували в заняттях ремеслом і торгівлею, усували від участі в місцевому самоврядуванні; обтяжували різними податками й повинностями.

Із запровадженням фільварків погіршилося становище українських селян: набувало швидких темпів закріпачення, зростала панщина, поширювалися різноманітні форми відробітків і податків на користь землевласників і держави; посилювався визиск селян орендарями панської землі.

Отож політика уряду Речі Посполитої в середині 17 ст. загострила ситуацію в Україні, спричинивши загальнонародний виступ.

2. Які факти біографії Богдана Хмельницького свідчать про його досвід воєначальника й дипломата

Визвольну війну українського народу проти панування Речі Посполитої очолив *Богдан Хмельницький*. Він народився 27 грудня 1595 р. в сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького в родовому маєтку на хуторі Суботіві на Чигиринщині. Навчався в школі при одно-

Гетьманські клейноди та особисті речі Богдана Хмельницького:

- 1) водосвятна чаша;
- 2) шабля;
- 3) кухоль;
- 4) шапка;
- 5) нагай;
- 6) булава

му з монастирів Києва та в єзуїтському колегіумі у Львові, тож, з одного боку, дістав традиційну українську освіту, а з іншого – прилучився до західноєвропейських ідей. Таке поєднання озброїло Б. Хмельницького ґрунтовним знанням мов – літературної староукраїнської, польської, латини, а також сприяло формуванню світогляду майбутнього гетьмана.

Після повернення зі Львова Б. Хмельницький записався до Чигиринської сотні реєстровців і вже 1620 р. в її складі вирушив у похід до Молдавії проти турків. Там, у битві на Цецорських полях, потрапив у полон. Два роки перебував у турецькому полоні, де вивчив турецьку й татарську мови. Звільнившись, повернувся на службу до Чигиринського полку. Брав участь у Смоленській війні 1632–1634 рр. на боці Польщі, у морських походах проти Туреччини, козацькому повстанні 1637–1638 рр. Виконував різноманітні дипломатичні доручення. Зокрема, в грудні

1638 р. у складі посольства, що мало домогтися пом'якшення умов «Ординації...», зустрівся з польським королем. Протягом 1646–1647 рр. під час зустрічей з польським королем Владиславом IV обговорювалася участь козаків у воєнних діях Польщі проти Османської імперії.

Як свідчать факти, Б. Хмельницький уже тоді готував повстання проти Польщі. Саме з цією метою він намагався використати плани польського уряду щодо війни проти Туреччини, зокрема морський похід козаків у складі польського війська. Про задуми Б. Хмельницького дізналися польські можновладці, що підтверджується подіями особистого життя майбутнього гетьмана. Суперечки з чигиринським підстаростою Даніелем Чаплинським через маєток у Суботіві, який останній хотів відібрати, привели Б. Хмельницького влітку 1646 р. до Варшави. Відомо, що від короля він отримав підтвердження своїх прав на хутір. Проте це не спинило Д. Чаплинського. На початку 1647 р. за його наказом було по-

Гетьманський прапор Богдана Хмельницького із колекції трофеїв Військового музею в Стокгольмі (Швеція)

До Швеції прапор потрапив із Польщі, а в ній, за припущенням дослідників, міг опинитися після Берестецької битви.

Роздивіться гетьманський прапор, спробуйте витлумачити букви на його полотнищі.

бито сина Б. Хмельницького, а навесні того самого року захоплено Суботів і вигнано звідти родину майбутнього гетьмана.

Отож Б. Хмельницький на власному досвіді переконався, що сваволя магнатів і панства в Речі Посполитій не має меж. Тому він разом із найближчими сподвижниками активно почав готувати повстання. Його наміри було виявлено і восени 1647 р. заарештовано. У середині грудня він утік із в'язниці та з невеликим загоном козаків і сином Тимошем подався на Запоріжжя.

Джерело

Із записів Павла Алеппського про перебування в Україні 1654 р.:
 «Щодо гетьмана Хмеля, то він зі своїми полками стояв поза цим містом [Богуславом]. Йому повідомили про наше прибуття. У середу пізно вранці прийшла звістка, що гетьман їде вітати нашого владика патріарха... Він під'їхав до міських воріт з великим почтом, серед якого ніхто не міг би його впізнати. Всі були гарно вбрані і з дорогою зброєю, а він був одягнений у простий короткий одяг і мав недорогу зброю. Побачивши нашого патріарха здаля, він зійшов з коня (це зробили й інші, що були з ним), підійшов до нього, уклонився і, двічі поцілувавши край його одягу, приложився до хреста, поцілувавши його праву руку, а наш владика патріарх поцілував його в голову...

Цей Хмель – літня людина, але щедро наділений дарами щастя: не лукавий, спокійний, мовчазний, не цурається людей; всіма справами займається сам особисто... Якщо траплялось, що хтось приходив до нього із скаргою під час обіду або звертався до нього з промовою, то він, звичайно, говорив пошепки, щоб ніхто не чув: такий у них звичай. Щодо того як він сидів за столом, то він сів нижче, а нашого владикоу патріарха посадив на першому місці відповідно до пошани.

Перед заходом сонця гетьман попрощався з нашим владикоу патріархом, провівши його за браму фортеці, й сів у свій екіпаж, запряжений одним тільки конем. Не було царських карет, оздоблених коштовними тканинами і запряжених великою кількістю прекрасних коней, хоч у гетьмана таких тисячі. Він одразу виїхав під велику зливу, прямуючи до свого війська. На ньому був білий дощовий плащ».

Зі звіту венеційського посла Альберта Віміні про перебування в Україні 1650 р. у Чигирині: «Всім, хто входить у його кімнату, він тисне руку і всіх просить сідати, якщо вони козаки. У цій кімнаті немає ніякої розкоші, стіни без всяких прикрас, крім місць для сидіння. У кімнаті містяться тільки грубі дерев'яні лави, вкриті шкіряними подушками...; в головах його висять лук і шабля – єдина зброя, яку він звичайно носить. Стіл вирізняється не більшою розкішшю, ніж інше сервірування й начиння, бо їдять без серветок і не видно іншого срібла, крім ложок і бокалів. Гетьман передбачливо прикрасив так своє житло, щоб пам'ятати про своє становище і не впасти в надмірну гордість. Проте гетьманський стіл не бідний на добрі та смачні страви і на звичні в країні напої – горілку, пиво, мед».

- Що вразило чужинців в особистості українського гетьмана? Які чесноти були йому притаманні?

3. Хто становив найближче оточення Богдана Хмельницького

Богдан Хмельницький зумів залучити до козацької армії талановитих полководців. Вони були вихідцями з різних суспільних станів, проте всіх єднала відданість ідеям Національно-визвольної війни та особисто гетьману. Филон Джалалій, Федір Вешняк, Іван Гиря, Максим Нестеренко, Максим Кривоніс, Тиміш Носач, брати Виговські, Нечаї, Золотаренки, Гуляницькі, Михайло (Станіслав) Кричевський, Іван Богун, Остап Гоголь (предок Миколи Гоголя), Антін Жданович, Мартин Небаба становили найближче гетьманське оточення. Так, наприклад, Федора Вешняка називали порадником Б. Хмельницького, а про Филона Джалалія сучасники писали, що він невідлучно перебував при гетьманові.

Посмертний портрет Михайла Кричевського

Чимало козацької старшини походило зі шляхти. Цікава доля київського полковника **Михайла Кричевського**, який брав участь у всіх битвах 1648 – першої половини 1649 рр.

З 1643 р. він обіймав посаду полковника Чигиринського реєстрового полку. На бік повсталих перейшов на Жовтих Водах, прийнявши православне віросповідання та ім'я Михайло (доти звали його Станіславом).

Під час розгортання повстанських дій на Поділлі та Волині один із повсталих загонів очолив син теребовлянського підстарости, вихованець Краківського й Падуанського університетів *Станіслав Мрозовицький* (загинув під час облоги Збаража). Саме його під іменем *Морозенка* оспівано в славнозвісній народній пісні.

Вихідці зі шляхти, ставши козаками, часто потрапляли до Генеральної канцелярії, бо здебільшого мали гарну освіту, знали закони й дипломатичний етикет.

Були з-поміж козацької старшини й представники міщан та селян. Колишнього коростишівського міщанина, а згодом чернігівського полковника *Мартина Небабу* іноземні дипломати вважали одним із найкращих полковників Б. Хмельницького.

Бахчисарай у 18 ст.

4. Яких заходів уживав Богдан Хмельницький для підготовки до війни

Обрання Богдана Хмельницького гетьманом. На Січі, що містилася тоді на мисі Микитин Ріг (нині – м. Нікополь на Дніпропетровщині), згідно з «Ординацією...», стояла вірна Речі Посполитій урядова залага – польський загін та реєстровий полк. Тому Б. Хмельницький зайняв о. Томаківку, там за його наказом почали будувати укріплення, копати рови, насипати вали і ставити на них частокіл. З усіх земель Війська Запорізького прибували козаки. Зібравши чималий загін, Б. Хмельницький розпочав активні дії. 20 січня 1648 р. він підійшов під саму Січ, 24 січня захопив усі човни й провіант, а вже наступного дня без особливих труднощів заволодів і фортецею. При цьому значна частина реєстровців перейшла на бік повстанців. Невдовзі відбулася козацька рада, на якій Б. Хмельницького було обрано гетьманом.

Організація повстанської армії. Б. Хмельницький розіслав універсали до українського народу із закликом вступати до лав козацького війська. Налагодив виробництво пороху, організував купівлю зброї та боєприпасів, досяг домовленостей про перехід реєстрових козаків із початком воєнних дій на бік повстанців.

Водночас новообраний гетьман вів переговори з Туреччиною та особливо – з Кримським ханством. Заручившись підтримкою Туреччини, у

Кримський хан Іслам-Герей III

лютому–березні 1648 р. у Бахчисарай українські послы уклали угоду з кримським ханом Ісламом-Гереем III про військову допомогу у війні проти Речі Посполитої. У такий спосіб гетьман прагнув розв'язати складну проблему – брак власної кінноти. Крім того, домовленість із ханом давала змогу уникнути несподіваного нападу татарських і ногайських орд, що було б особливо небажаним під час воєнних дій проти Польщі.

Такі приготування Б. Хмельницького не були таємницею для польських воєначальників. Коронний гетьман М. Потоцький прагнув будь-що запобігти розгортанню повстання. З метою придушення козацького виступу він

наказав канівському полковникові 13 лютого виступити на Низ. Через день і сам рушив на Черкащину, де мали збиратися урядові війська. Коли ж ці війська увійшли на землі Війська Запорізького, Б. Хмельницький віддав наказ вирушати в похід.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Уривок з «Літопису Самовидця»: «Початок і причини війни Хмельницького є виключно в переслідуванні поляками православ'я і обтяженні козаків, бо ж тоді тих, хто не бажав панщини робити, до чого не звикли були, на службу в замках повернуто, і їх з листами послали і в містах до чищення коней і догляду за ними старости держали, у дворах груби, тобто печі, палити, псів чистити і доглядати, подвір'я зам'ятати і до інших нестерпних робіт приставляли».
  - У чому автор літопису вбачає причини Національно-визвольної війни?
2. Обчисліть, скільки минуло років від початку польської доби на українських землях до Національно-визвольної війни.
3. Побудуйте хронологічну послідовність подій життя Б. Хмельницького.
4. Хто з перелічених осіб був сподвижником гетьмана Б. Хмельницького:
  - М. Кривоніс; М. Кричевський; І. Богун; Г. Гуляницький;
  - М. Небаба; П. Сагайдачний; К. Косинський; І. Сулима;
  - Ф. Вешняк; І. Виговський?
5. Дайте відповіді на запитання: Що спричинило Національно-визвольну війну середини 17 ст.? Які факти біографії гетьмана мали вирішальний вплив на становлення його особистості? Якими були причини укладення угоди про військову допомогу з кримським ханом Ісламом-Гереем III?

● На цьому уроці ви навчитесь:

1. Показувати на карті напрямки походів українського війська в 1648 р., місця основних битв.
2. Визначати роль кожної з найбільших битв 1648 р. в розгортанні національно-визвольної боротьби.
3. Аналізувати історичні джерела, що містять відомості про мету війни та перебіг основних битв.
4. Висловлювати ставлення до перебігу основних подій війни.

§ 16 ПЕРШІ ПЕРЕМОГИ ВІЙСЬКА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІЙ ВІЙНІ

1. Який результат мали перші битви Національно-визвольної війни.
2. Чим закінчилася битва під Пулявцями.
3. Як відбувався і які мав результати похід українського війська в Галичину.
4. Як історичні джерела свідчать про мету Національно-визвольної війни.

119

В'їзд гетьмана Богдана Хмельницького до Києва у грудні 1648 р. Фрагмент картини М. Івасюка

Джерело

Зі щоденника В. М'ясківського, члена посольства від польського уряду до Б. Хмельницького на початку 1649 р.: «Сам патріарх [єрусалимський, Паїсій] із тисячею вершників виїжджав до нього [Б. Хмельницького] назустріч з міста, і тутешній митрополит [С. Косів] дав йому коло себе місце в санях з правого боку. Весь народ, виїшовши з міста, вся чернь вітали його. Академія вітала його промовами й вигуками, як Мойсея, спасителя й визволителя народу від польського рабства, вбачаючи в імені його добрий знак і називаючи його Богом даним. Патріарх надав йому титул найсвітлішого князя. З усіх гармат та іншої зброї в замку і в місті лунала стрілянина».

Урочистий в'їзд Б. Хмельницького до Києва порівнювали з подвигом пророка Мойсея – біблійного героя, який вивів єврейський народ з єгипетської неволі.

- Як таке порівняння характеризує тогочасне українське суспільство, адже за пізніших часів європейські мислителі витлумачували подвиг Мойсея як символ боротьби підкорених народів за свободу?
- Як на картині відтворено в'їзд Б. Хмельницького до Києва після переможних битв 1648 р.? Які суперечності між картиною та джерелом ви помітили?

Літопис подій

- 1648 р., травень – битви на Жовтих Водах і під Корсунем.
- 1648 р., вересень – битва під Пилявцями.
- 1648 р., вересень–листопад – облога українським військом Львова та Замостя.
- 1648–1668 рр. – правління в Речі Посполитій короля Яна II Казимира.
- 1648 р., грудень – урочистий в'їзд Богдана Хмельницького до Києва.

Історична карта

- Розгляньте карту на стор. 121.
- Звідки почався рух повстанського війська на чолі з Б. Хмельницьким навесні 1648 р.?
  - Де відбулися перша та друга битви Національно-визвольної війни?
  - Куди рушило військо Б. Хмельницького після перших битв?
  - Де відбулася остання, найбільша, битва 1648 р.?
  - Позмагайтеся в парах у вмінні отримувати вичерпну картографічну інформацію про битви, походи, кордони, території на прикладі подій Національно-визвольної війни в 1648–1649 рр.

1. Який результат мали перші битви Національно-визвольної війни

Для боротьби проти повстанців польське військо на чолі з коронним гетьманом *Миколаєм Потоцьким* і польним коронним гетьманом *Мартином Калиновським* зібралося на Черкащині. Для придушення осередку повстання було вирішено вислати на Запоріжжя два загони. Один загін поляків (ним командував син М. Потоцького – Стефан) отримав наказ іти суходелом, інший – пливати на човнах Дніпром. Головні ж сили з обома гетьманами на випадок виходу повстанців на «волесть» лишилися в Черкасах.

Жовтоводська битва. За тиждень військо С. Потоцького вийшло на береги степової річки Жовті Води. Б. Хмельницький зібрал на той час чималі сили: 8 тис. козаків і 20 тис. ординців (татар і ногайців) під командуванням перекопського мурзи Тугай-бея. З ними він вирушив назустріч загонам польських вояків та реєстровців, а 19 квітня перестрів супротивника на Жовтих Водах. Поляки змушені були отаборитися.

Через щільну блокаду козаками С. Потоцький не зміг повідомити про це головним силам польської армії. Тим часом на бік Б. Хмельницького перейшли всі полки реєстрових козаків.

Вирішальний бій відбувся **6 травня**. Він завершився поразкою поляків. Продовжуючи наступ, союзне козацько-татарське військо рушило на

Національно-визвольна війна 1648–1655 рр.

північний захід та поблизу Корсуня обложило табір обох коронних гетьманів.

Корсунська битва. Вдаючи підготовку до штурму табору, Б. Хмельницький змусив польське військо рушити на Богуслав. У заболоченому урочищі Горохова Діброва **16 травня** польське військо, яке рухалося табором, натрапило на засідку (де перебував 6-тисячний козацький загін Максима Кривоноса). Одночасною атакою головних сил Б. Хмельницького і загону М. Кривоноса поляків було розгромлено.

Перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем стали сигналом для повстань по всій Україні та визвольного походу української армії на захід. Б. Хмельницький збирав війська в Білій Церкві, формував нові органи влади, а керувати визволенням Правобережної України послав полковника *Максима Кривоноса*.

До кінця липня було визволено з-під польської влади всю територію Лівобережжя, а до кінця серпня – Брацлавське, Київське, Подільське (крім м. Кам'янця) воеводства на Правобережжі, а також східні й південні райони Волинського воеводства.

2. Чим закінчилася битва під Пилявцями

З Після безрезультатних мирних переговорів у вересні 1648 р. відновилися воєнні дії. Неподалік містечка *Пилявці* поблизу Старокостянтинова (нині – с. Пилява Хмельницької обл.) для нової битви зішлись коронне військо та українська армія. До участі в Пилявецькій битві були залучені найкращі сили повстанців на чолі з досвідченими полковниками.

Під Пилявцями українська армія налічувала понад 100 тис. вояків. Польські сили разом з озброєними слугами становили близько 80–90 тис.

Після корсунського розгрому коронні гетьмани М. Потоцький та М. Калиновський опинились у полоні. Замість них уряд Речі Посполитої призначив командувати армією князя *Владислава Заславського*, коронного підчашого *Миколая Остророга* та сина великого коронного гетьмана С. Конецпольського – *Олександра*. Довідавшись про призначення в

122

ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

Бій Максима Кривоноса з Яремою Вишневецьким. Картина М. Самокиша. 1934 р.

польському стані, Б. Хмельницький висловився щодо трійці полководців так: «перина» (за пухку статуру), «латина» (за схильність до вчених занять, а не до війни) й «дитина» (за молодість і недосвідченість). Під Пилявцями в польському війську панували легковажність і безлад. Шляхта, розраховуючи на швидку перемогу, вирушила в той похід, як на полювання.

Польський «крилатий» гусар.
17 ст.

Вирішальна битва розпочалася **13 вересня**. Вранці українські, кримськотатарські та ногайські загони вишикувалися бойовим порядком. Війська Б. Хмельницького потужним ударом відбили греблю через річку Ікву. Незабаром козаки почали переслідувати ворога. Польське командування не спромоглося

забезпечити організованого відступу. Покидавши зброю та залишивши боєприпаси, польське військо відступило.

Пилявецька битва завершилася для польської армії поразкою. А повстанців вона надихнула на нові перемоги. Головні сили українського війська під проводом Б. Хмельницького рушили до Львова.

Джерело

Самійло Твардовський, автор «Громадянської війни» – найпопулярнішої польської хроніки 17 ст., так розповідає про Пилявецьку битву: «Рушили... хоругви одна за одною, несучи, як мак, розквітлі ратища (з прапорами) і шоломи. Не бачив ніколи до того світ наш кращих людей і коней... Золотом виблискували їхні щити, султани, бунчуки, палаші й мечі; від срібла ломилися шатра, шафи й столи... Не знали вони, що всі ці багатства, як на ярмарку, обмінюють на просте залізо, на самопали, ремінь, конопляні підпруги, попони, рядна, бурки та бідні свити... Переписали на бій закутих у залізо...

...Хитрий ворог, тільки-но настав ранок, зібрав усі свої полки і поставив татар, яких у нього було понад чотири тисячі, попереду, і переодяг більшу частину стрільців у татарське вбрання, щоб вони своїм зовнішнім виглядом нагнали страх на нас. Ця хитрість добре вдалася їм. Коли вони зненацька кинулися великою юрбою з вигуками: «Алла! Алла!», від яких усі навколишні бори загули, сум'яття, що охопило наших іще з вечора, ще більше зросло. А ті війська почали наступати на найближчі за греблею шанці... Коло переправи точився великий бій. Коли гусари великим загonom прийшли сюди, вони не могли в цій тисняві не тільки розташуватися для зустрічі з ворогом, а навіть списів підняти не могли, і довелося їм списками марно орати землю і замітати прапорами грязюку... А в цей час шанці за греблею були взяті, піхота геть уся з гарматами знищена, і з кінних хоругов, що переправилися на той бік, жодна не вернулася ціла... Розгромлене в військо в безладді тікало. Ледве, загнавши коней, коло самої Вісли спинилися, щоб стерти піт і вгамувати серце, що гуло як важкий молот».

- Як оцінює польський хроніст Пилявецьку битву? У чому він убачав причини поразки поляків?
- З якими міркуваннями хроніста ви погоджуєтесь?
- Які думки про причини поразки польського війська в битві ви б додали?

3. Як відбувся і які мав результати похід українського війська в Галичину

Переможним походом повстанська армія просувалася на захід. **26 вересня 1648 р.** розпочалася облога **Львова**. 5 жовтня загони М. Кривоноса захопили Високий замок. Львівська міська верхівка, зрозумівши безвихідь свого становища, почала переговори. Гетьман вимагав від польського командування та міської влади капітулювати і видати козакам їхніх запеклих ворогів – Я. Вишневецького та М. Остророга. Проте коли дізнався, що ті таємно втекли до Замостя, наказав припинити облогу і, дочекавшись викупу для сплати ординцям, рушив на Замостя й оточив місто.

Ян II Казимир.
Гравюра В. Гондіуса

На початку *листопада*, під час облоги *Замостя*, Б. Хмельницький розпочав переговори з польським урядом. До припинення воєнного походу гетьмана спонукало складне становище армії: боездатного війська налічувалося не більше 30 тис., гостро відчувалася нестача гармат, боеприпасів і харчів, давалася взнаки загальна втома, насувалася зима. До того ж спалахнула епідемія чуми (під час якої помер М. Кривоніс). На рішення Б. Хмельницького вплинули повернення татар до Криму та загроза нападу на Київщину й Чернігівщину литовської армії. Крім того, ще аж ніяк не вичерпаними були війсь-

1. Богдан Хмельницький та Тугайбей під Львовом. Фрагмент картини Яна Матейки

Серед поляків була поширена легенда про чудесне заступництво блаженного Яна з Дуклі, колишнього настоятеля Бернардинського костелу, який з'явився у хмарах над Львовом і змусив відступити козацько-татарські війська.

2. Посли Львівського магістрату в таборі гетьмана Б. Хмельницького під Львовом 1648 р. Картина Є. Трибачького

кові сили Польщі. Зваживши на всі обставини, гетьман погодився з рішенням ради і настроями старшини та уклав перемир'я з новообраним польським королем *Яном II Казимиром*. Облогу Замостя було знято, й 14 листопада 1648 р. Б. Хмельницький зі своїми загонами вирушив на Подніпров'я. Переможний похід 1648 р. було завершено. Однак, укладаючи мир під Замостям, гетьман не збирався припинити збройної боротьби. Він планував навесні 1649 р. знову зібрати військо, залучитися підтримкою татар і поновити воєнні дії.

Внаслідок перемоги під Пилявцями й походу української армії на Львів та Замостя на початку листопада 1648 р. майже всі українські землі було визволено від польського панування.

23

4. Як історичні джерела свідчать про мету Національно-визвольної війни

23 грудня 1648 р. Б. Хмельницький урочисто в'їхав до Києва, де, як і скрізь, радо вітали переможця. Назустріч українським полкам вийшли єрусалимський патріарх Паїсій, який перебував тоді в Києві, й київський митрополит Сильвестр Косів. Студенти Києво-Могилянської академії виголосили на честь героя свої вірші-панегірики.

На початку 1649 р. Б. Хмельницький оприлюднив свої наміри щодо війни проти Речі Посполитої. Це сталося в лютому, під час переговорів у Переяславі з королівським посольством, очоленим тоді брацлавським воєводою Адамом Киселем. У відповідь на умови перемир'я, запропоновані польськими послами, гетьман сформулював остаточну мету війни. Його промова пояснюється дослідниками як програма розбудови Української держави. У розмовах із польськими послами було чітко обумовлене право українського народу на створення власної держави в її етнічних межах. Гетьман висловив ідею незалежності від влади польського короля. При цьому він наголосив, що Українська козацька держава є наступницею Київської Русі.

125

Джерело

Промовляючи до польських послів у Переяславі в лютому 1649 р., Б. Хмельницький заявив: «Правда те, що я мала й незначна людина, але Бог дав мені, що я є одновладцем і самодержцем руським... Виб'ю з лядської неволі весь руський народ, а що перше я воював за шкodu і кривду свою, тепер буду воювати за нашу православну віру... За кордон на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі й Волині, досить вигоди, достатку й пожитку в землі та князівстві своєму, по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи! А будуть і за Віслою кричати, знайду я їх там напевно. Не залишиться нога жодного князя і шляхетки тут, на Україні; а схоче котрий з нами хліб їсти, хай буде послухний Запорізькому Війську».

У чому Б. Хмельницький убачав остаточну мету війни з поляками? Як це втілювалось у проголошеній ним на початку 1649 р. промові під час зустрічі з королівськими послами?

Якими засобами гетьман сподівався досягти мети?

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

- Після Корсунської битви воєвода брацлавський Адам Кисіль писав до гнєзненського архієпископа Мацея Лубенського – правителя Польщі на час «міжкоролів'я» (польський король Владислав IV помер 1648 р.): «Страшенна зміна речей настала в нашій Батьківщині: знищене й ущент розбите військо Речі Посполитої, обидва гетьмани стали нещасними в'язнями... Як із заходом сонця настає темрява, так зі смертю нашого короля зразу згасли мир, щастя й слава Речі Посполитої, настало нечуване лихо та вічний занепад, коли Батьківщину нашу

непереможну супроти турецького султана й багатьох інших монархів завоював один зрадник-козак, з'єднавшись із поганством. Тепер раби панують над нами, він творить нове князівство. Нещасливі наші браття в раптовій небезпеці кидають свої гнізда та будинки, а інші – найдорожче – сім'ю і втікають у глиб королівства. Звідки йшла сила Батьківщини у військах, податках, людях і маєтках – ці всі окраїнні провінції противник проголошує своїми власними здобутками шаблею... Із відомого на весь світ центру волі творить своє панування. Нерозумна чернь, захоплена тим, що він лютує тільки проти шляхетського стану, а її щадить, відчиняє йому міста й замки, вводить як переможця-тріумфатора, переходить у його підданство. Він проголосив Київ своєю столицею і хоч повтікали всі знатні, як духовні, так і світські обох релігій, наказав посольству, яке залишилося, готуватися до його приїзду».

Що в документі є свідченням великого розмаху Національно-визвольної війни? Що в наведеному уривкові говорить про упереджене ставлення автора до козаків?

2. Назвіть битви Національно-визвольної війни: Жовтоводська; Корсунська; Жовнинська; Пилявецька; Хотинська.

3. Обчисліть, скільки минуло років від початку Національно-визвольної війни проти польського панування до сьогоднішнього дня.

4. Дайте відповіді на запитання: Де відбулися та як закінчилися перші битви армії Б. Хмельницького з польським військом? Чим закінчилася Пилявецька битва? Які результати мала воєнна кампанія осені 1648 р.? Що спонукало українського гетьмана припинити воєнні дії на початку листопада 1648 р.? У чому Б. Хмельницький убачав остаточну мету війни з поляками? Як це втілилось у проголошеній ним на початку 1649 р. промові під час зустрічі з королівськими послами?

5–6. Порівняйте наслідки Жовтоводської, Корсунської та Пилявецької битв. Визначте вплив кожної з них на перебіг Національно-визвольної війни. Зробіть висновки-узагальнення про воєнно-політичні події 1648 р.

● На цьому уроці ви навчитесь:

§ 17 ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1649–1651 рр.

1. Показувати на карті напрямки походів українського війська в 1649–1651 рр., місця основних битв.
2. Визначати роль кожної з найбільших битв 1649–1651 рр. у розгортанні національно-визвольної війни.
3. Порівнювати умови Зборівського та Білоцерківського договорів.
4. Аналізувати історичні джерела про перебіг основних битв.
5. Висловлювати ставлення до перебігу основних подій війни.

1. Як відбувалася та чим закінчилася Зборівсько-Збаразька кампанія 1649 р.
2. Які причини укладення та що передбачав Зборівський договір.
3. Як відбувалася та які мала результати Берестецька битва. Чим уславився Іван Богун.
4. Що передбачав Білоцерківський мирний договір.

Джерело

З пунктів вимог Війська Запорізького до короля Речі Посполитої та польського уряду в лютому 1649 р.: «Насамперед просимо, щоб неволя, гірше турецької, якої зазнав наш руський народ, що додержується старовинної грецької віри, від унії була скасована, тобто щоб як з давніх часів, так і тепер вся старовинна Русь додержувалася грецького закону. Щоб при руському народові скрізь у Короні і Литві залишалися владичтва і всі церкви. Назви унії щоб не було, а тільки римський і грецький закони, так як з'єдналася Русь з Польщею... Коли залишаться лише два закони, римський і грецький, як було раніше, тоді унія не турбуватиме наш християнський народ, братів наших, і без неї ми справді у згоді житимемо... Просимо, щоб київський воєвода був з руського народу і додержувався грецького закону, ... щоб наш київський митрополит мав місце в сенаті його милості короля, щоб ми, Русь, мали щонайменше трьох сенаторів: серед світських – воєводу і київського каштеляна, які б у сенаті захищали нашу віру і права руського народу».

Скориставшись уривком, установіть, що найбільше обурювало українців у їхньому становищі.

Літопис подій

1649 р., червень–серпень – облога українським військом фортеці Збараж.

1649 р., серпень – Зборівська битва. Укладення Зборівського договору.

1651 р., червень – битва під Берестечком.

1651 р., вересень – укладення Білоцерківського договору.

Історична карта

Розгляньте карту на стор. 121.

● Де відбулися основні події воєнної кампанії 1651 р.?

■ На теренах яких історико-етнографічних регіонів України вони проходили?

1. Як відбувалася та чим закінчилася Зборівсько-Збаразька кампанія 1649 р.

Навесні 1649 р. польські війська, порушивши умови Переяславського перемир'я, розпочали воєнні дії на прикордонних землях Поділля. У відповідь Б. Хмельницький оголосив загальну мобілізацію. Гетьман скерував головні козацькі сили в західному напрямку, сподіваючись, що саме там відбуватимуться вирішальні битви. Однак виявилось, що польський уряд мав намір воювати з козаками в кількох напрямках силами польської та литовської армій. Вирішального удару мали завдати коронні війська, окремі підрозділи яких вже дошкуляли козакам на Волині й Поділлі. На військо литовського гетьмана **Януша Радзивілла** покладалося завдання рушити через білоруські землі в напрямку на Київ, щоб ударити по козацькій армії з тилу. Для забезпечення спокою

План Лоевської битви 1649 р. З німецької хроніки «Театр Європи», в якій описано події воєнно-політичної історії Європи 1619–1718 рр.

А – табір Януша Радзивілла
Б – табір Михайла Кричевського

на північних рубежах Б. Хмельницький відправив у Білорусію козацькі полки на чолі з київським полковником **Михайлом Кричевським**. Битва між козацькими загонами й військами Я. Радзивілла відбулася **21 липня під Лоевом**. Козаки зазнали поразки. Тяжкопоранений полковник потрапив у полон, де й помер через два дні від ран. Що ж до литовців, то перемога їм далася настільки дорогою ціною, що просуватися на землі України вони не наважились. Отож М. Кричевський, хоч і наклав головою, проте наказ Б. Хмельницького будь-що перешкодити наступові Я. Радзивілла виконав. Тим часом основні козацькі сили зосереджувалися на Тернопільщині. Саме там під Збаражем та Зборовом відбувалися головні воєнні події весни–літа 1649 р.

Збаразько-Зборівська кампанія. Польські війська для виступу проти козаків збиралися під Старокостянтинівом. Звістка про наближення війська Б. Хмельницького виявилася несподіванкою. Поляки вирішили відступати.

Місцем розташування польських військ було обрано **Збараж**. Частина загонів зайняла Збаразький замок та місто, решта неподалік почала зводити табір. Та закінчити його не встигли, бо 30 червня підійшла українська

й татарська кіннота. Розпочалися бойові дії, й польський табір було взято в щільну облогу. 27 липня козаки розгорнули генеральний наступ. Бій тривав три години; поляки зятато боронилися. Наступного дня Б. Хмельницький отримав повідомлення, що з Варшави під Збараж вирушило головне польське військо на чолі з королем Яном Казимиром. Зваживши на цю обставину, гетьман вирішив змінити перебіг воєнної операції. Основна частина козацького війська, очолена Б. Хмельницьким, непомітно для ворога відійшла з-під Збаража і рушила назустріч королю.

Зборівська битва відбулася 5–6 серпня 1649 р. У ніч проти 6 серпня Б. Хмельницький оточив польський табір. Зранку 6 серпня козацькі полки одночасно штурмували місто, греблю та мости на річці Стрипі, щоб розірвати зв'язок між Зборовом і королівським табором. Коли нарешті місто було здобуте, всі козацькі сили було спрямовано проти королівського табору. Польські вояки почали масово тікати, а ті, що залишилися, були в безнадійному становищі. Б. Хмельницький міг остаточно добити

Титульний аркуш та остання сторінка Зборівського реєстру 1649 р. з гербом і підписом Богдана Хмельницького, а також підписом Івана Виговського та печаткою Війська Запорізького

супротивника, але кримський хан Іслам-Герей III порушив попередню домовленість і перейшов на бік короля.

Неможливість вести війну одночасно проти кримського хана й Польщі спонукала Б. Хмельницького укласти мирний договір із останньою.

2. Які причини укладення та що передбачав Зборівський договір

Ситуація ускладнювалася тим, що до переговорів із Польщею вдався і кримський хан. Він прагнув використати польсько-українську війну та свою участь у ній для досягнення власних інтересів – забезпечення військової підтримки польської Корони в можливій війні проти Московії. Досягши згоди з польським урядом без відома козаків, кримський хан звів нанівець перемоги української армії. За таких обставин Б. Хмельницький виявив неабиякий дипломатичний хист і політичну волю: український гетьман спромігся зберегти головний здобуток двох років Національно-визвольної війни – Українську державу.

Після напружених переговорів *8 серпня 1649 р.* було укладено *Зборівський мирний договір*. Він передбачав перехід під владу гетьмана територій колишніх Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств, на яких польський уряд позбавлявся права розміщувати свої війська, а державні посади на цих територіях мали обіймати лише православні. Було встановлено реєстр 40 тис. козаків. Усім учасникам війни оголошувалася амністія. Шляхта поверталася до своїх володінь, а селяни мусили виконувати довоєнні повинності в маєтках своїх власників.

Зборівський мирний договір, укладений під тиском обставин, не відповідав фактичним успіхам Національно-визвольної війни. Проте він мав виняткове значення для піднесення ідеї української державності, бо вперше в історії українсько-польських відносин Україна одержувала визнання своєї певної самостійності як козацької держави. Це давало змогу гетьманському урядові продовжувати боротьбу за незалежність.

Зображення битви під Берестечком. З барельєфа саркофага польського короля Яна Казимира в церкві Сен-Жермен-де-Пре в Парижі. 1672 р.

На барельєфі зображено козаків під час бою. Тут можна побачити, як козаки застосовували вогнепальну зброю. Вони шикувалися в три лави: перша стріляла з мушкетів, друга готувалася до пострілу, третя ладнала рушницю. Козаки одягнені у свитки, шапки й чоботи, а озброєні мушкетями й шаблями при лівому боці.

3. Як відбувалася та які мала результати Берестецька битва. Чим уславився Іван Богун

Протягом 1650 р. Польща готувалася до нового етапу війни проти Б. Хмельницького. Наприкінці року було скликано сейм, який схвалив воєнний наступ на Україну. Командувачами призначалися звільнені з татарського полону М. Потоцький та М. Калиновський.

Воєнні дії розпочалися в ніч проти *10 лютого 1651 р.* Коронна армія на чолі з польним гетьманом М. Калиновським захопила містечко Красне на Поділлі. У жорстокому бою загинули майже всі козаки Брацлавського полку. З-під Красного частини М. Калиновського рушили на Вінницю, маючи намір зробити її опорним пунктом подальшого наступу, і наприкінці лютого вже розпочали облогу. Проте бої під Вінницею були невдалими і відчутно послабили польську армію.

Вирішальні бої між основними силами польської та української армій відбулися *18–30 червня 1651 р.* поблизу *Берестечка* на Волині. Місцем

для битви було обрано межиріччя Стиру й Пляшівки. Зранку 18 червня спалахнули перші сутички, з яких розпочалася Берестецька битва. Вона була найбільшою битвою Національно-визвольної війни за чисельністю вояків, які брали в ній участь. Загальна кількість польського війська становила 150 тис., а з урахуванням озброєної та здатної до бою челяді перевищувала 200 тис. Військо Б. Хмельницького складалося з 60 тис. козаків, 40 тис. селян, міщан та обозних слуг, а після приєднання 100 тис. татар сягало загальної кількості 200 тис.

Перший день був невдалим для козаків та кримської кінноти, проте наступного дня вони вже мали перевагу. Під час головної битви, 20 червня, коли перемога була на боці Б. Хмельницького, ординці несподівано залишили поле бою: як з'ясувалося, кримський хан Іслам-Герей III не хотів поразки польського війська й тому напередодні розпочав переговори з королем. Щоб уберегти козацькі сили від нищівної поразки, Б. Хмельницький вирішив відвести армію до річки Пляшівки, болотяні береги якої могли надійно захистити тил війська. Наказавши збудувати земляні укріплення для зміцнення табору, гетьман вирушив за ханом, аби домогтися повернення орди на поле бою. Але хан захопив та ув'язнив Б. Хмельницького.

Облога українського табору. Протягом 10 днів козаки героїчно обороняли табір, відбиваючи всі атаки поляків. Однак становище погіршувалося. Найбільше непокоїла відсутність чіткого плану дій. Між генеральною старшиною не було єдності. Одні пропонували залишити табір, інші – захищатися. Тим часом облога ставала дедалі щільнішою. Щораз гостріше відчувався брак провіанту, води. Не вірячи в можливість змінити ситуацію на краще, чимало козаків тікало з табору, а деякі навіть переходили на бік короля. За таких складних обставин наказним гетьманом було обрано *Івана Богуну*. Рада ухвалила також рішення прориватися з оточення.

Вихід української армії з оточення. Відхід основної боєздатної частини козацького війська стався в ніч проти 30 червня. Козаки спорудили переправи через Пляшівку й непомітно для ворогів вийшли з оточення. Довідавшись, що козаки залишають табір, Ян Казимир негайно надіслав туди підрозділи коронного війська. Ті козаки, які прикривали відхід основних сил, загинули героїчною смертю.

Отже, Берестецька битва була для козаків невдалою. Проте вважати її цілковитою поразкою немає підстав. Адже не було *капітуляції**, не було розгрому козацької армії, значну частину якої врятували рішучі дії І. Богуну.

Особистість

Полковника **Івана Богуну**, який очолював Кальницький (Вінницький) полк, дослідники вважають найвидатнішим, після Б. Хмельницького, стратегом Національно-визвольної війни. Він брав участь у всіх великих битвах тієї війни.

І. Богун вирізнявся особистою хоробрістю, незламною волею. Його бачили скрізь, де кипіла жорстока битва, де була найбільша небезпека. Один із поляків дав Богу-

* Капітуляція – припинення опору збройних сил або їх частини на умовах, запропонованих переможцем чи погоджених унаслідок переговорів.

нові таку характеристику: «Мав удачу лиса, який показує собакам зуби або хвіст; він був дужим і хитрим». Кмітливість І. Богуна не раз рятувала козаків. Так, наприклад, під час оборони Умані в січні 1655 р. він наказав полити водою вали укріплення, і вони, мов скло, вкрилися кригою. Міцна фортеця стала справді неприступною.

І. Богун уособлював ту частину козацтва, яка прагнула «не бути ані під королем польським, ані під царем московським».

– Хлопці, не бачили часом Богуна? – Вершник нетерпляче озирався на всі боки.

– Щось стурбований наш сотник. Коли б не поляки його стривожили, – гомоніли козаки.

А вершник – найдотепніший Богунів розвідник – стояв уже перед полковником і доповідав: «Йде на Вінницю польське військо. Добре, коли хоч день матимемо, щоб підготуватися до зустрічі». – «Не журися, брате, підготуємось належно. Запам'ятають ляхи козацьке пригощення».

28 лютого польське військо, кероване Калиновським, підійшло до Вінниці.

– Мусимо затримати ворога, – то тут, то там чувся Богунів голос. – Хто знудився без діла, руйтайте за мною!

Незабаром чималий загін вершників чекав біля міської брами.

– Погляньте, панове козацтво, як вишикувалася кіннота Лянцкоронського. Отим півмісяцем хочуть нас оточити й винищити. А ми й удамо, що справи козацькі кепські, – пояснював Богун. – За моїм наказом усі як один повертаймо в бік Бугу. Там почаствуємо непроханих гостей.

Бій був блискавичний. Коли польські кіннотники, розташовані півмісяцем, спробували оточити козаків, ті прорвали ліве крило й почали відходити. Вдаючи неорганізований відступ, вони наближались до Бугу. Польські кіннотники кинулися їм навперейми й вилетіли на кригу. Саме тут на них чекала пастка. Військовою хитрістю Богун заманив поляків на ту ділянку річки, де козаки прорубали ополонки й завчасно притрусили їх снігом, сіном та соломою так, щоб здаля не було видно.

Іван Богун

Для багатьох поляків той бій був останнім.

– Знову купилися ми на Богунові фіглі, – лютував Лянцкоронський, проводжаючи під кригу своїх кращих вояків.

• Про які факти, що характеризують полковника І. Богуна як неабиякого стратега, ви дізналися з уривка?

4. Що передбачав Білоцерківський мирний договір

Повернувшись із полону на початку липня, Б. Хмельницький швидко відновив боєздатну армію і вже через два місяці зупинив просування потужного польсько-литовського війська в районі Білої Церкви. Це змусило коронного гетьмана М. Потоцького погодитися на переговори.

18 вересня 1651 р. в Білій Церкві було укладено мирний договір, за яким територія гетьманського управління обмежувалася Київським воєводством. У Брацлавському й Чернігівському воєводствах відновлювалася польська адміністрація. Магнатам і шляхті поверталися їхні маєтності. Козацький реєстр зменшувався з 40 до 20 тис.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть, з яких документів узяті уривки. Визначте роль цих документів у розгортанні національно-визвольної боротьби.

А. *«Щодо кількості війська, бажаючи вигідно використати своїх підданих, усвідомлюючи їх послуги для самого себе і Речі Посполитої, дозволяє й.к.м. 40-тисячний реєстр Війська Запорізького упорядкувати гетьманові того ж війська, щоб він був складений відповідно до договору... Гетьман Війська Запорізького має з підписом своєї руки і притисненням військової печатки скласти поіменний реєстр всіх тих, хто буде записаний у козаки, а це для того, щоб козаки залишилися при вільностях козацьких, а всі інші у замках й.к.м. і в шляхетських маєтках своїм панам підлягали... Все, що робилося під час теперішнього замирення з волі Божої, має бути забуте, не повинен жоден пан чинити помсти й покарань».*

Б. *«Дозволяємо і призначаємо організувати реєстрове військо в числі 20 тис. чоловік. Це військо гетьман і старшина повинні набрати і записати в реєстр, і вони мусять перебувати тільки в маєтках його королівської милості, що містяться у воєводстві Київському, не маючи нічого до воєводств Брацлавського і Чернігівського. А маєтки шляхетські мусять лишатися вільними, і в них реєстрові козаки ніде не повинні лишатися».*
2. Установіть хронологічну послідовність подій: Зборівсько-Збаразька воєнна кампанія; битви на Жовтих Водах і під Корсунем; похід на Львів та облога Замостя.
3. Хто з історичних діячів брав безпосередню участь у воєнних подіях 1649–1651 рр.: король Ян II Казимир; полковник М. Кривоніс; гетьман П. Сагайдачний; хан Іслам-Герей III; М. Калиновський; полковник І. Богун; Я. Радзивілл; полковник М. Кричевський?
4. Дайте відповіді на запитання: Чим закінчилася Зборівсько-Збаразька кампанія 1649 р.? Як відбувалася та чим закінчилася Берестецька битва? Яку роль у Берестецькій битві відіграв І. Богун?
5. Аргументуйте або спростуйте твердження: «Перемога поляків у Берестецькій битві не означала, однак, цілковитої поразки козаків». Порівняйте Пилявецьку та Берестецьку битви. Визначте їх наслідки та значення для розгортання Національно-визвольної війни.
6. Чому, на думку істориків, Зборівський договір не відповідав фактичним успіхам Національно-визвольної війни? Яке він мав значення в історії України? Зробіть висновки-узагальнення про воєнно-політичні події 1649–1651 рр.

3

ПЕЧА

134

§18 УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ –
ГЕТЬМАНЩИНИ

1. Як здійснювалася державна влада в Гетьманщині.
2. Як змінився адміністративно-територіальний устрій українських земель після їх визволення від польського панування.
3. Що собою являли збройні сили, фінансова система та судочинство.
4. Які зміни сталися в соціально-економічному житті.

● На цьому уроці ви навчитеся:

1. Показувати на карті територію козацької держави – Війська Запорізького. Встановлювати зміни в адміністративно-територіальному устрої українських земель після їхнього визволення від польського панування.
2. Визначати особливості здійснення державної влади та роль гетьмана в ній.
3. Порівнювати соціально-економічне становище українського суспільства цього періоду з попереднім.
4. Характеризувати фінансову та судову системи Гетьманщини, організацію збройних сил.

ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-
ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

Джерело

Альберто Віміна у червні–серпні 1650 р. вів переговори з гетьманським урядом про можливий союз України й Венеції в боротьбі з Туреччиною. Повернувшись додому, він склав письмовий звіт, де докладно розповів про життя козаків, зокрема й про особливості козацької держави.

«З вигляду і за манерами козаки видаються простими, але вони недурні й не позбавлені жвавості розуму. Про це можна судити з їхньої бесіди та способу врядування. Бо обмірковування політичних справ є ареною, де пізнаєш людей, які вони на громадських зборах, але в самому врядуванні виявляється і їхня грубість... З цієї юрби неосвіченого народу складається суворий сенат, у якому бере участь гетьман. У сенаті козаки обмірковують справи, обстоюють свою думку без чванства та з метою сприяння загальному добробуту. Якщо визнають кращою думку інших, то не соромляться цього, без упертості відмовляються від власного погляду і пристають до правильнішого.

Тому я сказав би, що цю республіку можна уподібнити до Спартанської... проте вони (козаки) можуть змагатися зі спартанцями щодо суворості свого виховання».

- Чому венеційський посол порівнює Українську козацьку державу з античною Спартою? Чи правильне таке порівняння?
- Як оцінював посол діяльність старшинської ради? Чому?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Переможні битви 1648–1649 рр., унаслідок яких значна частина українських земель була звільнена від польської влади, сприяли утворенню Української козацької держави – Війська Запорізького. В історичній науці цю державу називають Гетьманщиною.

Г 1. Як здійснювалася державна влада в Гетьманщині

Генеральна (Військова) рада. Найвищим законодавчим органом держави стала Генеральна рада – загальна рада всього війська. Оскільки такі ради відбувалися бурхливо, обговорювати справи на них було

важко. Тому скликалися вони зазвичай лише для схвалення заздалегідь підготовлених рішень.

Старшинська рада. З часом значення Генеральної ради настільки зменшилося, що незабаром її взагалі перестали скликати, її роль перебрала старшинська рада. Вона складалася з полковників і генеральної старшини. Поступово склад ради розширився за рахунок представників міст, шляхти, духовництва.

Старшинська рада мала надзвичайно широкі повноваження. Вона розглядала всі питання міжнародної політики, зокрема миру і війни, затверджувала міські привілеї та смертні вироки тощо.

Генеральний уряд на чолі з гетьманом. Виконавча й судова влада зосереджувалися в руках *гетьмана*. Він, зокрема, скликав Генеральну і старшинську ради, видавав універсали, брав участь у судочинстві (саме при гетьманові діяв *Генеральний військовий суд*), опікувався фінансовою системою, провадив мирні переговори, керував дипломатичними зносинами з іншими державами та розвідувальною службою, був головнокомандувачем збройних сил.

Керувати всіма справами внутрішнього врядування й зовнішньої політики гетьманові допомагав уряд – *генеральна старшина*, що фактично виконувала функції кабінету міністрів і водночас – військового штабу. До її складу входили: *генеральний писар, генеральний обозний, двоє генеральних осавулів, двоє генеральних суддів*.

У віданні генерального писаря перебувала *Генеральна військова канцелярія* – вища адміністративна установа Гетьманщини. У ній розглядалися й вирішувалися важливі адміністративні, військові, фінансові питання. Звідси відправлялися численні посольства до іноземних держав. Тут складалися гетьманські універсали, провадилося дипломатичне листування, переписувалися й копіювалися документи тощо.

Універсал Богдана Хмельницького

Джерело

З наказу гетьмана Богдана Хмельницького в серпні 1650 р. білоцерківському полковнику вирушати в похід: «Як тільки цей універсал потрапить до ваших рук, зараз же з одного міста до іншого його відсилайте, бо застерігаю кожного, хто затримає його хоч на годину і не пошле, я публічно заявляю, що такий буде визнаний неслухняним, а також, згідно з військовими артикулами, для прикладу нагадування іншим, щоб не наважувалися в подібних випадках грішити, буде покараний на горло...»

- Про які особливості влади гетьмана свідчить наведений уривок?
- Порівняйте текст джерела з висловлюванням Антона Ждановича, що «всі супроти гетьмана говорити не сміли; а хто б і промовив – той би живим не був».

Історична карта

Розгляньте карту на стор. 121.

- На яких історико-етнографічних землях України було утворено козацьку державу – Військо Запорізьке?
- Які українські землі лишилися під владою Польщі? У складі яких держав перебувала решта українських земель?
- Яке місто було столицею Гетьманщини? Де воно розташовувалося?
- Які міста – центри полків – знаходилися на Лівобережній, а які на Правобережній Україні?

2. Як змінився адміністративно-територіальний устрій українських земель після їх визволення від польського панування

Згідно з умовами Зборівського договору, Українська козацька держава складалася з земель Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств та обіймала 200 тис. кв. км – від річки Случ на заході до московського кордону на сході та від басейну Прип'яті на півночі до степової смуги на півдні. Столицею та гетьманською резиденцією стало місто **Чигирин**. За Києвом і далі залишався особливий статус столиці України-Русі.

На визволених землях скасовувався польський адміністративний устрій. Було ліквідовано воєводства, повіти, а замість них створювалися **полки** зі своїм територіальним поділом. У 1649 р. усю територію Української козацької держави було поділено на 16 полків (на Правобережжі – 9, на Лівобережжі – 7). Центром полку було одне з великих міст полкової території.

Кожен полк очолював **полковник**, який здебільшого призначався гетьманом. Він зосереджував у своїх руках військову, судову та адміні-

Портрет Богдана Хмельницького. З Іллінської церкви в Суботіві. 17–18 ст.

У центрі картини – постать Б. Хмельницького. Під нею – схематичне зображення території України (з річками Дніпром, Дністром та Бугом), переділеної на полки, позначені булавами. Під кожною булавою виписано назву полку. Ліворуч від гетьмана під розгорнутими корогвами зображено групу козацької старшини, що відповідає кількості полків. Вона символізує все козацьке військо. Праворуч – гетьманське шатро з прапорами, над ним – емблема Війська Запорізького.

стративну владу на території полку. Містами, що мали магдебурзьке право (Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Глухів, Полтава, Батурин та ін.), керували традиційні органи міського самоврядування. Розміщення в таких містах полкової канцелярії створювало ситуацію дво-владдя.

Територія полку поділялася на 10–20 і навіть більше *сотень*. Сотні, як і полки, різнилися за площею та чисельністю. Адміністративними центрами сотень були міста, містечка й великі села. Військово-адміністративну владу на території сотень здійснювали призначені полковником *сотники*, а цивільну – городовий отаман разом з органами самоврядування.

У селах справами відали *старости*, яких обирала селянська громада, а справами козаків – *отамани*.

Запорізька Січ (територія Вольностей Війська Запорізького низового) була окремою військово-адміністративною одиницею.

3. Що собою являли збройні сили, фінансова система та судочинство

Створення української армії. Гетьманська держава мала одну з найсильніших у тогочасній Європі армій. Її було створено зусиллями Б. Хмельницького й досвідченої козацької старшини у перший рік війни в результаті об'єднання розрізнених селянських і козацьких загонів. Армія налічувала понад 100 тис. вояків та була організована за *полково-сотенним територіальним принципом*: певна територія виставляла кілька сотень козаків, які об'єднувалися в полк.

Військо складалося з представників різних суспільних верств. Більшість становило покозачене селянство та міщани. Проте ядром армії було реєстрове й запорізьке козацтво. Структурування війська, його матеріальне забезпечення, бойова підготовка також здійснювалися за традиціями Війська Запорізького.

Основу козацьких полків становила піхота, яку гетьман спорядив найсучаснішою зброєю, зокрема мушкетами з ударним кремінним замком. З ініціативи гетьмана під час Національно-визвольної війни було створено козацьку кінноту та артилерію. До діючої армії увійшли також підрозділи розвідки, фортифікаційної та прикордонної служб, загони варті. Спеціальні загони забезпечували постачання зброї, боеприпасів, продовольства.

Фінансова система. Організація державного апарату, утримання війська, дипломатична діяльність потребували чималих коштів. Грошовими справами в козацькій державі безпосередньо керував Б. Хмельницький. Існувало кілька джерел прибутку військового скарбу, передусім – земля, сільськогосподарські промисли (млини, броварні тощо) та плата за їх оренду. Чимало коштів надходило від торгівлі (збори з торгів і ярмарків, мито тощо). Існували в державі й загальні податки. Особливості сплати й надходження податків визначалися *гетьманськими універсалами*. За одиницю оподаткування брався двір, тобто господарство.

Із грошових знаків найпоширенішими в обігу були польські монети, згодом московські й турецькі.

Судочинство. У козацькій державі діяла своя система судочинства. Вона складалася з *Генерального суду, полкових і сотенних судів*. Найвищою судовою установою був Генеральний військовий суд при гетьманові. Він розглядав апеляційні справи полкових і сотенних судів, а також деякі справи, з якими прохачі зверталися безпосередньо до гетьмана. До його складу входили *двоє генеральних суддів і судовий писар*.

На місцях суди очолювали особисто полковники або сотники. Козацьким судам підлягали не тільки козаки, а й міщани та селяни.

У містах із магдебурзьким правом діяли *міські суди*. Окрім того, в Україні функціонували ще й *церковні суди*, які відали тільки внутрішніми справами духівництва.

138

4. Які зміни сталися в соціально-економічному житті

Утвердження Української козацької держави – Гетьманщини відбувалося на тлі глибоких зрушень у господарському й суспільному житті. Було ліквідовано велике й середнє світське землеволодіння, фільварково-панщинну систему господарювання, кріпацтво. Натомість формувалася козацька, селянська, а також державна власність на землю.

У зв'язку з цим змінилася соціальна структура суспільства. Змушені були залишити Україну польські магнати, католицька шляхта і духівництво – ті верстви, що тримали у своїх руках владу до початку Національно-визвольної війни. Провідну роль у житті суспільства став відігравати козацький стан. Влада та основні багатства зосереджувалися в руках козацької старшини, яка формувалася з представників різних суспільних верств. Розширення кола старшини відбувалося й через службу на відповідних посадах.

Важливим завоюванням новоутвореної держави стала особиста свобода абсолютної більшості селян і міщан, які, крім того, могли вільно вступати до козацького стану. Переважна більшість селян покочачилася, почала вести вільне козацьке господарство. Становище міщан поліпшувалося ще й завдяки тому, що в містах було усунуто національно-релігійні перешкоди для занять ремеслами, промислами, торгівлею, для участі в самоврядуванні.

Ікона Покрову Пресвятої Богородиці із зображенням Богдана Хмельницького. Кінець 17 ст.

ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-
ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. На початку 50-х років 17 ст. сотник Пилип Уманець писав до севського воеводи: «*А тепер у нас за ласкою Вожею... тут у всім краю*

сіверському ні воєводи, ні старости, ні писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорізького! А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю».

Про які зміни в управлінні на українських землях повідомляє джерело?

Аргументуйте твердження, що головним здобутком Національно-визвольної війни було утвердження Української козацької держави – Гетьманщини.

2. Дайте визначення поняттям: Гетьманщина; гетьман; універсал; полк; сотня; полковник; сотник; генеральна старшина.
3. Які історико-етнографічні регіони обіймала Українська козацька держава – Гетьманщина на початку 50-х років 17 ст.? Які українські землі не входили до її складу? Які полки розташовувалися на Лівобережній, а які – на Правобережній Україні?
4. Дайте відповіді на запитання: Що собою являв полково-сотенний устрій Війська Запорізького? Як було організовано українську армію? Які існували джерела прибутку державного скарбу? Якою була судова система? Що змінилося в соціально-економічному житті українців унаслідок визволення від польського панування?
5. Поміркуйте: Які були причини швидкої розбудови Української козацької держави? За рахунок яких суспільних верств формувалася козацька старшина? Чому історики, оцінюючи роль Б. Хмельницького в тогочасних подіях, переконані, що найвартіснішою є державотворча діяльність гетьмана?
6. Скориставшись схемою, поясніть, як у козацькій державі здійснювалася державна влада.

ГЕНЕРАЛЬНА (Військова) РАДА
(загальна рада всього війська,
найвищий законодавчий орган держави)

СТАРШИНСЬКА РАДА
(генеральна старшина та полковники розглядали всі питання міжнародної політики, зокрема миру і війни, затверджували міські привілеї та смертні вироки тощо)

ГЕНЕРАЛЬНИЙ УРЯД НА ЧОЛІ З ГЕТЬМАНОМ
(виконавча й судова влада зосереджувалися в руках гетьмана)

Гетьман:

- скликав Генеральну і старшинську ради;
- видавав універсали;
- брав участь у судочинстві (при гетьманові діяв Генеральний військовий суд);
- опікувався фінансовою системою;
- провадив мирні переговори;
- керував дипломатичними зносинами з іншими державами та розвідувальною службою;
- був головнокомандувачем збройних сил.

§19 ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1652–1653 рр.

1. Як відбувався Перший молдавський похід Богдана Хмельницького.
2. Якими були результати й наслідки Батозької битви.
3. Яка мета і наслідки молдавських походів 1652–1653 рр. Чим завершилася Жванецька облога 1653 р.
4. Якими були особливості внутрішньо-та зовнішньополітичного становища Гетьманщини наприкінці 1653 р.

● На цьому уроці ви навчитесь:

1. Показувати на карті напрямки походів українського війська в 1652–1653 рр., місця основних битв.
2. Визначати роль кожної з найбільших битв 1652–1653 рр. у розгортанні Національно-визвольної боротьби та наслідки молдавських походів.
3. Аналізувати історичні джерела про перебіг основних битв.
4. Висловлювати ставлення до перебігу основних подій війни.

Джерело

Мирон Костин, автор «Літопису Молдавської землі», писав у своєму творі: «Гетьман Хміль ще й замислив породичатися з господарем Василе... От і намагався господар Василе влаштувати заручини своєї дочки Розанди з Тимошем, сином гетьмана Хмеля, підніс дарунки і йому... Через рік гетьман Хміль з великим козацьким військом і сам хан..., вирушили в похід проти польського короля. Король Казимир вийшов їм назустріч біля містечка, що зветься Берестечко... Дізнавшись про цю вікторію ляхів від хоцинівського каштеляна, господар Василе одягнув його в соболеву шубу, сподіваючись, що завдяки цій ляській перемозі він урятується від того, щоб стати сватом Хмеля. Та на цьому не скінчилися нещастя Ляської землі, бо через рік після перемоги під Берестечком повністю загинуло польське військо від козаків і татар, коли поляки поклалися на мир, укладений у Білій Церкві. Ні гетьман, ні старшина, ні жодна душа пішого війська не врятувалися. З кінноти у живих залишилося дуже мало, головним чином низи. А верхи, оточені з усіх боків татарами, всі від шаблі загинули. Того ж року господарю Василе довелося влаштувати весілля своєї дочки Розанди з Тимошем, сином козацького гетьмана Хмеля».

- Про які відомі вам події йдеться та позицію якої зі сторін відстоює автор літопису?
- Навіщо, на вашу думку, гетьман Б. Хмельницький прагнув породичатися з молдавським господарем?
- Чому правитель Молдавії вагався, обираючи між українським та польським правителями?

Літопис подій

- 1650 р., серпень** – Перший молдавський похід.
1652 р., травень – битва під Батогом.
1652 р., серпень – одруження Тимоша Хмельницького з дочкою молдавського господаря Василе Лупу. Укладення молдавсько-українського союзу.
1653 р., квітень–травень – похід козацьких полків під проводом Тимоша Хмельницького в Молдавію.

1653 р., серпень–вересень – поразка українських військ під Сучавою.

1653 р., вересень–грудень – облога Жванця на Поділлі.

Історична карта

Розгляньте карту на стор. 121.

З якими державами сусідило Військо Запорізьке на заході та півдні? Які українські землі перебували у складі Польщі на кінець 1653 р.?

Де відбулися основні події воєнної кампанії 1652–1653 рр.?

На теренах яких історико-етнографічних регіонів України відбувалися воєнні дії 1652–1653 рр.?

3 1. Як відбувався Перший молдавський похід Богдана Хмельницького

метою досягнення воєнно-політичної ізоляції Польщі Б. Хмельницький на початку 50-х років 17 ст. прагнув налагодити відносини з придунайськими країнами – Валахією, Трансільванією, а особливо – з Молдавією. Влітку 1648 р. гетьман удався до спроб схилити молдавського господаря **Василе Лупу** до встановлення добросусідських відносин з Гетьманщиною. Проте В. Лупу й надалі підтримував польський уряд, який планував використати Молдавію у своїй боротьбі проти повстанців.

Аби перешкодити цьому, гетьман почав готувати воєнний похід проти молдавського господаря. У поході українських військ до Молдавії брав участь кримський хан Іслам-Герей III.

У другій половині **серпня 1650 р.** 60-тисячна українська армія під проводом Б. Хмельницького й загони кримських татар кількістю 30 тис. перейшли Дністер і вступили на територію молдавського князівства. На початку вересня 1650 р. козацькі полки заволоділи столицею – містом Яси. В. Лупу погодився на мир, головною умовою якого була відмова від союзу з Польщею. Так між Україною й Молдавією було встановлено союзницькі відносини. Щоби зміцнити політичні зв'язки з Гетьманщиною, молдавський господар зобов'язався видати свою дочку **Розанду** за сина Б. Хмельницького – **Тимоша**. Шлюб Тимоша з Розандою потрібен був гетьманові для посилення впливу на Молдавію, а також для зміцнення позицій Української козацької держави.

Однак після Берестецької битви В. Лупу відмовився виконувати свої зобов'язання щодо України. Нагадати про умови українсько-молдавського договору Б. Хмельницький вирішив силою зброї, рушивши у новий похід проти Молдавії.

Молдавський господар
Василе Лупу

Джерело

Готуючись до Другого молдавського походу, Б. Хмельницький надіслав до М. Калиновського листа, в якому, зокрема, писав: «Не хочу приховувати від вашої милості, що зухвалий мій син Тиміш зібрав кілька тисяч війська для того, щоб змусити до шлюбу дочку молдавського господаря. Застерігаю вас, вашу милість, аби ви відступили з військом до польського кордону і звільнили волоське прикордоння, яке займає; син мій за характером запальний і на вашій особі може зробити першу пробу свого воєнного щастя».

Як відомо, М. Калиновський, який, до речі, також домагався руки Розанди, сприйняв гетьманового листа як виклик. Поміркуйте, чому.

2. Якими були результати й наслідки Батозької битви

Назустріч українському війську вирушив на чолі 60-тисячної армії новий великий коронний гетьман М. Калиновський. Польські загони розташувалися табором біля *гори Батіг* на Брацлавщині (сучасна Вінниччина), на лівому березі Південного Бугу.

22 травня передові козацькі частини під командуванням Т. Хмельницького й загони татарської кінноти почали битися з польською кіннотою, а основні частини підійшли непомітно **23 травня**.

Оточивши польський табір, українська армія атакувала одночасно з усіх боків, скориставшись прорахунками поляків, які, очікуючи на допомогу, побудували надто великий табір, якого не могли захистити наявними в них силами. До вечора польське військо було вщент розбите, загинув і його головнокомандувач. Довідавшись про поразку під Батогом, польське військо, яке йшло на допомогу М. Калиновському, повернуло назад.

Тиміш Хмельницький

Перемога козацького війська під Батогом була відплатою за поразку під Берестечком. Вона сприяла розгортанню повстання на Брацлавщині та Чернігівщині проти відновленої тут польської влади. Поляки мушили рятуватися й залишали землі Гетьманщини, західні кордони якої знову встановилися по берегах річки Случ, як передбачав Зборівський договір 1649 р.

Битву під Батогом сучасники порівнювали з класичним зразком воєнної тактики, застосованої карфагенським полководцем Ганнібалом у битві під Каннами 216 р. до н.е.

Отже, внаслідок нового спалаху визвольної боротьби у травні–червні 1652 р. відновилася влада гетьманського уряду, й козацька Україна знову здобула незалежність. Білоцерківський договір утратив чинність.

3. Яка мета і наслідки молдавських походів 1652–1653 рр. Чим завершилася Жванецька облога 1653 р.

Після Батозької битви, у *травні–червні 1652 р.*, українська армія, вступивши до Молдавії, змусила В. Лупу виконати попередні зобов'язання. У серпні Тиміш узяв шлюб із Розандою.

Занепокоєні українсько-молдавським союзом, Польща, Валахія і Трансільванія об'єдналися в *антиукраїнську коаліцію*. У квітні 1653 р. валаський господар Матей Басараб і трансільванський князь Дьордь II Ракоці за підтримки польського уряду захопили Ясси й посадили на престол свого ставленика. В. Лупу звернувся по допомогу до Б. Хмельницького.

Зустріч гетьманом Б. Хмельницьким домовини Тимоша.
Художник Т. Романчук

Розанда Хмельницька-Лупу

21–22 квітня 1653 р. українське військо, очолене Т. Хмельницьким, розбило загони нового молдавського господаря. Влада знову перейшла до В. Лупу. Проте останній тим не вдовольнився. Він підбурив Т. Хмельницького до походу на Валахію. Тиміш не відмовив тестеві. Проте похід виявився невдалим. Козацьке військо повернулося в Україну.

Військова допомога В. Лупу не поклала край колотнечі за владу в Молдавії. Невдовзі молдавського господаря знову скинули з престолу. Потрапивши у скруту, він вкотре звернувся по допомогу до козаків. Вірне союзницьким зобов'язанням, українське військо, очолене Тимошем, вирушило в похід. Однак у фортеці Сучава (сучасна Румунія) козаки потрапили в облогу. Там, під час героїчної оборони, Тимоша було смертельно поранено.

Батозька перемога не означала швидкого завершення війни проти Польщі. Від лютого 1653 р. польські загони здійснювали спустошливі рейди на козацьку територію. А *восени 1653 р.* польський король із 40-тисячною армією вирушив з-під Львова до Галича, а звідти – до Кам'янця-Подільського і став табором під містечком *Жванець*, між

річками Жванчик і Дністер. Туди підійшли й основні сили українсько-татарського війська. Польський табір було взято в тривалу облогу, яка виснажила ворожу армію – почався голод, спалахнула епідемія. Та від остаточної поразки поляків уже вкотре врятували ординці.

5 грудня під Кам'янцем на Поділлі хан і польський король уклали усну угоду, за якою воєнні дії припинялися, татари отримували дозвіл брати ясир на західноукраїнських землях протягом 40 днів. Інтереси України за Кам'янецькою угодою не бралися до уваги, бо передбачене відновлення умов Зборівського договору вже не влаштовувало українців. Отже, попри вдалі воєнні дії наслідки Жванецької кампанії для Української козацької держави виявилися вкрай несприятливими.

4. Якими були особливості внутрішньо- та зовнішньополітичного становища Гетьманщини наприкінці 1653 р.

Через тривалу війну становище Української козацької держави невпинно погіршувалося. Особливо тяжким воно стало восени 1653 р., війна, що тривала вже шостий рік, виснажила Україну. Внаслідок польських каральних походів, ординських грабунків, постійної мобілізації населення, епідемій чуми та холери було спустошено понад 100 міст і містечок на Правобережжі, знелюдніли території Брацлавщини й Київщини.

Занепало сільське господарство. Зубожіле козацтво вже не могло виконувати військову повинність. Дедалі складніше проходила мобілізація. Так, наприклад, під час мобілізації в серпні–вересні 1653 р. Б. Хмельницький спромігся зібрати лише 30–40-тисячне військо. Зростали втома і невдоволення народу. Рятуючись, українці тікали до Московії та Слобожанщини. Почали спалахувати заворушення селян і рядових козаків проти політики гетьманського уряду.

Бій І. Богуна з С. Чарнецьким під Монастирищем у 1653 р. Фрагмент картини М. Самокиша. 1931 р.

Польський хроніст Веспасіан Коховський так розповідає про бій під Монастирищем (весна 1653 р.): «Богун увів ополчення в укріплене місто... Він, прорвавшись з добірними вершниками, голосно кричав за скіфським звичаєм, щоб більше налякати і показати, що допомога, яка йде, ще страшніша... Тому ми відійшли не тільки від Монастирища, а й зовсім з України, уражені всі, як одною раною, цим спішним відступом».

Погіршувалося й міжнародне становище Української козацької держави. Річ Посполита, Молдавія, Валахія і Трансільванія об'єдналися в антиукраїнський союз. Кримський хан надто часто у вирішальні моменти зраджував українців, отож союз із ним був ненадійним. Що ж до Польщі, то вона, не змирившись з існуванням Української держави, готувалася до нового наступу.

Задля збереження основних здобутків війни, насамперед утвореної держави, гетьман дійшов висновку про потребу вдатися до союзу з московським царем чи турецьким султаном. Саме в такому напрямку поживилася дипломатична діяльність гетьманського уряду.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

- З листа шляхтича Миколи Длужевського до коронного канцлера: *«На другий день, коло полудня, нас атакував сам Хмельницький з такими великими силами, що ми не змогли протриматися й однієї години. Нас, оточених з усіх боків, орда рубала шаблями, а козаки так захопили табір, що наше військо було буквально стерте з лиця землі. Гетьман (Мартин Калиновський) одразу ж сховався в редутах... Але й там не можна було довго втриматися, бо ворог, який мав кілька десятків гармат, оточив наші редуты з усіх боків. Оборонці останніх були або вбиті, або взяті в полон, їм довелося здатися, бо боронити наспих збудовані редуты, що не мають води, однаково не було змоги, особливо при тому замішанні, яке виникло після того, як довідалися про втечу челяді з табору. Цей табір був такий великий, що й 100 тисяч з трудом оборонили б його. З фронту, проте, його прикривала тільки одна шеренга, а в тилу не було не тільки ар'єргарду, а й жодної озброєної людини. Козаки й татари легко проникали в табір і забирали в полон, кого хотіли і де хотіли.»*

Визначте подію, про яку йдеться в джерелі. Якою була роль цієї битви в розгортанні національно-визвольної боротьби?

- Установіть хронологічну послідовність подій: підписання Зборівського мирного договору; Перший молдавський похід; Жванецька облога.
- Хто з історичних діячів брав активну участь у воєнних подіях 1652–1653 рр.: Т. Хмельницький; П. Сагайдачний; К. Косинський; М. Калиновський; В. Лупу; І. Сулима; Іслам-Герей III; Ян II Казимир?
- Назви яких історико-географічних об'єктів доречно в розповіді про воєнні події 1652–1653 рр.: містечко Жванець; урочище Жовті Води; місто Ясси; фортеця Сучава; гора Батіг; місто Кам'янець-Подільський; містечко Зборів?
- Дайте відповіді на запитання: З якою метою здійснювалися молдавські походи? Які вони мали наслідки? Чим закінчилася Батозька битва? Які наслідки мала Жванецька облога? Якими були особливості внутрішньо- та зовнішньополітичного становища Гетьманщини наприкінці 1653 р.?
- Зробіть висновки-узагальнення про воєнно-політичні події Національно-визвольної війни 1652–1653 рр.

§20 УКРАЇНА В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

1. Яким було ставлення європейських держав до Національно-визвольної війни в Україні.
2. Якої мети прагнув досягти Богдан Хмельницький у своїй зовнішньополітичній діяльності. З якими державами були встановлені дипломатичні зв'язки.
3. Коли і з якою метою були встановлені дипломатичні відносини між Гетьманщиною та Московією. Як вони розвивалися протягом 1648 – 1653 рр.

• На цьому уроці ви навчитесь:

1. Визначати відношення європейських держав до Національно-визвольної війни в Україні.
2. Характеризувати взаємовідносини Гетьманщини з державами-сусідами, зокрема Османською імперією та Московським царством.
3. Висловлювати ставлення до перспектив зовнішньої політики Гетьманщини, аналізуючи історичні джерела.
4. Показувати на карті сусідів Української козацької держави.

Джерело

З листа папи Інокентія X королю Польщі Яну Казимиру в жовтні 1651 р.: «Словнені великої радості, вітаємо твою достойність зі світлою перемогою над татарами й козаками-схизматиками... Нарешті, виняткову твою побожність, яку Бог військових сил нагородив ласкою перемоги, найкраще видно з того, що той проклятий привілей, вирваний схизматиками, ти постановив цілком скасувати, як про це нас повідомив достойний брат – єпископ адріанопольський, наш нунцій, який запевняв з найвищою похвалою, що ти найбільше сприяв двом церквам, відданим католицькому обрядові. Отже, спіши, найдорожчий во Христі сину наш, виконати славне й побожне діло і зроби так, як це й личить такому великому побожному королеві й переможцеві, щоб той пам'ятник варварської невгамованості був вирваний з пам'яті і припав вічним забуттям».

- Про яку перемогу над українським військом ідеться в джерелі? Про який привілей згадується?
- До якого табору – прихильників чи противників Національно-визвольної війни – належить автор джерела? Чому ви так думаєте?
- Як, на вашу думку, впливало ставлення глави католицької церкви на тогочасні міждержавні відносини?

Літопис подій

1648 р. – постійний обмін посольствами між Гетьманщиною та Московською державою. Військово-політичний союз з Кримським ханством.

1649 р. – українсько-турецька угода.

1650 р. – посольство Альберто Віміні з метою укладення угоди про антитурецький союз Венеції та України.

1653 р., 1 жовтня – московський Земський собор вирішив розпочати війну проти Польщі.

Історична карта

Розгляньте карту на стор. 121.

- З якими державами сусідили землі Війська Запорізького?
- Які з цих держав перебували під протекторатом Османської імперії?

1. Яким було ставлення європейських держав до Національно-визвольної війни в Україні

Події в Україні набули широкого міжнародного розголосу. Національно-визвольну війну європейські володарі сприйняли неоднаково. Їхнє відношення зумовлювалося складними міждержавними відносинами, різними зовнішньополітичними інтересами, неоднозначними, часто суперечливими подіями.

Поділ сил у тогочасній Європі визначали реформаційні та контрреформаційні рухи. У зв'язку з цим усі країни поділялися на три табори: католицький, протестантський і православний.

Позиції католицького табору. Католицькі держави – *Австрія, Іспанія та князівства Південної Німеччини* – підтримали свою союзницю – Річ Посполиту й вороже поставилися до визвольної боротьби українського

Дари в Чигирині 1649 р. *Офорт Т. Шевченка*

Турецький, московський та польський послі в очікуванні на рішення козацької ради.

народу. Щоправда, Австрія через складне внутрішнє становище не могла силою зброї підтримати Польщу. Допомога Габсбургів виявлялася насамперед у дипломатичній підтримці.

Католицька *Франція* також підтримувала Польщу й погодилася надати урядові допомогу в придушенні козацького повстання.

У Німеччині ставлення до боротьби українського народу проти Речі Посполитої було неоднозначним: у католицьких князівствах – ворожим, у протестантських – поміркованим. Однак в німецьких землях не підтримували й Польщу, сподіваючись використати її послаблення для піднесення Пруссії. Саме тому курфюрст бранденбурзький Фрідріх-Вільгельм не виконав своїх васальних обов'язків і не вступив у війну на боці польського короля.

Підтримувала Україну в її боротьбі проти Польщі *Венеціанська республіка*, яка вбачала в українському козацтві свого союзника у війні проти Туреччини. З метою укладення угоди про антитурецький союз Венеції та України в *1650 р.* до Б. Хмельницького прибуло посольство *Альберто Віміні*. І хоча згоди досягнуто не було (Україна не могла вести війну і проти Польщі, і проти Туреччини одночасно), дружні міждержавні зносини не припинялися.

Позиції протестантського табору. До цього табору належали *Англія, Голландія, Швеція* і князівства *Північної Німеччини*, які спостерігали за подіями в Україні з неприхованою цікавістю і певним співчуттям, бо Національно-визвольна війна знесилувала Річ Посполиту, а отже, і весь католицький блок. Керівник англійської держави Кромвель убачав у Національно-визвольній війні українського народу прояв загальноєвропейської боротьби проти Контрреформації. Кромвель своїми діями відволікав католицькі держави від реальної допомоги Речі Посполитій.

Швеція, обстоюючи свої інтереси, була готова розпочати війну проти Речі Посполитої. Добре інформований про хитрощі європейської політики, Б. Хмельницький прагнув установити дипломатичні відносини зі шведським королем та отримати від нього допомогу.

Позиції православного табору. Православні країни загалом підтримали боротьбу українського народу. Усі чотири православні патріархи

Переговори козацького та польського посольств під Замостям у 1648 р. Фрагмент картини невідомого художника

(константинопольський, александрійський, антиохійський, єрусалимський) благословили Б. Хмельницького на переможну війну. Представник константинопольського патріарха привіз українському гетьманові освячений на Гробі Господньому меч. Двоє патріархів безпосередньо побували в Україні, сподіваючись отримати від гетьмана допомогу в боротьбі проти Туреччини.

Гетьманський уряд установив і постійно підтримував контакти з *болгарами, греками, сербами*. Складнішим було ставлення до Національно-визвольної війни *Московії, Валахії та Молдавії*. Кожна з цих країн хоча на словах і підтримувала Б. Хмельницького, проте з безпосередньою військовою допомогою не квапилася, прагнучи використати українсько-польську війну задля власних інтересів. Так, наприклад, московський уряд, спостерігаючи за розгортанням подій, вичікував, котра зі сторін швидше знесилиться. Цареві не потрібні були сильні сусіди – ні Річ Посполита, ні тим паче Україна, де після перемоги повстання встановлювалися козацькі порядки. Страх, що повстання може охопити й Московію, утримував царський уряд від допомоги у війні.

Джерело

З трактату польського вельможі 1672 р.: «Там жодної панщини ніколи не буде, бо й тепер її там немає, і так кажуть: "Раз її нам господар наш великий, Хмельницький, батько наш, викоренив, то і до судного дня її не буде, бо він нас із неволі фараонової вивів". Отак з імені Хмельницького мають ту надію, що ніколи не будуть робити панщини, кажучи, що то був Пророк і тепер, по його смерті, він завжди сідає біля одного столу з Господом Богом від обіду й до вечері. Поборів, подимних й такого роду податків і не згадує! А якщо й випаде податок, який за гетьманським чи полковницьким універсалом раз на рік, щонайбільше два, то не перевищить цей податок десятка з лишком золотих на рік, хоч би й з найбагатшої особи. А жодного іншого тягаря на люд посполитий ніколи не буває, а надто на козаків, бо кожен є вільним вояком, а податки на тих, хто не ходить на війну... Якщо ж буде збережено Українську державу хоч на невеликій частині українських земель, то навколо неї буде пустеля Аравійська, коли наосліп туди всі люди ринуть згідно з вищезгаданими міркуваннями».

- У чому польський вельможа вбачав найбільшу загрозу для Польщі з боку козацької України?
- Чому автор намагався переконати своїх співвітчизників у необхідності знищення Української козацької держави?

2. Якої мети прагнув досягти Богдан Хмельницький у своїй зовнішньополітичній діяльності. З якими державами були встановлені дипломатичні зв'язки

Від перших місяців Національно-визвольної війни Б. Хмельницький особливу увагу зосередив на дипломатичній діяльності, спрямованій на зміцнення міжнародного становища козацької України. Адже для успішної боротьби проти Польщі, що була однією з наймогутніших держав тогочасної Європи, уряд гетьмана мусив перешкодити польським дипломатам у створенні антиукраїнської коаліції.

До активних дипломатичних заходів Б. Хмельницького спонукала потреба пошуку союзників. З цією метою *наприкінці лютого – на початку березня 1648 р.* було укладено *військово-політичний союз із Кримським ханством*. Гетьманський уряд зумів уникнути загострення відносин із Московією і досяг домовленості з протестантською Трансільванією про погодження спільних воєнних дій проти Польщі. Молдавського господаря примусили відмовитися від здійснення ворожої щодо України політики. Було встановлено дружні відносини з Валахією, Венецією, розпочато пошуки способів порозуміння зі Швецією. Особливе місце посідали відносини з Туреччиною. Було укладено *українсько-турецьку угоду 1649 р.*, що надавала українським купцям прав вільного плавання Чорним морем та безмитної торгівлі в портах Османської імперії. На початку 1651 р. султан направив до гетьманської столиці посольство з офіційною пропозицією та запевненням у тому, що Військо Запорізьке може розраховувати на його покровительство. Трохи згодом султан надіслав Б. Хмельницькому булаву, шаблю та інші клейноди як підтвердження серйозності своїх намірів.

Грамота султана Мегмеда IV
Війську Запорізькому

Мегмед IV у супроводі придворних чинів.
Гравюра 17 ст.

Отже, завдяки активній зовнішній політиці гетьманський уряд спромігся зміцнити позиції України в світі.

Джерело

З листа Б. Хмельницького великому візиреві Османської імперії (1650): «Ваша світлосте, великий візире, мій добрий приятелю, хай мій Бог дарує вашій милості довге життя і зберігає вас у ласці могутнього царя!

Від посла ми з радістю довідалися, що нашу дружбу, яку ми запропонували Високій Порті, згідно з нашими сподіваннями, ласкаво прийняли і схвалили. Вже давно ми мали намір засвідчити наше підданство Високій Порті й також вислати наших послів до Високої Порти, але ми утрималися, бо довідалися, що поляки звернулися до Високої Порти і просили звести нанівець наш союз і дружбу з його високістю татарським ханом та наше добре ставлення до Високої Порти. Незважаючи на це, пізніше ми все ж таки знову довідалися, що ці заходи поляків нічого не дали. Довіряючи цьому, ми, отже, при цій нагоді відправили нашого посла. Ми сподіваємося, що, коли він прибуде, ваша милість, дасте змогу нашому слову, щоб він з листом міг стати перед могутнім царем, і що ви сприятимете нашим намірам одержати підданство його високоності, бо ми з'єдналися з татарським ханом підтвердженням міцною обіцянкою союзом про добросусідське життя до кінця світу».

- Навіщо Б. Хмельницький прагнув встановити дипломатичні відносини з турецьким урядом та вів переговори про прийняття турецького протекторату?
- Які рядки документа свідчать про наміри гетьмана прийняти протекторат Османської держави?

З грамоти російського царя Олексія Михайловича Богданові Хмельницькому (1653): «І ми... зволили вас прийняти під нашу царської величності високу руку, щоб не стали ви ворогам Хреста в поневіряння і паплюження. А ратні наші люди за нашим, царської величності, указом збираються і до ополчення лаштуються. І для цього послали ми, великий государ, до вас стольника нашого..., щоб вам, гетьманові, й всьому Запорізькому Війську наша государська милість була відома. І прислали б ви до нас, великого государя, до нашої царської величності, посланців своїх, а ми, великий государ, наша царська величність, пошлемо до вас наших царської величності думних людей».

- Про що повідомляє документ? Які рядки свідчать про готовність царя розпочати переговори та прийти на допомогу гетьману у війні з поляками?
- Порівняйте зміст цього документа з попереднім. Чи не виглядає політика гетьманського уряду непослідовною? Чому?
- Про що говорять засвідчені документами наміри гетьмана?

3. Коли і з якою метою були встановлені дипломатичні відносини між Гетьманщиною та Московією.

Як вони розвивалися протягом 1648–1653 рр.

Спроби знайти підтримку Туреччини не були безпідставними. Султан мав достатньо сил та можливостей, аби протистояти Польщі в її бажанні захопити українські землі. Але дві важливі причини перешкождали союзу України й Туреччини. Насамперед, на заваді стояло одвічне

1. Сторінка ухвали Земського собору. 1653 р.
2. Сторінка листа Богдана Хмельницького до московського царя. Червень 1648 р.

релігійне протистояння двох світів – християнського й мусульманського. Унеможливлювала його й ненадійність турецьких васалів – татар і ногайців, збройні сили яких мали стати головною складовою турецької військової допомоги. Ординці неодноразово зраджували козаків у вирішальних ситуаціях, як це сталося під Зборовом, Берестечком, Жванцем.

Думка про можливість військової допомоги Москви у війні проти Польщі виникла не відразу. Ще після Корсунської перемоги, в червні 1648 р., Б. Хмельницький звернувся до московського царя з листом. У ньому гетьман закликав Олексія Михайловича розпочати спільні дії Москви та України проти Польщі з метою захоплення польського трону, вільного після смерті Владислава IV. Встановленню дипломатичних зносин України з Московією сприяло й православне віросповідання двох народів.

Від кінця 1648 р. між Гетьманщиною та Московською державою розпочався постійний обмін посольствами. Гетьманський уряд непокоїла можливість налагодження відносин Московії з Річчю Посполитою. Адже їх пов'язував Поляннівський мирний договір 1634 р., якого цар не наважувався порушувати, аби не давати польському урядові приводу до нової війни. Водночас у Москві були готові надати допомогу Речі Посполитій,

свідченням чого стало переведення великих військових з'єднань до московсько-українського кордону. У Москві чекали, поки обидві сторони українсько-польської війни знесиляться, а також остерігалися полум'я козацького повстання, що могло перекинутися на московські землі.

Аби підштовхнути царський уряд до союзу з Військом Запорізьким, Б. Хмельницький у червні 1653 р. дав зрозуміти цареві: якщо той і надалі зволікатиме з розв'язанням українського питання, то Україна укладе союз із Туреччиною. До того ж гетьман наголосив на вельми неприємних наслідках такого союзу для Московії.

1 жовтня 1653 р. московський Земський собор вирішив «*гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами і землями прийняти*» й розпочати війну проти Польщі.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. За словами польського розвідника Станіслава Щитницького (1652), «*задум Хмельницького – панувати абсолютно й незалежно, не підлягаючи ніякому монархові, й володіти всією землею, яка починається від Дністра і йде до Дніпра і далі до московського кордону*». Як у цих слова втілена мета зовнішньої та внутрішньої політики українського гетьмана?
2. Які з названих держав ставилися до Української козацької держави прихильно або нейтрально: Австрія; Англія; Бранденбург; Валахія; Ватикан; Венеція; Голландія; Іспанія; Московія; Молдавія; Трансільванія; Туреччина; Франція; Швеція?
3. З якими державами український уряд встановив дипломатичні відносини протягом 1648–1657 рр.: Австрія; Англія; Бранденбург; Валахія; Ватикан; Венеція; Голландія; Іспанія; Московія; Молдавія; Трансільванія; Туреччина; Франція; Швеція?
4. Дайте відповіді на запитання: Яким було ставлення європейських держав до Національно-визвольної війни в Україні? Якої мети прагнув досягти Б. Хмельницький у своїй зовнішньополітичній діяльності? Коли і навіщо було встановлено дипломатичні відносини між Україною та Московією? Як розвивалися ці відносини протягом 1648–1653 рр.? Чому московський уряд, незважаючи на свою зацікавленість у послабленні Польщі, так довго зволікав з військовою допомогою Українській козацькій державі?
5. Аргументуйте або спростуйте твердження. Зовнішньополітичні відносини Гетьманщини визначалися принципом: «*У держави немає постійних друзів і постійних ворогів, а є постійні інтереси*».
6. Проаналізуйте зовнішньополітичну ситуацію, яка склалася для Гетьманщини на початку 50-х років 17 ст. Запропонуйте свою версію (варіант) розв'язання проблеми пошуку союзника. Спрогнозуйте події, які мали б статися відповідно до вашої версії.

● На цьому уроці ви навчитесь:

§ 21

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ
МІЖДЕРЖАВНИЙ ДОГОВІР
1654 р. ПРОДОВЖЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ
ВІЙНИ

1. Пояснювати причини укладення українсько-московського міждержавного договору, визначати його особливості.
2. Характеризувати перебіг подій 1654–1655 рр., визначати їхнє історичне значення.
3. Висловлювати своє ставлення до подій в Переяславі 1654 р., аналізуючи історичні джерела.
4. Показувати на карті напрямки походів українського війська в 1654–1655 рр., місця основних битв.

1. Які події започаткували оформлення українсько-московських відносин.
2. Що передбачав українсько-московський договір 1654 р.
3. Як відбувалися та які мали результати воєнні дії проти Польщі 1654–1655 рр.

Джерело

Український шляхтич Павша повідомляв, зі слів чорнобильського протопопа, наприкінці січня 1654 р. про присягу українців: «Бачу зле, бо віддав Хмельницький всіх нас у неволю московському цареві... Сам із військом козацьким присягнув і місто Київ силою під мечовим каранням до того привів, що присягли всі... Тамтешні міщани, нерадо прийнявши московитів, роз'їхалися по різних містах і містечках... Отець митрополит і архімандрит київські ще не присягли і присягати не хочуть. Вони заявили, що швидше помруть, ніж будуть присягати московському цареві, й твердо стоять на цьому... Сповіщаю, що Кропив'янський та Полтавський полки відірвалися від Хмельницького і відмовилися присягти московському цареві... Сповіщаю, що Хмельницький присягнув московському цареві в Переяславі... Потім переяславських міщан гнали присягати, чому вони дуже противилися, а місцевий війт (аж) захворів, та його, хоч і хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці. Він мусив виконати присягу і помер від депресії того ж дня... Кияни теж цьому були противні й не хотіли йти до церкви, але їх, наче бидло, гнали козаки до присяги... Вони ж під час присяги не називалися своїм іменем, що було їм дано при хрещенні, а після присяги дуже її ляляли... Митрополит не дозволив присягати, і отець архімандрит, і все духовництво... Гадяцький і Брацлавський полки не хотіли зноситися з Хмельницьким, не хотіли їхати на цю присягу до Переяслава, і серед тієї України [тобто Гетьманщини] стався розкол».

- Як автор ставиться до описаних подій?
- Які висновки можна зробити з наведеного джерела?

Літопис подій

1654 р., 8 січня – Переяславська рада.

1654 р., березень – укладення козацьким посольством угоди з московським урядом. Березневі статті.

1655 р., січень – оборона Умані загонами Івана Богуна, битва під Охматовом.

1655 р., липень – початок шведсько-польської війни.

1655 р., вересень – битва під Городком. Облога Львова.

1655 р., листопад – битва під Озерною.

1. Які події започаткували оформлення українсько-московських відносин

У зв'язку з рішенням московського Земського собору до України було відряджено велике посольство на чолі з боярином **Василем Бутурліним**. Зустріч і переговори, вручення царської грамоти і клейнод мали відбутися в Переяславі – старому козацькому центрі, звичному до проведення великих рад. Рішення Б. Хмельницького провести переговори в Переяславі пояснювалося бажанням уникнути зайвих урочистостей, неминучих у Києві, загрозою нападу на Київ литовських військ та негативним ставленням українського православного духовництва до події, що мала відбутися.

Б. Хмельницький виголошує промову на козацькій раді в Переяславі 1651 р.
З картини другої половини 19 ст.

Переяславська рада. 8 січня 1654 р. на міському майдані Переяслава відбулася військова рада. У ній взяло участь близько 200 представників старшини та козацтва. Їй передувала таємна рада Б. Хмельницького з генеральною старшиною та полковниками.

Про подальший перебіг подій лишилося свідчення боярина В. Бутурліна. У своєму звіті цареві боярин зазначав, що гетьман звернувся до присутніх із промовою про те, що єдиним виходом зі складного внутрішньо- і зовнішньополітичного становища може бути союз із Московією. Рада винесла ухвалу про укладення договору з Московською державою. Після зачитання царської грамоти старшина й послі пішли до Успенського собору, де мали присягти цареві Олексію. У церкві Б. Хмельницький зажадав, щоб московські послі першими присягли від імені царя захищати гетьманську державу від поляків та шанувати козацькі права й привілеї. Свою вимогу гетьман умотивував, покликаючись на відносини козаків із польським королем: за європейською традицією передбачалася присяга обох сторін. В. Бутурлін категорично відмовився від цього, пояснюючи, що цар є самодержцем і своїм підданим не присягає, крім того, «царське слово, раз дане, не міняється». Після багатогодинних нарад зі старшиною та послами Б. Хмельницький, аби не зривати переговорів, вирішив скласти присягу. При цьому слова В. Бутурліна були витлумачені як рівнозначні присязі царя.

Кількість приведених до присяги 8 січня була незначною (284 особи). Після Переяславської ради представники московського посольства побували в 177 містах і містечках України. За мету ставилося прийняття присяги на вірність цареві від населення. Присягали жителі Гетьманщини (Наддніпрянської України), але далеко не всі. Не брали участі в церемонії Західна та частково Правобережна Україна (вона була під поляками), а також Запорізька Січ.

Джерело

Зі звіту російського посла, боярина Василя Бутурліна: «А як государеву грамоту боярин Василь Васильович (Бутурлін) гетьманові віддав, то ту государеву грамоту гетьман прийняв з великою радістю. А прийнявши государеву грамоту, поцілував її, і, розпечатавши, віддав писареві Іванові Виговському, і велів йому прочитати при всіх начальних Війська Запорізького і всяких інших людях вголос.

І ту государеву грамоту писар Іван Виговський читав усім людям вголос. І вислухавши государеву грамоту, гетьман, і полковники, і всяких чинів люди зраділи государевій милості. І говорив гетьман, що великому государеві цареві й великому князеві Олексієві Михайловичу, всієї Русі самодержцеві, він, гетьман Богдан Хмельницький, з усім Військом Запорізьким служити і прямити від усієї душі і за государеве багаторічне здоров'я голови свої віддати раді, і віру государеві вчинити, і в усьому по його государевій волі бути готові».

- Порівняйте повідомлення українського шляхтича Павші та звіт російського посла Василя Бутурліна. Яке з джерел, на вашу думку, достовірніше? Чому?
- Чи можна твердити, що українці однозначно сприйняли події в Переяславі?

2. Що передбачав українсько-московський договір 1654 р.

Переяславська рада лише започаткувала оформлення українсько-московських відносин, бо ніяких письмових угод у Переяславі укладено не було. Все мали вирішити переговори. Причому кожна зі сторін оцінювала союз двох держав по-своєму. Український уряд виступав за рівність прав учасників союзу. У Москві дивилися на українців разом із гетьманом як на підданих його царської величності. Проте в момент переговорів на цьому з тактичних міркувань не наголошувалося. Натомість представники московського уряду обіцяли не порушувати «прав і вольностей» України.

Особливістю українсько-московського договору було те, що він являв собою групу документів від кожного зі станів – окремих угод від духовництва, міщанства, козаків.

Козацький договір складався з 23 статей від імені гетьмана й Війська Запорізького. Основна ідея цих статей – встановлення таких міждержавних відносин, за яких козацька Україна зберігатиме як внутрішню, так і зовнішню самостійність. Саме з цими статтями українське посольство, очолене генеральним

Пам'ятник Богдану Хмельницькому в Києві

Славнозвісний монумент на честь Богдана Хмельницького, що височіє на Софійському майдані в Києві, постав 1888 р. Створив його скульптор Михайло Микешин. Доля монумента була непростю, як і життєвий шлях українського гетьмана: адже від творчого задуму до його втілення минуло тридцять років.

суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним та переяславським полковником Павлом Тетерею, прибуло до Москви. Проект документа українські посланці подали московському урядові 14 березня 1654 р.

Унаслідок тижневих переговорів проект дещо змінили, узгодили 17 статей, а з 6 (дуже важливих) узгодження відклали на пізніший термін.

За Березневими статтями непорушно зберігалися державна територія, форми державного устрою та правління, засади внутрішньої та зовнішньої політики. Чисельність козацького війська встановлювалася в 60 тис. Козацька держава погоджувалася виплачувати грошовий податок та не підтримувати самостійні дипломатичні зносини з Річчю Посполитою та Туреччиною.

Свій проект угоди підготувало й міщанство. Українські міщани прагнули зберегти всі свої «права і вольності», дані їм ще литовськими князями та польськими королями, насамперед міське самоврядування.

Тривалі переговори православного духовництва були безрезультативними. Українська православна церква не погоджувалася на залежність від патріарха московського, якої прагли московський уряд і Російська православна церква.

Отже, лише міщани загалом порозумілися з московським урядом, козацтво разом з українською православною шляхтою – частково, а православне духовництво відмовилося від вимог Москви.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

До сьогодні дослідники не дійшли єдиної думки про точне правове тлумачення українсько-московської угоди, але більшість схильна вважати, що це був договір рівноправних держав, за яким Москва, як сюзерен чи протектор Гетьманщини, взяла на себе зобов'язання гарантувати їй незалежність. Водночас договір був незавершений, недосконалий, діяв нетривалий час (кілька років) і тому дуже швидко втратив чинність.

Попри недосконалість і недоговічність українсько-московський договір 1654 р. протягом 17–18 ст. розглядався українцями як найпереконливіший доказ суверенності України. Він давав змогу зберегти самостійність Української козацької держави. Гетьманський уряд отримував можливість довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою, а отже, завершити об'єднання всіх українських земель під своєю владою. У міжнародних відносинах договір засвідчував право на відокремлення України від Польщі. Він був виявом міжнародного визнання самостійності Української держави та непорушності встановленої системи соціально-економічних відносин.

3. Як відбувалися та які мали результати воєнні дії проти Польщі в 1654–1655 рр.

Воєнні дії на території Білорусі. У західний похід виступили військо московського царя та надіслана Б. Хмельницьким 20-тисячна армія козаків на чолі з ніжинським полковником *Іваном Золотаренком*. Для союзних українсько-московських військ похід виявився успішним. Улітку 1655 р. вони витіснили литовське військо з Білорусі та захопили частину Литви разом із столицею Вільно.

У Південній Білорусі І. Золотаренко запроваджував *козацький устрій*. Тут українці та білоруси створили кілька білоруських полків.

Але це викликало невдоволення царя, який мав намір приєднати всю Білорусь до Московії.

Воєнні дії в Україні. Восени 1654 р. воєнні дії розпочалися й на території України. У середині листопада 30-тисячна польська армія вступила на Брацлавщину. Похід тривав до весни 1655 р. Його наслідком стало спустошення Східного Поділля: до середини лютого було зруйновано майже 50 міст.

Узимку 1654 р. польське військо об'єдналося з 30-тисячною татарською ордою, підійшло до Умані та обложило її. На допомогу І. Богуну, який керував обороною Умані, вирушили козацькі загони Б. Хмельницького й 10–12-тисячне московське військо. Це змусило польсько-татарське командування зняти облогу й повернути армію назустріч українсько-московським силам.

Охматівська битва. 19 січня 1655 р. польсько-татарське військо оточило українсько-московський табір під Охматовом (нині – Черкаська обл.). Облога тривала кілька днів і виснажила суперників. Особливо дошкуляли морози, отож сучасники називали місце бою «полем дрозі», або Дрижиполем.

Битва завершилася з незначною перевагою українського війська, але Б. Хмельницький не спромігся завдати вирішального удару польсько-татарській армії та звільнити від неї територію Брацлавщини.

Похід на Галичину. Навесні 1655 р. Б. Хмельницький вирушив із військом через Поділля на Галичину, щоб визволити від польського панування західноукраїнські землі та об'єднати Україну в її етнічних кордонах. На початку серпня військо зупинилося під Кам'янцем-Подільським. Під час облоги міста гетьман прийняв шведського посла. Той повідомив про вступ 9 липня Швеції у війну проти Польщі. Б. Хмельницький, зі свого боку, обіцяв шведському королю військову допомогу.

Іван Богун.
З картини М. Івасюка

Облога Львова та битва під Городком. 19 вересня 1655 р. українська армія вцент розбила польське військо коронного гетьмана С. Потоцького під Городком, що за 25 км від Львова. Внаслідок перемоги було визволено значну частину Західної України.

Облога Львова та битва під Городком. 19 вересня 1655 р. українська армія вцент розбила польське військо коронного гетьмана С. Потоцького під Городком, що за 25 км від Львова. Внаслідок перемоги було визволено значну частину Західної України.

Того самого дня українська армія підійшла до Львова та обложила його. Розуміючи, що штурм завдасть тяжких втрат не тільки мешканцям міста, а й війську, Б. Хмельницький погодився на переговори з львівською владою. Невдовзі гетьман отримав викуп і відступив від міста.

Після битви під містечком *Озерна* (поблизу Тернополя) **12 листопада 1655 р.** було укладено угоду між гетьманом і кримським ханом. Вона передбачала невтручання Криму у війну України й Московії проти Польщі. Договір дав можливість уникнути татарського нападу на українські та московські землі. Отже, незважаючи на складність ситуації, літньо-осіння кампанія 1655 р. для українсько-московського війська завершилася успішно.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Про яку подію йдеться в джерелі? Як вона вплинула на перебіг Національно-визвольної війни?
«Коли боярин Василь Васильович Бутурлін і гетьман Богдан Хмельницький прийшли до соборної церкви... то архімандрит Прохор і протопіп Андрейн і переяславський протопіп Григорій з усім священним собором, убравшись в ризи, хотіли почати слова присяги... Але гетьман Богдан Хмельницький сказали, щоб боярин Василь Васильович з товаришами учинили присягу за государя, щоб йому, государеві, не видавать їх, Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке, польському королеві, за них стоять, вольностей не нарушать, хто які маєтності у себе мав, тому всьому бути по давньому... Боярин Василь Васильович з товаришами говорили гетьманові, що в Московській державі давнішим великим государям нашим, царям і великим князям всієї Русі, присягали їх піддані, і великому государеві нашому вони присягають на те, щоб їм великому государеві нашому служити, старатись і щиро всякого добра хотіти. А такого, щоб за государя присягати, – не бувало ніколи і надалі не буде: йому, гетьманові, й говорити про се не годилось, бо всякий підданий присягає своєму государеві».
2. Установіть хронологічну послідовність подій: одруження Т. Хмельницького з дочкою молдавського господаря В. Лупу; укладення молдавсько-українського союзу; підписання Зборівського мирного договору; укладення козацьким посольством Березневих статей з московським урядом.
3. Складіть стислу хроніку перебігу воєнних дій української армії проти Польщі 1654–1655 рр.
4. Хто з історичних діячів брав активну участь в подіях Національно-визвольної війни 1654–1655 рр.: Т. Хмельницький; І. Богун; П. Сагайдачний; М. Кривоніс; М. Калиновський; П. Тетеря; В. Бутурлін; І. Золотаренко?
5. Дайте відповіді на запитання: Як відбувалися події в Переяславі 8 січня 1654 р.? Які документи визначали зміст українсько-московської угоди 1654 р.? У чому полягало значення українсько-московського договору 1654 р.? Як розгорталися воєнні дії 1654 р. на території Білорусі? Якими були причини походу Б. Хмельницького на Львів 1655 р.? Які результати й наслідки він мав?
6. Чому гетьманський уряд, шукаючи зовнішньополітичної підтримки в боротьбі з Польщею, віддав перевагу військовому союзу з Московією? Поміркуйте, чи мав цей союз позитивні перспективи для України, враховуючи тогочасні форми державного правління, економічний устрій, розвиток міського самоврядування, рівень культури та освіти двох держав.

ОЦІНІТЬ СВОЇ ВМІННЯ З ТЕМИ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ■ укладення козацьким посольством Березневих статей з московським урядом; ■ підписання Білоцерківського мирного договору; ■ Збарасько-Зборівська воєнна кампанія; ■ Жовтоводська та Корсунська битви; ■ Жванецька облога.

2. Розгляньте картосхему: ■ Коли відбувся похід війська Богдана Хмельницького, позначений стрілками червоного кольору? ■ Відповідно до якого мирного договору з Польщею було встановлено кордони Гетьманщини, позначені на картосхемі рожевим кольором? Коли було ухвалено цей договір? ■ Як на карті позначено міста – центри полків? Якою цифрою позначено столицю Гетьманщини? ■ Якими буквами на карті позначено території Московського царства, Трансильванії, Молдавії, Валахії, Кримського ханства.

3. Установіть, про що йдеться в уривках з історичних джерел. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

А. «Сам патріарх [єрусалимський, Паїсій] із тисячею вершників виїжджав до нього [Б. Хмельницького] назустріч з міста, і тутешній митрополит [С. Косів] дав йому коло себе місце в санях з правого боку. Весь народ, виїшовши з міста, вся чернь вітали його. Академія вітала його промовами й вигуками, як Мойсея, спасителя й визволителя народу від польського рабства, вбачаючи в імені його добрий знак і називаючи

його Богом даним. Патріарх надав йому титул найсвітлішого князя. З усіх гармат та іншої зброї в замку і в місті лунала стрілянина».

Б. «Сповіщаю, що Кропив'янський та Полтавський полки відірвалися від Хмельницького і відмовилися присягти московському цареві... Сповіщаю, що Хмельницький присягнув московському цареві у Переяславі... Потім переяславських міщан гнали присягати, чому вони дуже противилися, а місцевий вїйт (аж) захворів, та його, хоч і хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці. Він мусив виконати присягу і помер від депресії того ж дня».

В. «Гетьман Хміль ще й замислив породичатися з господарем Василе... От і намагався господар Василе влаштувати заручини своєї дочки Роксанди з Тимошем, сином гетьмана Хмеля, підніс дарунки і йому... Через рік гетьман Хміль з великим козацьким військом і сам хан..., вирушили в похід проти польського короля. Король Казимир вийшов їм назустріч біля містечка, що зветься Берестечко... Дізнавшись про цю вікторію ляхів від хотиновського каштеляна, господар Василе одягнув його в соболеву шубу, сподіваючись, що завдяки цій ляській перемозі він урятується від того, щоб стати сватом Хмеля. Та на цьому не скінчилися нещастя Ляської землі, бо через рік після перемоги під Берестечком повністю загинуло польське військо від козаків і татар, коли поляки покладалися на мир, укладений у Білій Церкві».

4. Підготуйте розповідь про гетьмана Б. Хмельницького, використовуючи пам'ятку для характеристики історичної особистості.

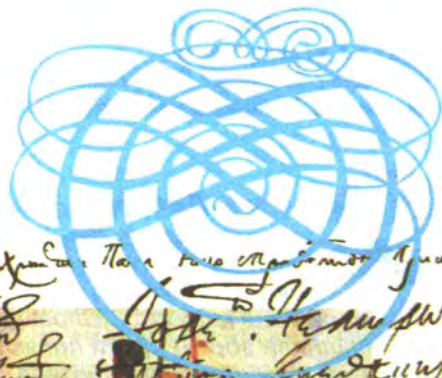
5. Поясніть поняття та терміни і складіть з ними речення: • Національно-визвольна війна; • Військо Запорізьке; • Гетьманщина; • універсал; • полк; • сотня.

6. Визначте, які з пам'яток пов'язані з гетьманом Б. Хмельницьким.

Українські землі в 60–80-ті роки 17 ст.

Історія
України

Вісімсот років і мова хвалить. По історії української мови
Листів до Євдокимів
Підпис "Козарин" історик української мови
Листів до Євдокимів
Листів до Євдокимів

§22 ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ В УКРАЇНІ 1656–1657 рр.

1. У якому напрямку розвивалася зовнішня політика гетьманського уряду протягом 1656–1657 рр., з чим це було пов'язано.
2. Як відбувся та які мав результати похід українського війська в Галичину та Польщу 1656–1657 рр.
3. Як історики оцінюють діяльність Богдана Хмельницького.
4. Яким було становище Гетьманщини після смерті Богдана Хмельницького.

• На цьому уроці ви навчитеся:

1. Характеризувати гетьмана Богдана Хмельницького як людину та історичного діяча, давати оцінку його діяльності.
2. Визначати політичне становище козацької держави – Гетьманщини в 1656–1657 рр.
3. Показувати на карті напрямки походів українського війська в 1656–1657 рр.
4. Характеризувати відносини гетьманського уряду з Трансільванією та Швецією, використовуючи історичні джерела.

Джерело

З листа Б. Хмельницького до шведського короля Карла-Густава (листопад 1656 р.): «Найясніший королю Швеції, наш вельмишановний пане і друже! ... Сповіщаємо цим листом, що як од початку ми підняли зброю проти поляків на захист віри й вольності, так і тепер не перестанемо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию, і сподіваємося, що сам Всевишній Бог помститься за насильство й знуцання над нами... Бажаємо насамперед, щоб ваша найясніша величність знала, що ми з'єднані й пов'язані з вашою найяснішою величністю не іншим зв'язком, ніж тим, яким ми зобов'язані обом найсвітлішим воеводам Молдавії і найсвітлішому князеві Трансільванії. Цю нашу обітницю радо виконуємо, посилаючи для цього завдання наших особливих послів, як тільки відкриється вільний прохід».

Спираючись на джерело, встановіть характер міждержавних відносин Війська Запорізького та Швеції. Яку роль відіграв у них трансільванський князь?

Літопис подій

1656 р., жовтень – укладення союзу з трансільванським князем Дьордем II Ракоці проти Польщі.

1656 р., 24 жовтня – підписання між Московською державою і Річчю Посполитою перемир'я у Вільно.

1656 р., листопад – укладення антипольського союзу між шведським королівством і трансільванським князівством.

1656–1658 рр. – московсько-шведська війна.

1657 р., січень–липень – воєнні дії війська трансільванського князя Дьордя II Ракоці та козацьких полків на чолі з Антіном Ждановичем проти Речі Посполитої.

1657 р., 27 липня – смерть гетьмана Богдана Хмельницького.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Улітку 1655 р. погіршилося внутрішнє становище Польщі. Розпочався п'ятирічний період занепаду, названий польськими істориками «Потопом». У липні 1655 р. на її територію увійшли війська Швеції – давнього

суперника Польщі у боротьбі за Балтійське узбережжя Східної Пруссії та Лівонії (сучасної Латвії). Шведський король Карл X Густав вдало скористався ситуацією: його похід на Польщу збігся в часі з воєнною операцією українсько-московських військ на території Білорусі та Литви. Отже, Польща опинилася в умовах війни на два фронти. Це спричинило політичну кризу. Армія склала зброю перед шведами, визнала королем Карла X, а сам Ян II Казимир був змушений тікати до Сілезії, яка знаходилася під владою Австрії. Тоді ж українсько-московські війська здобули Вільно, обложили Ригу. У зв'язку з цим литовські володарі брати Радзивілли поквапилися оголосити про прийняття шведського *протекторату**.

1. У якому напрямку розвивалася зовнішня політика гетьманського уряду протягом 1656–1657 рр., з чим це було пов'язано

Наприкінці 1655 – у першій половині 1656 р. Б. Хмельницький провадив надзвичайно активну дипломатичну діяльність: обмінювався посольствами зі шведським та польським королями, кримським ханом, молдавським господарем і трансільванським князем. Уряд царя Олексія Михайловича, наляканий воєнними успіхами шведських військ у Польщі (Швеція захопила майже всю Польщу), розпочав активну підготовку до війни проти Швеції.

Польські дипломати, шукаючи порятунку для батьківщини, запропонували корону на випадок смерті Яна II Казимира цареві Олексію. Ця пропозиція теж спонукала Москву до переговорів з Варшавою, які закінчилися **24 жовтня 1656 р. Віленським перемир'ям**. За ним воєнні дії між Річчю Посполитою й Московією припинилися, обидві держави зобов'язувалися не розпочинати переговорів про мир із Швецією, а натомість передбачалися спільні воєнні дії проти Швеції та Бранденбургу, обрання московського царя на польський трон.

Джерело

З листа Б. Хмельницького до князя Трансільванії Дьордя II Ракоці (березень 1656 р.): «Світліший князю Трансільванії, вельможний наш пане і друже... З того часу, як між нами склалися щирі зносини, то ніколи не мали сумніву в постійності дружби вашої милості, й бачили докази того, і впевнилися в тому, що хто нам дружбу свою обіцяв, той буде її підтримувати, щоб залишитися з нами в щирих і прихильних зносинах... І наперед від щирого серця бажаємо вашій милості за волюю Божою довгих років здоров'я і запевняємо вашу милість у нашій дружбі».

Про що йдеться в документі? Чому гетьманський уряд був зацікавлений не лише у встановленні дипломатичних зв'язків, а й у військовому союзі з Трансільванією?

* Протекторат (від лат. *protector*) – форма залежності, за якою одна держава (протектор) перебирає на себе здійснення зовнішніх відносин іншої держави (протегованої), захист її території та нерідко бере під свій контроль її внутрішні справи.

Шведський король
Карл X Густав

Віленське московсько-польське перемир'я в гетьманській столиці було сприйняте як порушення договору 1654 р., власне, як зрада з боку царя. Гетьман вирішив шукати нових союзників у боротьбі проти Польщі. Реальними претендентами були Швеція і Трансільванія. Дипломатичні відносини з останньою Б. Хмельницький встановив ще 1648 р. Щоправда, вони були нерівними: то союзницькими, то напруженими, як це сталося після невдалого походу Т. Хмельницького у Молдавію восени 1653 р.

8 жовтня 1656 р. між Військом Запорізьким і Трансільванією було укладено угоду про військовий союз проти Речі Посполитої. Трансільванський князь Дьордь II Ракоці

обіцяв допомогти Б. Хмельницькому відвоювати Галичину і частину Білорусі, визнавав за гетьманом титул князя та підтримував його намір передати цей титул синові Юрію.

Дипломатичні зносини зі Швецією Б. Хмельницький розпочав 1652 р. і підтримував надалі. Уже у вересні 1655 р., коли спалахнула польсько-шведська війна, гетьман пропонував шведському королю Карлу X Густаву союз проти Польщі за умови, що всі руські (українські) землі Речі Посполитої буде віддано Україні.

У грудні 1656 р. Дьордь II Ракоці підписав зі шведським королем трактат «вічного союзу». Тепер, за умови спільних воєнних дій України й Трансільванії, можна було сподіватися на допомогу Швеції, яка, не маючи договірних відносин з гетьманським урядом, підтримувала б трансільванців.

У 1656 р. зв'язки України зі Швецією стали регулярними, але шведи не хотіли віддавати українські землі, що були під Польщею, бо претендували на них самі. У січні 1657 р. шведські послы привезли проект союзницького договору, але з визнанням незалежної держави тільки на козацькій території (Наддніпрянщині). Б. Хмельницький від договору відмовився. У червні до Чигирина знову прибуло шведське посольство. Воно повідомило, що король Карл X Густав погоджується віддати гетьману українські землі, що перебувають під Польщею, частину Білорусі та Смоленськ, собі ж залишає землі Польщі.

Джерело

У звіті російського посольства передано такі слова Б. Хмельницького (квітень 1657 р.): «Від шведського короля я ніколи не відійду, тому що в нас давня дружба, понад шість років. Шведи люди правдиві; всякої дружби й приязні додержуються, слово своє тримають; а царська величність наді мною і над усім військом (українським) учинив немилосердя своє: помирившись з поляками, хотів було віддати нас їм у руки. Тепер слух до нас доходить, що государ послав з Вільно проти нас, шведів і угорців ляхам на допомогу 20 тис. ратних людей; а ми, коли ще не були під царською величністю в підданстві, великому

государю служили, кримського хана воювати московські окраїни не допускали дев'ять років. А тепер ми від царської високої руки невідступні і йдемо воювати з ворогами царської величності».

Про які реалії тогочасної політики йдеться в документі? Дайте оцінку описаним подіям.

2. Як відбувся та які мав результати похід українського війська в Галичину та Польщу 1656–1657 рр.

Коли в грудні 1656 р. почався наступ трансільванського князя Дьордя II Ракоці на Польщу, Б. Хмельницький надіслав йому на допомогу козацькі полки, на чолі з київським полковником *Антіном Ждановичем*. Спочатку українсько-шведсько-трансільванське військо діяло успішно: було здобуто Перемишль, Варшаву, Краків, Люблін, Брест. Однак навесні його становище погіршилося. Невдачі раз по раз переслідували союзників. Через напад Данії на Швецію король останньої залишив Дьордя II Ракоці. Напруженими стали відносини князя з козаками. Тому, довідавшись про вторгнення польського війська до Трансільванії, Дьордь II Ракоці, незважаючи на те, що було взято Варшаву, розпочав переговори з поляками. У липні 1657 р., отримавши звістку про наближення татарської орди, яка могла б відрізати його армії зворотний шлях, та остаточно втративши надії на успішне завершення боротьби проти Польщі, трансільванський князь капітулював. Козаки дізналися про наміри Дьордя II Ракоці напередодні капітуляції та, остереігаючись, що той видасть їх полякам, відійшли від нього.

Похід проти Польщі не приніс остаточної перемоги. Звістка про самовільне повернення А. Ждановича в Україну дійшла до гетьмана. А вже *27 липня 1657 р.* Богдан Хмельницький помер.

3. Як історики оцінюють діяльність Богдана Хмельницького

Богдан Хмельницький – одна з найяскравіших постатей української історії. Діяльність гетьмана не тільки визначила подальшу долю України, а й відчутно вплинула на європейське політичне життя.

Основним здобутком діяльності Б. Хмельницького є створення Української козацької держави. Саме в утвердженні незалежної держави, яка об'єднала б усі етнічні українські землі та стала б гідною спадкоємицею Київської Русі, вбачав гетьман мету очоленої ним Національно-визвольної війни.

Незаперечною заслугою Б. Хмельницького було й те, що весь український народ, незважаючи на станові інтереси, виступив єдиною силою в боротьбі за національне визволення.

За його гетьманування на території Української держави було ліквідовано магнатське та шляхетське землеволодіння, фільварково-панщинна система господарювання, кріпосницькі відносини. Більшість селян отри-

Українські землі в 1658–1686 рр.

мала особисту волю, право спадкового володіння землею та сільськогосподарськими угіддями, а також можливість вступати до козацької верстви. Зросла численність козацтва, яке стало привілейованим станом.

Б. Хмельницький здобув визнання і як полководець. Він не тільки створив одну з найсильніших армій, зумівши належним чином озброїти її, а й збагатив воєнне мистецтво самобутньою тактикою, використовуючи яку, завдав Польщі найтяжчих поразок за всю її історію. Битви на Жовтих Водах, під Корсунем, Батогом стали взірцями полководницького мистецтва.

Від перших місяців Національно-визвольної війни Б. Хмельницький виявив себе як талановитий дипломат. Його діяльність була спрямована на зміцнення міжнародного становища козацької України. Вже напри-

кінці лютого – на початку березня 1648 р. було укладено військово-політичний союз із Кримським ханством. Уряд гетьмана зумів уникнути загострення відносин із Московією, примусив молдавського господаря відмовитися від здійснення ворожої щодо України політики. Було встановлено дружні відносини з Валахією, Трансільванією, Венецією. Зважаючи на несприятливу зовнішньо- і внутрішньополітичну ситуацію кінця 1653 р., яка загрожувала існуванню Української держави, Б. Хмельницький, аби зберегти головний здобуток Національно-визвольної війни, 1654 р. сприяв укладенню українсько-московської угоди. Та після Віленського перемир'я, яке засвідчило справжні наміри московського царату щодо України, вдався до пошуків нових союзників, зокрема Трансільванії та Швеції.

4. Яким було становище Гетьманщини після смерті Богдана Хмельницького

Внутрішнє становище Гетьманщини після смерті Б. Хмельницького багато в чому зумовлювалося зовнішніми факторами. Розпався союз держав проти Речі Посполитої. Трансільванія зазнала поразки, а бранденбурзький правитель відокремив від Речі Посполитої Пруссію та остаточно об'єднав її з Бранденбургом в єдине королівство. Швеція, втягнута у війну проти Данії, вивела війська з Польщі й уклала мирні угоди з Московією та Річчю Посполитою.

Польща, разом із Кримським ханством, аби помститися українцям за поразки минулих років, розпочала приготування до нової війни. Вдався до наступу на незалежність Української держави й царський уряд. Свідченням того стали вимоги, що їх привіз до Чигирини одразу після смерті Б. Хмельницького царський посол А. Матвеев. У них, зокрема, йшлося про те, що у найбільших українських містах мають стояти царські воеводи з військом, утримуватися вони повинні за рахунок місцевого населення; податки з оренди, доходів і млинів мають надходити до царської скарбниці; кількість реєстрових козаків має

1. Смерть Богдана Хмельницького. Малюнок Т. Шевченка 1832–1837 рр.

2. Іллінська церква в Суботіві. Усипальниця Богдана Хмельницького. Гравюра 1826 р.

4

ТЕМА

бути скорочена до 10–40 тис. осіб; надалі кандидатуру гетьмана слід узгоджувати із царем; обраного київського митрополита обов'язково направляти на посвячення до московського патріарха тощо.

На внутрішньому становищі Української козацької держави позначилась і тривала війна. Ситуація ускладнювалася поглибленням розбіжностей між прихильниками різних зовнішньополітичних орієнтацій, між правобережними та лівобережними полками.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

168

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
В 60–80-ті роки 17 ст.

1. Про які події 1657 р. йдеться в уривках з наведених нижче джерел?

А. «Наш підданий гетьман Богдан Хмельницький, майже поєднавши свої війська з угорцем Ракоцієм, послав до Польської держави наказного гетьмана Антіна Ждановича, і Богуна, й інших начальників для спустошення».

Б. «Сьогодні після обіду секретар Хмельницького запросив мене до канцлера Виговського, оскільки гетьман, незважаючи на свою слабкість, велів перенести себе туди, щоб мати зі мною розмову. Гетьман привітав мене дуже люб'язно... і сказав мені, що сьогодні прибув до нього московський посол, завдання якого – відволікти його, гетьмана Хмельницького, від усякої дружби з Вашою королівською милістю».
2. Установіть хронологічну послідовність подій: підписання Віленського перемир'я; воєнні дії війська Дьордя II Ракоці та козацьких полків на чолі з А. Ждановичем проти Речі Посполитої; укладення козацьким посольством Березневих статей з московським урядом.
3. Дайте відповіді на запитання: Чим була зумовлена зміна зовнішньополітичної орієнтації Б. Хмельницького в останні роки його гетьманування? Якими були відносини гетьманського уряду з Трансільванією та Швецією? Як відбувалася українсько-шведсько-трансільванська воєнна кампанія 1657 р.? Чим вона завершилася?
4. Польський посол М. Станіславський застерігав трансільванського князя Дьордя II Ракоці: «Чи зможе Хмельницький, який щасливо зміцнювався протягом дев'яти років і став володарем русинських країв, повернутися до природного стану і з володаря, з монарха, на заклик якого виступає 100-тисячне військо, перетворитися на слугу і підданого вашої князівської милості?»

Чи мав підстави польський посол так вважати? Свою думку аргументуйте.
5. Оцініть діяльність гетьмана Б. Хмельницького як історичного діяча. (Див. пам'ятку для характеристики історичної особистості).

● На цьому уроці ви навчитеся: § 23 ГЕТЬМАНЩИНА В РОКИ ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

1. Визначати особливості внутрішньої та зовнішньої політики гетьмана Івана Виговського.
  2. Пояснювати причини та наслідки московсько-української війни 1658–1659 рр.
  3. Аналізувати умови Гадяцького договору.
  4. Характеризувати гетьмана Івана Виговського як людину та історичного діяча, давати оцінку його діяльності.
  5. Висловлювати ставлення до основних подій доби.
1. Як було обрано гетьманом Івана Виговського.
  2. Якою була зовнішня та внутрішня політика Івана Виговського.
  3. Чим був спричинений та що передбачав Гадяцький договір.
  4. Як відбувалася та які мала наслідки московсько-українська війна 1658–1659 рр.

Джерело

Звернення Івана Виговського до європейських дворів у жовтні 1658 р.: «Ми, все Військо Запорізьке, повідомляємо і перед Господом та всім світом свідчимо цією нашою щирою та відвертою заявою, у нашої війни, розпочатої та проведеної з поляками, не було іншої причини, ані іншого завдання й мети, крім оборони Святої східної церкви, а також нашої давньої свободи, яку ми палко любили... Через що передусім ми уклали дружбу з татарами та найсвітлішою королевою Швеції Христиною, а тоді з найсвітлішим королем Швеції Карлом-Густавом, яким усім ми зберегли вірність постійну... Ми прийняли захист великого князя Московії не для чогось іншого, як тільки для того, щоб із Божою поміччю здобути та захищену великим і багаторазовим кровопролиттям нашу свободу зберегти й примножити для себе й для наших нащадків. Ми сподівалися, що він поставиться до нас справедливо, доброзичливо, милостиво, що поводитиметься з нами чесно та не замислить нічого проти нашої свободи, але що, навпаки, надалі діятиме згідно зі своїми обіцянками. Проте (о марні сподівання!) того найблагочестивішого володаря, найрелігійнішого, найдоброзичливішого, правителя його держави та перші люди Московії... пообіцяли полякам, що ми розірвемо дружбу зі шведами і почнемо з ними війну за бажанням великого князя; свої плани вони будували на тому, щоб нас, зайнятих війною зі шведами, можна було легко захопити та уярмити».

- Як у документі пояснено причини Національно-визвольної війни та укладення українсько-московського договору?
- Як охарактеризовано політику Московії щодо козацької України?

Літопис подій

1657 р., 26 серпня – старшинська рада в Чигирині ухвалила передати гетьманську булаву до повноліття Юрія Хмельницького Іванові Виговському.

1657 р., жовтень – Генеральна рада в Корсуні обрала гетьманом Івана Виговського.

1658 р., травень – розгром військом гетьмана загонів опозиції Мартина Пушкаря та Якова Барабаша під Полтавою.

4

ТЕМА

170

1658 р., вересень – укладення Гадяцького договору.
1658–1659 рр. – московсько-українська війна.
1659 р., червень – Конотопська битва.

Щ 1. Як було обрано гетьманом Івана Виговського

Ще за життя Б. Хмельницького старшинська рада (5–11 квітня 1657 р.) винесла ухвалу про передачу влади після смерті гетьмана його 16-річному синові Юрію. Втілення тієї ухвали в життя означало б запровадження спадкоємності гетьманської влади, тобто встановлення в Україні монархічної форми правління.

Однак після смерті Б. Хмельницького ситуація змінилася. **26 серпня** в Чигирині відбулася рада, на якій гетьманом до повноліття Юрія Хмельницького було обрано генерального писаря **Івана Виговського**.

Особистість

Іван Виговський (р. н. невід. – 1664) походив зі старовинного роду української православної шляхти. Освіту здобув у Києво-

Могилянській академії. Знав кілька мов, зокрема латину. Під час Жовтоводської битви потрапив до татарського полону. Тричі тікав, тричі його ловили ординці та, напевно, стратили б, якби не Б. Хмельницький, що викупив його з неволі. Відтоді перебував при гетьманові, присягнувши бути вірним йому до смерті. Незабаром став генеральним військовим писарем і найближчим сподвижником Б. Хмельницького. Був упорядником реєстру 1649 р., співавтором багатьох універсалів і листів гетьмана.

Протягом 1648 р. І. Виговський розбудував Генеральну військову канцелярію. Очолюючи її аж до смерті гетьмана, видав найсекретнішими справами. Як писав один із сучасників, «жоден полковник не знав, що думав Хмельницький, – один лише Виговський».

Гетьман Іван Виговський

Генеральний писар Іван Виговський переглядав листи, отримані останнім часом від іноземних володарів і їхніх послів. «Ваша світлість», «світлий та вельможний», «найсвітліший» – так зверталися чужинці до гетьмана Хмельницького. Дипломатична стриманість, обережність, а часом і лукава підступність відчувалися в тих звертаннях. Не з власного бажання, а з примусу гарячої кричі козацьких шабель визнавали родовиті чужоземці керманіча покаянної України рівнею собі. Тому так багато прихованих ворогів Української держави. Тож доводиться пильнувати, вміти читати між рядками, мислити глибоко, очі всюди маючи...

Двері гетьманської канцелярії рипнули.

– Здоров був, козаче, – привітався Виговський із давнім знайомим. – Як там у землі лядській? Що нового чути від пана короля?

Прибулець за звичкою уважно оглянув світлицю. Пересвідчившись, що генеральний писар сам, витягнув із шапки згорнуті папери.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
В 60–80-ті роки 17 ст.

– Вчасно привіз. Сьогодні саме Хмельницький матиме зустріч із польськими послами. Не завадить гетьманові знати про плани польського уряду, – говорив Виговський, розгортаючи донесення.

То були шифровані звіти козацького вивідувача Василя Верещаки – особистого камергера Яна Казимира. Молодий українець користується особливою довірою короля й разом з ним буває на всіх таємних нарадах в королівському палаці. Василеві повідомлення Хмельницький цінує надзвичайно.

– Зайдеш за гетьманськими грамотами ввечері, – проводжаючи гостя, мовив генеральний писар. – Подивимось, якої нам заспівають послы його величності під час обіду.

Де тільки не мав Виговський своїх агентів – друзів, як називав він українських розвідників. Діяли козацькі вивідувачі у Львові, Кам'янці-Подільському, Перемишлі, Кракові, Варшаві, Відні та інших містах і країнах, співпрацювали зі шведськими й трансільванськими розвідниками на території Речі Посполитої, Чехії, Моравії, Сілезії, Австрії, в країнах Балканського півострова. Вражений обізнаністю українського уряду про польські справи, дипломат Речі Посполитої доповідав з Чигирини на початку 1651 р., що через канцелярію Виговського «Хмельницький знає про все, що коїться у Варшаві, й має таких, котрі доповідають йому про найменші події». Мережа української розвідки при королівському дворі у Варшаві, створена Іваном Виговським, була надзвичайно надійною. Навіть і через чверть століття висловлювалися скарги, що козаки дізнаються про всі задуми короля.

Який внесок І. Виговського у розбудову Української козацької держави? Що ви довідалися з джерела про його дипломатичну діяльність?

2. Якою була зовнішня та внутрішня політика Івана Виговського

У

зовнішньополітичній діяльності новообраний гетьман прагнув продовжувати політику Б. Хмельницького, спрямовану на досягнення цілковитої незалежності Української козацької держави та зміцнення її міжнародного авторитету.

Уже на Генеральну раду в Корсуні в жовтні 1657 р. прибули послы Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Трансільванії, Молдавії, Валахії. Там було остаточно оформлено договір зі Швецією. Він передбачав створення українсько-шведського військово-політичного союзу, який мав забезпечити незалежність і територіальну цілісність України. Рада ухвалила рішення відновити союзи з Туреччиною і Кримським ханством та укласти перемир'я з Польщею.

Водночас гетьман І. Виговський намагався уникнути ускладнень у відносинах із Московською державою. До царя було відправлено посольство з повідомленням про обрання нового гетьмана. У Москві довго зволікали з визнанням І. Виговського гетьманом, вимагаючи від нього багатьох поступок, насамперед введення до найбільших українських міст – Переяслава, Ніжина й Чернігова – московських залог на чолі з воеводами. Це дало б змогу Москві втручатися у внутрішні справи України та обмежило б її самостійність. Вимагалось також проведення повторних виборів за участю царських представників. І. Виговський мусив погодитися з царськими вимогами, сподіваючись, що на тому зазіхання припиняться.

Герб Івана Виговського

гетьманської булави, та запорізький отаман **Яків Барабаш**. За таємної підтримки Москви вони організували заколот, розбили під Полтавою загони І. Вогуна та І. Сербина й оволоділи територією Полтавського та Лубенського полків.

Заклики гетьмана покласти край громадянській війні не діяли, тож І. Виговський мусив ужити рішучих заходів. У травні 1658 р. гетьманське військо розбило під Полтавою загони заколотників. М. Пушкар загинув у бою, а Я. Барабаша взяли в полон і стратили.

3. Чим був спричинений та що передбачав Гадяцький договір

Подвійна гра Москви змусила І. Виговського вкотре замислитися над пошуком іншого союзника. Після довгих вагань він вирішив звернутися до Речі Посполитої.

Неподалік міста Гадяча **6 вересня 1658 р.** на козацькій раді було ухвалено погоджений з польськими дипломатами документ, відомий під назвою **Гадяцькі пункти**. Згідно з ними, Україна, Польща й Литва утворювали **федерацію трьох самостійних держав**, об'єднаних лише спільно обраним королем. Україна в межах Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств отримувала незалежність як Велике князівство Руське.

Найвища законодавча влада у Великому князівстві Руському мала належати депутатам від усіх земель, а виконавча – зосереджуватися в руках гетьмана, який обирався б довічно й затверджувався королем. Передбачалося, що князівство матиме власне військо (30 тис. козаків, 10 тис. найманців), судову й фінансову системи, карбуватиме монету. Церковну унію належало скасувати в усіх трьох державах. Православна церква мусила мати такі самі права, як і римо-католицька. Передбачалося створення двох університетів, причому один із них отримував статус академії (Києво-Могилянська академія), а також колегіумів, гімназій, різних шкіл і друкарень. Запроваджувалася цілковита свобода слова й друку.

У лютому 1658 р. в Переяславі відбулася рада, яка підтвердила обрання І. Виговського гетьманом, воеводи отримали дозвіл прибути в Україну.

У своїй внутрішній політиці новий гетьман орієнтувався на інтереси старшинської верхівки та української покозаченої шляхти, тобто діяв, як більшість володарів західноєвропейських держав. Щедрі дарунки земельних наділів і привілеїв можновладцям спричинили невдоволення незаможного козацтва й селянства. Зростанням внутрішнього напруження скористалися полтавський полковник **Мартин Пушкар**, який сам прагнув

Підписи послів Української держави під присягою на вірність умовам Гадяцького договору, даною на Варшавському сеймі. 1659 р.

Гадяцькі пункти не судилося втілити в життя, до того ж польський сейм затвердив їх істотно урізаними.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Укладення Гадяцького договору 1658 р. означало закінчення Національно-визвольної війни. Саме тоді – і формально, і фактично – було припинено війну проти Речі Посполитої. Україна, на жаль, у той час не зберегла державної незалежності, а з 1659 р. була включена до складу Московської держави як автономна політична одиниця. Далі почався новий етап національно-визвольної боротьби українського народу, більш відомий під назвою Руїна.

Історична карта

Розгляньте карту на стор. 166.

- Які терени обіймала Українська держава – Гетьманщина – за І. Виговського? З якими державами сусідила?
- У яких полкових містах відбувалося обрання чи затвердження гетьманом І. Виговського?
- Де проходили основні події московсько-української війни 1658–1659 рр.? Де знаходиться місто, під яким відбулася вирішальна битва цієї війни?

4. Як відбувалася та які мала наслідки московсько-українська війна 1658–1659 рр.

Гадяцький договір спонукав московського царя до дій у відповідь. Зі спеціальною грамотою цар Олексій звернувся до українського народу, закликаючи до непокори гетьманові. Натомість І. Виговський розіслав «Звернення до європейських дворів», яким сповіщав про розрив із Москвою та про його причини. Далі у «Зверненні» йшлося про те, що московський цар не виконав своїх обіцянок: *«Завоювавши козацькою зброєю Литву, розпочав переговори з Польщею, розв'язав війну проти союзниці України – Швеції, поставив залог у Києві, замірявся геть знищити Білорусь та Україну, почав сіяти чвари, підтримувати бунти проти гетьмана і наступати на Україну збройною силою»*.

Конотопська битва. Основні події московсько-української війни розгорталися навесні–влітку 1659 р. Наприкінці березня 1659 р. 100-тисячна московська армія на чолі з князем О. Трубецьким рушила в Україну.

4

ТЕМА

20 квітня її було зупинено під Конотопом, який боронили козаки Чернігівського й Ніжинського полків під командуванням ніжинського полковника Г. Гуляницького. Майже два місяці козаки тримали облогу. І. Виговський протягом цього часу готувався до вирішального бою. Гетьман домовився з кримським ханом про підтримку 40-тисячної орди і загалом мав близько 60 тис. вояків. Незабаром козацько-татарське військо виступило на допомогу обложеним. Головна битва відбулася **28 червня 1659 р.** в районі с. **Соснівки** під Конотопом. Вона закінчилася поразкою московського війська.

Звістка про перемогу української армії швидко облетіла Україну. Почули про неї і за її межами. Цар Олексій наказав своїм послам в Україні піти на значні поступки заради відновлення договору 1654 р.

174

Джерело

Із листа гетьмана І. Виговського до коронного обозного Речі Посполитої Анджея Потоцького від 1 липня 1659 р. з табору під Конотопом: «Я йшов, щоб звільнити з облоги пана Гуляницького, неспішно, чекаючи на хана, і тільки-но той прибув, ми поквапилися і, ставши біля Соснівської переправи, застали там п'ятнадцять тисяч москви, котра боронила одну переправу. Друга частина [москви] стояла напоготові. Її [наші] драгуни відбили від переправи, а потім [наша] кіннота переправилася і затримала їх герцями. Орда ж, примчавши з тилу, так їх змішала, що, майже не ставши до ладу, вони почали втікати, а ми на їхніх плечах гнали їх півтори милі аж до Конотопа. Там же потрапили до неволі князь [Львов], два Бутурліни; всі полковники, ротмістри, капітани або полягли на полі битви, або пішли в татарську неволю...

Оскільки його табір відступив, то пан Гуляницький став повністю вільним від облоги і відважно напав на тих, що відходили повз місто. Трубецький, вражений такою поразкою, зараз же почав робити переправи на річці Конотопі й переправляти вози і, поки ми з табором прибули під Конотоп, вже переправив значну частину таборів і гармат. Однак я дізнався від язиків про його замисли: він хотів, пройшовши ті переправи, відступати табором. Тоді я спішив цієї ж ночі все моє військо і наказав йому окопатися поблизу, що й було зроблено вночі. Це було зроблено для того, щоби неприятель, дізнавшись про це [про наш підхід], не вдарив, відступаючи, на нас з усією своєю потугою. Там [у битві], коли я керував [військом] перед самим окопом, мені трохи дісталось: перший раз гарматним ядром відірвало ногу коневі, на котрому я сидів, а другий раз гарматною ж кулею розірвало мундир на поясі до самого тіла. Однак всемогутня рука Провидіння врятувала мене від загибелі».

Про які деталі воєнних дій під Конотопом ви дізналися з джерела? Які риси вдачі гетьман виявив під час Конотопської битви?

Гучна перемога під Конотопом не поклала край розбратові в Україні. Незалежність України кожне угруповання розуміло по-своєму, обстоюючи передусім власні інтереси. Отож одразу після битви вибухнуло нове антиурядове повстання, на чолі якого було поставлено Ю. Хмельницького. Рядові козаки й селяни підтримали його, боячись, що разом із ухваленням Гадяцького договору відновляться національно-релігійні утиски й панщина. Лави повстанців поповнювали й ті, котрі не хотіли послаблення Москви як можливого союзника в боротьбі проти Польщі.

До повстанців прилучалися мешканці Лівобережжя, яких лякала можливість розгортання війни на їх території. Одночасно розгорнувся новий московський наступ в Україну. У вересні 1659 р. під Германівкою на Київщині зібралася рада. Козаки відмовилися визнати Гадяцький договір, виступили проти союзу з польським королем і висловили недовіру І. Виговському. Після цього гетьман, не бажаючи Україні нового лиха, що його заподіяла б громадянська війна, зрікся булави й подався на рідну Волинь, яка тоді перебувала під владою польського короля. Новим гетьманом було обрано Ю. Хмельницького.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

175

1. Визначте, з якого документа наведено уривок. Яким було значення та наслідки документа в перебігові Національно-визвольної війни? Чим його зміст істотно відрізняється від інших (подібних), укладених раніше?
«Уся Річ Посполита народів польського, і Великого князівства Литовського, і Руського та провінцій, що до них належать, відновлюється в повноті так, як було перед війною, тобто, аби ті народи залишалися у своїх межах і свободах непорушно, як були перед війною... Для ліпшого підтвердження цих пактів і певності, гетьман руських військ до кінця свого життя гетьманом руським і першим сенатором у воеводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському залишатиметься... Академію Київську дозволяє його королівська милість і стани коронні установити, вона такими прерогативами та вольностями має задовольнятися, як і академія Краківська».
2. Які з історичних діячів брали активну участь в перебігові подій 1658–1659 рр.: І. Виговський; М. Кривоніс; І. Сулима; М. Пушкар; Я. Барабаш; Г. Гуляницький; Б. Хмельницький; Ю. Хмельницький; І. Богун?
3. Дайте відповіді на запитання: Якого зовнішньополітичного курсу дотримувався гетьман І. Виговський? Як склалися відносини І. Виговського з Московією? Що передбачав договір зі Швецією? Які основні напрямки внутрішньої політики гетьмана І. Виговського? Чим закінчився заколот М. Пушкаря й Я. Барабаша? Яку роль відіграла Москва в цьому антидержавному заколоті? Чому, незважаючи на перемогу під Конотопом, І. Виговський не зміг відвернути спалах громадянської війни та утримати гетьманську булаву?
4. Обчисліть, скільки минуло років від початку Національно-визвольної війни до українсько-польського перемир'я в Гадячі.
5. Аргументуйте або спростуйте думку: «Основною причиною українсько-московської війни 1658–1659 рр. була несумісність бачення розвитку двосторонніх відносин гетьманським та царським урядами, а саме: Московія, прагнучи стати наймогутнішою державою на сході Європи та в православному світі загалом, бажала загарбати Україну, а остання – навпаки, прагнула зміцнити свою власну державність під захистом Москви, але без реального включення до її складу».
Чи можна вважати виступ гетьмана І. Виговського та більшості старшини проти Москви порушенням українсько-московського договору 1654 р.? Своєю думку підтвердіть фактами.
6. Оцініть діяльність гетьмана І. Виговського як історичного діяча. (Див. пам'ятку для характеристики історичної особистості).

4

ТЕМА

§24 ПОДІЛ
ГЕТЬМАНЩИНИ

1. Якими діями розпочав своє гетьманування Юрій Хмельницький. Які особливості мав Переяславський договір 1659 р.
2. Які наслідки Чуднівської кампанії.
3. Що визначало гетьманування Павла Тетері.
4. Чим закінчилася боротьба за владу на Лівобережній Україні. Що передбачав Московський договір 1665 р.
5. Чому підписання Андрусівського договору вважають однією з найтрагічніших подій другої половини 17 ст.

● На цьому уроці ви навчитесь:

1. Характеризувати відносини з державами-сусідами, визначати події, які спричинили порушення територіальної цілісності Гетьманщини.
2. Показувати терени Гетьманщини, переділеної за Андрусівським договором.
3. Пояснювати причини та наслідки укладення гетьманськими урядами угод з Польщею та Московією, аналізувати та порівнювати їхній зміст.
4. Висловлювати ставлення до основних подій доби.

176

Джерело

З листа гетьмана Лівобережної України Івана Брюховецького до російського вельможі Богдана Хитрово (1665): «Згадати про мій приїзд до Москви, що за тим-таки звичаєм Виговський і молодий Хмельницький обіцяли бути в столиці, але змінили, не виконавши своєї обіцянки, – то прошу не рівняти мене, слугу свого, ваша милосте, у високому розумі своєму із молодим Хмельницьким та Виговським, бо відомо, які їхні добродійства перед гетьманством і при гетьманстві до ляхів були: лядських, і татарських, і шведських, і турецьких послів приймали й відпускали без государського відома, а ляхів при собі тримали, і з лядськими домами поєднувалися, і за іншими приятнями через братство із ляхами в зміні були. А щодо мене, ваше милосте, так зволь розуміти й відати, що я без лукавства кажу істину: бачив себе на небі, коли... сподобився бачити пресвітлі очі великого государя нашого, його царську пресвітлу величність, єдиного осяйного під сонцем монарха».

- Про яку подію згадує у своєму листі І. Брюховецький?
- Навіщо гетьман звертається до впливового російського вельможі з таким листом? Як це характеризує І. Брюховецького?

Літопис подій

1659 р., жовтень – підписання Юрієм Хмельницьким і московським урядом Переяславських статей.

1660 р., вересень–жовтень – Чуднівська воєнна кампанія. Укладення Слободищенського трактату.

1663 р., червень – козацька (Чорна) рада в Ніжині. Проголошення гетьманом Івана Брюховецького.

1667 р., 30 січня – Андрусівське перемир'я.

1. Якими діями розпочав своє гетьманування Юрій Хмельницький. Які особливості мав Переяславський договір 1659 р.

Наступним після І. Виговського гетьманом судилося бути **Юрію Хмельницькому**. Його обрали **28 вересня 1659 р.** на Білоцерківській

радї. На час приходу нового гетьмана до влади становище Української козацької держави було складним. На Лівобережжі перебували московські залоги, тому відносини з Московією будь-коли могли загостритися до стану війни. Отож він мусив порозумітися з московським царем. Одначе небажаним було розірвання договору з Варшавою, оскільки це загрожувало війною проти Польщі та союзного їй Кримського ханства.

Своє гетьманування Ю. Хмельницький розпочав укладенням нового договору з Московською державою. Він прагнув рівноправних і взаємовигідних умов. Проте переговори, що відбулися **17 жовтня 1659 р.** в Переяславі, мали для України небажані результати. Тиск московських воевод і 40-тисячного війська змусили гетьмана й старшину підписати варіант договору, запропонований царськими дипломатами-воєначальниками.

Згідно з *Переяславськими статтями 1659 р.*, московські воеводи одержували право прибути із залогами не тільки до Києва, а й до Переяслава, Ніжина, Чернігова, Брацлава та Умані. Гетьманському урядові заборонялося вести самостійну зовнішню політику, а саме: укладати міжнародні договори, приймати іноземних послів тощо. Київський митрополит повинен був визнати зверхність московського патріарха (Українська православна церква відкинула цю статтю як неправомірну). Крім того, заборонялося без царського дозволу переобирати гетьмана, а також оголошувати війну або посилати полки на допомогу сусіднім державам. Гетьман втрачав право призначати і звільняти генеральну старшину та полковників.

Отже, договір закріплював зміни в українсько-московських політичних відносинах. Українська держава втрачала незалежність, перетворюючись на автономну частину імперії. І хоча *автономія** була тоді ще доволі широкою, дії царату однозначно свідчили, що наступ на незалежність України триватиме.

Гетьман Юрій Хмельницький.
Гравюра Бонацина

Н 2. Які наслідки Чуднівської кампанії

наступним зовнішньополітичним заходом гетьмана став похід українсько-московських військ на Західну Україну. Мета походу – визволити західноукраїнські землі з-під влади Польщі.

Основні події кампанії відбулися в районі Чуднова на Волині. Вони закінчилися розгромом московських військ, капітуляцією гетьмана Ю. Хмельницького і підписанням **7 жовтня 1660 р. Слободищенської угоди**. Вона розроблялася на основі Гадяцького договору. Щоправда,

* Автономія (від грец. *autonomia* – самостійність, незалежність) – право на самоврядування певної частини держави.

текст останнього зазнав істотних змін. Було усунуто статтю про Велике князівство Руське. Передбачалося повернення польській шляхті й магнатам усіх маєтностей в Україні, гетьман позбавлявся права зовнішньополітичних зносин і зобов'язувався надавати військову допомогу Польщі в її війнах з іншими державами. Україна ставала тільки *автономною частиною Речі Посполитої*.

Отож і Слободищенська угода не принесла миру в українські землі. Внутрішнє становище козацької держави ще більше ускладнилося, бо виникла загроза перетворення української території на арену жорстокої боротьби між Московією та Річчю Посполитою.

Нова угода з Польщею не була прийнята більшою частиною лівобережного козацтва. Рядові козаки й старшина відмовлялися визнавати владу Ю. Хмельницького. Лівобережні полки склали присягу цареві. Рух проти Хмельниченка очолив його дядько, **Яким Сомко**, який прагнув стати гетьманом. Проте Я. Сомко був не єдиним претендентом на гетьманську булаву, її домагався також ніжинський полковник **Василь Золотаренко**. У Москві вдало скористалися з міжусобної боротьби в Україні. Підтримуючи то одного, то іншого претендента, московський уряд загострював ситуацію й водночас посилював свою владу на Лівобережжі. Цареві імпонувала постать **Івана Брюховецького** – тоді кошового отамана Запорізької Січі. Не бажала відмовлятися від українських земель і Польща.

Отже, в Україні вибухнула нова громадянська війна.

П 3. Що визначало гетьманування Павла Тетері

Прагнення Ю. Хмельницького придушити антигетьманські виступи 1661–1662 рр. закінчилися невдачею. Молодий гетьман остаточно вирішив зректися булави. Скликана на початку **січня 1663 р.** рада в Чигирині обрала гетьманом Правобережної України **Павла Тетерю**, а Ю. Хмельницький незабаром постригся в ченці під ім'ям Гедеон і став ігуменом монастиря в Корсуні.

Гетьман Павло Тетеря

Після відмови Ю. Хмельницького від гетьманства **1663 р. державну територію України було поділено на Правобережну та Лівобережну Гетьманщину**. На правобережні полки через гетьмана П. Тетерю намагалася впливати Польща, прагнучи відновити й утвердити там свою владу. Лівобережні козаки дедалі більше підпадали під владу Москви, яка прагнула поставити на гетьманство вигідного для себе претендента.

Спираючись на підтримку Польщі, П. Тетеря сподівався поширити свою владу на Лівобережжя. Похід на Лівобережну Україну, що розпочався восени 1663 р., був невдалим. На Правобережжі набирало розмаху антигетьманське та антипольське повстання, до якого

прилучилися запорожці й дехто з лівобережних полковників.

Такий перебіг подій ускладнив становище П. Тетері. За участь у змові було заарештовано рік тому обраного київського митрополита Й. Нелюбовича-Тукальського, архімандрита Свято-Онуфріївського монастиря Гедеона (Юрія) Хмельницького та полковника Г. Гуляницького, яких незабаром ув'язнили в колишній столиці хрестоносців Тевтонського ордену – Мальборку (Марієнбурзі). І. Виговського було засуджено до страти. Каральні заходи не додали популярності П. Тетері, прірву між ним та козацтвом поглиблювали й дії польського воєначальника Стефана Чарнецького.

За таких обставин у липні 1665 р. П. Тетеря втік до Польщі. Гетьманську булаву отримав *Петро Дорошенко*, остаточно затвердження якого на гетьманській посаді відбулося на Генеральній раді в січні 1666 р. в Чигирині.

4. Чим закінчилася боротьба за владу на Лівобережній Україні. Що передбачали Московські статті 1665 р.

Обрання гетьманом Якіма Сомка. На Лівобережній Україні в *квітні 1662 р.* переяславський полковник Я. Сомко скликав у Козельці старшинську раду, яка обрала його гетьманом. Проте обіймав він цю посаду лише місяць, бо московський уряд не визнав законності його обрання. У Москві гетьманом воліли бачити запорізького отамана Івана Брюховецького.

Зваживши на внутрішньополітичну ситуацію, І. Брюховецький обіцянками прихилив на свій бік Запорізьку Січ, козацькі низи й міщанство, гнівно засуджуючи політику козацької старшини, яка прагнула багатства. У своїх заявах І. Брюховецький зобов'язувався в разі обрання його гетьманом відновити справедливість – поліпшити становище козацьких низів і селянства, а міщанам обіцяв надати права самоврядування. Упевнившись, що має підтримку в Україні, він звернувся до царя з проханням дозволити скликати раду.

17–18 червня 1663 р. в *Ніжині* зібралася *Чорна рада*, в якій взяла участь разом із козаками селяни та жителі міст. Спираючись на підтримку козацьких низів, які рішуче виступили проти старшини, а також під тиском московських військ *Іван Брюховецький* здобув перемогу над Я. Сомком.

Митрополит
Йосиф Нелюбович-Тукальський

179

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
В 60–80-ті роки 17 ст.

Гетьман Іван Брюховецький

Парадний одяг московської боярини та боярина кінця 16 – початку 17 ст.
Сучасна реконструкція

У своїй діяльності новообраний гетьман спирався на підтримку Москви. Він робив чималі поступки царському урядові. У 1665 р. І. Брюховецький – перший з українських гетьманів – поїхав до Москви «*побачити пресвітлі очі государя*». Там він погодився підписати новий договір, відомий в історії як *Московські статті*, за якими московські воєводи й залоги отримували право перебувати майже в усіх великих містах. Збирання податків покладалося на воєвод, а грошові збори повністю мали надходити до царської казни. Вибори гетьмана могли відбуватися лише з дозволу царя та за присутності царського представника. Гетьманський уряд позбавлявся права на проведення самостійної зовнішньої політики.

Московські статті істотно обмежували автономію Лівобережної Гетьманщини, посилювали її залежність від московського царя. За підписання цієї угоди І. Брюховецький отримав боярство, численні маєтки та дочку князя Долгорукого за дружину.

Джерело

На основі розповідей літописців український письменник Пантелеймон Куліш у своєму творі «Чорна рада» – першому історичному романі в українській літературі – відтворив події Чорної ради в Ніжині 1663 р.: «*Ось ударили голосно в бубни, засурмили в сурми. Виходить із царського намету боярин, князь Гагін, з думними дяками. У руках царська грамота. Його підручники несуть царську корогву козацькому війську, кармазин, оксамит, соболі од царя у подарунок старшині з гетьманом. Усі посли, по московському звичаю, з бородами, у парчевих соболевих турських шубах; на ногах у князя гаптовані золотом, виложені жемчугом сап'янці. Поклонились обом гетьманам і козацтву на всі чотири сторони. Усі втихли, що чутно було, як бряжчали в бояр шабляки на золотих ланцюгах коло пояса. Перехрестивсь князь великим хрестом, од лисини аж за пояс, потряс головою, щоб порівнялись сивії патли, підняв грамоту високо – два дяки йому руки піддержували – і почав вичитувати царське ім'я.*

Як ось позад брюховців сільська голота, не чуючи нічого, що читають, почала гукати:

– Івана Мартиновича волимо! Брюховецького, Брюховецького волимо!

А Сомкове козацтво задне собі, чуючи, що оглашають гетьманом Брюховецького, почало гукати:

– Сомка, Сомка гетьманом!

І по всьому полю зчинивсь галас несказаний. Тоді й передні бачать, що всім байдуже про царську грамоту, почали оглашати гетьманів – усе ближче, все ближче, аж поки дійшло до самої першої лави.

– Брюховецького!

– Сомка!

І зачепились. Хто шаблею, хто києм, хто ножакою.

– Сійте, сійте лавою! – крикне Сомко на своїх. – Даймо шаблями їм одвіт!

А запорожці схопили Іванця за руки да вже й на стіл саджають і булаву, й бунчук до рук дають. Зіпхнули й князя з думними дяками.

– Гетьман, гетьман Іван Мартинович! – кричать на все горло...

І кинулись купою [сомківці] до столу. Січуть, рубають низовців, саджають на столець Сомка. А запорожці, як злії оси, не боячись нічого, з одними киями да ножаками, лізуть і б'ють Сомкову сторону. Вирвали в Сомка бунчук і переломили надвоє, одняли й булаву.

Огляньтесь Сомко, аж при йому тільки зо жменю старшини.

– Ей, – каже, – годі! Нема тут наших!

Старшина гляне, аж кругом самі запорожці...

Чому козацьку раду 1663 р. в Ніжині називають Чорною?

Простежте на прикладі цієї події, як відбувалася зміна лексичного значення слова: від конкретного («чорна» рада від участі в ній рядових козаків – черні) до символічного («чорна» в сенсі нещаслива, лиховісна).

Поміркуйте, чи виправдана така символіка щодо названої події.

Бій між супротивниками на Чорній раді в Ніжині 1663 р. Малюнок з книжки П. Куліша «Чорна рада»

Історична карта

Розгляньте карту на стор. 166.

• Які терени обіймала Українська держава на початок гетьманування Ю. Хмельницького? З якими державами сусідила?

• Де відбулися основні події 1659–1665 рр.?

• Як було переділено Гетьманщину за Андрусівським перемир'ям?

5. Чому підписання Андрусівського договору вважають однією з найтрагічніших подій другої половини 17 ст.

Московія та Річ Посполита розпочали переговори, які закінчилися підписанням **30 січня 1667 р. в с. Андрусові** (поблизу Смоленська) перемир'я. За умовами Андрусівського договору воєнні дії між державами припинялися. Встановлювалося перемир'я на 13,5 роки. Під владою Московської держави залишалася Лівобережна Україна, поверталися Сіверщина, Смоленщина та на два роки Київ. За Польщею закріплювалися

4

ПЕЧА

землі Білорусі й Правобережної України. Запорізька Січ переходила під контроль обох держав.

Андрусівський договір, який здебільшого стосувався України, був укладений таємно, без погодження з українською стороною. Він перекреслював більшість здобутків українського народу, завойованих майже 20-літньою боротьбою за національне визволення, узаконював і закріплював насильницький поділ українських земель між Польщею та Московією.

Закріплений Андрусівським договором, поділ українських земель надзвичайно ускладнював визвольні змагання українців – адже тепер для побудови незалежної держави необхідно було долати опір двох, ворожих одна одній, держав. Перебування у складі різних держав загрожувало українському народові розколом. Саме тому найголовнішими завданнями українських державців у подальшому стало скасування умов Андрусівського договору та об'єднання козацької України під владою одного гетьмана.

182

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Кого з гетьманів стосується свідчення сучасників: «У нас у предках бояр не бувало, а он заводить нові порядки, а вольності наші всі отходять»; «Хай іде до лихого, як з нами не хоче жити, а злякавшись, клобуком покриває голову»?
2. Установіть хронологічну послідовність подій: Андрусівське перемир'я; підписання Ю. Хмельницьким Переяславських статей; підписання І. Брюховецьким Московських статей.
3. Як було переділено територію Гетьманщини за Андрусівським договором?
4. Дайте відповіді на запитання: Яким було становище Української козацької держави на час приходу до влади Ю. Хмельницького? Якими діями розпочав своє гетьманування Ю. Хмельницький? Порівняйте договір 1654 р. з Переяславськими статтями 1659 р.? Чим вони різняться? Якими були наслідки Чуднівської кампанії? За якої внутрішньополітичної ситуації Ю. Хмельницький утратив гетьманську булаву? За яких обставин до влади на Лівобережжі прийшов І. Брюховецький? Чи можна твердити, що підписаний І. Брюховецьким договір з Москвою в 1665 р. суттєво обмежував незалежність Гетьманщини? Чому? Чію підтримку мав і яку політику провадив гетьман П. Тетеря?
- 5–6. Поміркуйте, чому Слободищенський договір дослідники вважають межею, після якої Українська козацька держава розпалася на Лівобережну й Правобережну Гетьманщину. Чому Андрусівське перемир'я український літописець Самійло Величко назвав «Андрусівським торгом»? Наведіть конкретні приклади політики московського уряду, спрямованої проти незалежності України.

• На цьому уроці ви навчитесь: § 25 ЗАНЕПАД ПРАВОБЕРЕЖНОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

1. Визначати особливості внутрішньої та зовнішньої політики гетьмана Петра Дорошенка.
  2. Пояснювати причини та наслідки основних подій доби.
  3. Характеризувати гетьмана Петра Дорошенка як людину та історичного діяча, давати оцінку його діяльності.
  4. Висловлювати ставлення до основних подій доби.
1. Чим закінчилася боротьба гетьмана Петра Дорошенка за об'єднання України.
  2. Які обставини спонукали Петра Дорошенка до укладення військово-політичного союзу з Туреччиною. Якими були наслідки такого союзу.
  3. Як і чому Петро Дорошенко зрікся гетьманства.
  4. Яка мета турецько-татарських походів на Чигирин 1677–1678 рр. Що передбачав Бахчисарайський мирний договір.

Джерело

Гетьман Петро Дорошенко у листі до впливового московського вельможі Василя Тяпкіна (січень 1668 р.) писав: «Ось недавно вчинили договір з поляками на нашу згубу; розірвали надвоє, і обидва монархи умовились між собою, що будуть нас викорінити... Ви звикли вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили, які міста залишити під собою, в які уступити, а тим часом ці міста дісталися вам не вашою силою, а Божою поміччю й нашою кров'ю та відвагою. Ми хоча вівці, але вівці Христові, його кров'ю викуплені, а не безсловесні. Часто від ваших московських людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче мати віру у своїй державі, вільно йому благочестиві церкви обертати в уніатські або костьоли. Але хай так не буде! Не допустив нас Господь у таку неволю. Знає король, що предки наші, як рівні з рівними, як вільні з вільними в одне тіло з'єдналися з поляками під єдиним государем, добровільно обраним і заприсяженим. А того ярма ані ми, ані батьки наші носити не звикли».

Про які події йдеться в листі П. Дорошенка? Якими є погляди гетьмана на ці події, що він засуджує й до чого закликає?

Як текст листа свідчить про позицію гетьмана?

Літопис подій

1668 р., червень – похід козаків на Лівобережжя. Проголошення Петра Дорошенка гетьманом усієї України.

1669 р., березень – старшинська рада в Корсуні ухвалила рішення прийняти турецький протекторат над Правобережною Україною.

1676 р., вересень – зречення гетьманства Петром Дорошенком

1677–1678 рр. – чигиринські походи.

1681 р., січень – Бахчисарайський мирний договір.

1. Чим закінчилася боротьба гетьмана Петра Дорошенка за об'єднання України

Гетьманство *Петра Дорошенка (1665–1676)* на Правобережжі розпочалося за надзвичайно складних умов. Козацьку Україну було поділено

4

ТЕМА

184

на дві Гетьманщини. Значного спустошення зазнало Правобережжя, де внаслідок воєнних дій і громадянської війни було знищено 65–70 % населення.

Тому П. Дорошенко насамперед удався до заходів, спрямованих на поліпшення внутрішнього становища. Він усіяко заохочував заселення південних районів Правобережжя, захищав інтереси козацького стану. Щоб позбутися залежності гетьмана від старшини, він прагнув запровадити довічну гетьманську владу. Створив постійне наймане військо, яке налічувало близько 20 тис. *сердюків* (козаки найманих піхотних полків). Великою духовною підтримкою став для гетьмана приїзд до Чигирин православною київського митрополита Йосифа Нелюбовича-Тукальського, палкого поборника самостійності України, який влаштував свою митрополичу резиденцію в столиці гетьманської держави.

Головну мету власної діяльності П. Дорошенко вбачав у зміцненні своєї влади на Правобережжі та поступовому об'єднанні всіх українських земель в межах однієї держави. У лютому 1666 р. старшинська рада підтримала політичну програму, висунуту гетьманом. Було ухвалено рішення вигнати поляків з України, укласти союз з кримським ханом, об'єднати українські землі під владою П. Дорошенка. У грудні 1666 р. козаки разом із загонами татар знищили 6-тисячний польський загін на Брацлавщині, проте цей виступ не поклав край розбрату в Україні.

Підпис гетьмана Петра
Дорошенка

Звістка про підписання Московією та Польщею Андрусівського договору боляче вразила правобережного гетьмана і спонукала його до відновлення воєнних дій проти Польщі.

На початку 1668 р. на старшинській раді в Чигирині П. Дорошенко знову порушив питання про об'єднання Гетьманщини, цього разу під протекторатом Туреччини. Таке саме рішення ухвалила й рада на Лівобережжі.

Лівобережну Україну, а також Слобожанщину, охопило антимосковське повстання. Цікаво, що очолив його І. Брюховецький. На початку березня 1668 р. московські залоги було вигнано з більшості міст Лівобережжя. І. Сірко звільнив від московитів усю Слобідську Україну, крім Харкова. Це спонукало П. Дорошенка виступити в похід із надією на об'єднання українських земель. У червні 1668 р. він переправився через Дніпро й вирушив назустріч І. Брюховецькому. **8 червня** в таборі під *Опішнею*, що на Полтавщині, козаки зчинили бунт, убили І. Брюховецького, а П. Дорошенка обрали гетьманом обох берегів Дніпра.

Щоб контролювати ситуацію на Лівобережжі, П. Дорошенко розташував у найбільших містах свої залоги. Вся Україна опинилася в його руках. Та закріпити владу новообраному гетьманові на Лівобережжі не поталанило. З півночі загрожувала Московія, на заході пішли в наступ війська Речі Посполитої. До того ж запорожці висунули свого претендента на булаву – племінника І. Брюховецького – *Петра Суховія*. Все це змусило П. Дорошенка повернутися на Правобережжя.

На лівому березі Дніпра наказним гетьманом залишився чернігівський полковник *Дем'ян Многогрішний*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Руїна – назва, вживана в історичній літературі для 60–80-х років 17 ст. – періоду громадянських воєн, вторгнень іноземців в Україну, її поділу між Московією, Річчю Посполитою, Туреччиною, розколу Гетьманщини, спустошення Правобережної України.

4

ТЕМА

2. Які обставини спонукали Петра Дорошенка до укладення військово-політичного союзу з Туреччиною. Якими були наслідки такого союзу

Втративши гетьманство на Лівобережжі, П. Дорошенко вдався до рішучих дій, які були спричинені послабленням його впливу на Правобережній Україні та боротьбою за гетьманську булаву з П. Суховієм. Загроза з боку Польщі й Криму підштовхнули гетьмана до налагодження тісніших зв'язків з Туреччиною. Саме за допомогою Туреччини він сподівався скасувати умови Андрусівського договору й подолати зазіхання Речі Посполитої, а потім об'єднати Правобережжя з Лівобережжям в одну державу.

У березні 1669 р. гетьман скликав під Корсунем старшинську раду. Окрім представників правобережних полків, у ній взяли участь козаки Лівобережжя й Запоріжжя. Рада ухвалила прийняти турецький протекторат, але присягнути відмовилася.

Проте не все козацтво й не всі селяни Правобережжя підтримали таку угоду. Рішення ради засудили й запорізькі козаки. Противники П. Дорошенка поширювали чутки, що він «запродав Україну в турецьке ярмо».

За таких умов П. Дорошенко спромігся утримати гетьманство на Правобережжі. Гетьманську булаву він мусив виборювати, долаючи, з одного боку, зазіхання П. Суховія, а з іншого – «новообраного гетьмана», уманського полковника *Михайла Ханенка*, владу якого визнали кілька правобережних полків і Січ.

Обрання М. Ханенка загострило ситуацію на Правобережжі. Розпочалася кривава війна між прихильниками М. Ханенка й П. Дорошенка. На початку серпня 1671 р. польська армія на чолі з коронним гетьманом Я. Собеським розгорнула воєнні дії в Україні. На середину жовтня Річ Посполита встановила своє панування майже над усією територією Брацлавщини, а наприкінці жовтня король Михайло Вишневецький офіційно затвердив правобережним гетьманом Михайла Ханенка.

Похід турецького війська в Україну. Наприкінці травня 1672 р. 100–120-тисячна армія, очолювана султаном Мегмедом IV,

Гетьман Михайло Ханенко

Турецький султан Мегмед IV

рушила в похід на Брацлавщину. Так на Правобережжі розпочалася ще одна війна. Українці брали участь у складі обох армій: П. Дорошенко зі своїми військами воював на боці Туреччини, М. Ханенко – на боці Польщі.

П. Дорошенко, дочекавшись татар, перейшов у наступ і 8 липня під Четвертинівкою на Поділлі розбив підрозділи польського війська та загони М. Ханенка. У серпні 1672 р. об'єднані українсько-турецько-татарські сили здобули потужну Кам'янець-Подільську фортецю і рушили на Галичину. На початку вересня було взято в облогу Львів. Не маючи засобів для продовження війни, польський уряд **18 жовтня 1672 р.** уклав у **Бучачі мирний договір**: Польща віддавала Туреччині

все Подільське воєводство з Кам'янцем; Брацлавщиною й Південною Київщиною мав опікуватися П. Дорошенко під протекторатом Туреччини. У складі Польщі залишалися Галичина, Волинь та Північна Київщина.

Бучацький договір не приніс Правобережжю бажаного миру, оскільки Польща не збиралася відмовлятися від українських земель й шукала приводу для їх повернення.

Царський уряд вирішив скористатися можливістю, не порушуючи Андрусівського перемир'я, захопити Правобережжя. Переговори з цього питання успіху не мали, і цар наприкінці 1673 р. наказав Г. Ромодановському й І. Самойловичу розпочати військовий наступ проти П. Дорошенка. До початку березня 1674 р. війська московського воєводи й нового лівобережного гетьмана оволоділи основними містами Правобережної України. **16–17 березня** в Переяславі відбулася рада, на яку прибула старшина 10 правобережних полків. На раді М. Ханенко склав гетьманську булаву, П. Дорошенка формально було усунуто від влади, а гетьманом усієї України було проголошено **Івана Самойловича**. Проте вдалою цю подію назвати не можна, оскільки вона спричинила турецьку агресію, внаслідок якої населення Правобережжя зазнало нових нападів та лиха.

П. Дорошенко з кількома тисячами сердюків знаходився в Чигирині. У липні місто оточили московсько-українські війська. Облога тривала два тижні. Та звістка про те, що йому на допомогу вирушила турецька армія, змусила московсько-українські сили відступити від Чигирини й повернутися на Лівобережжя.

Ціною надзвичайної жорстокості Правобережжя було повернено під владу П. Дорошенка. Проте ситуація в краї залишалася складною. Роки виснажливої війни перетворили українські міста і села на правому березі Дніпра в суцільну руїну. Турецькі залоги, що розмістились у стратегічно важливих містах, вимагали сплати данини султанові, руйнували церкви або перетворювали їх на мечеті, грабували й захоплювали в полон населення.

3. Як і чому Петро Дорошенко зрікся гетьманства

Складні обставини не додавали популярності П. Дорошенку. Аби повернути втрачену довіру, він вирішив відмовитися від турецького протекторату. Після тривалих вагань **10 жовтня 1675 р.** на козацькій раді в Чигирині в присутності представника Запоріжжя І. Сірка П. Дорошенко присягнув цареві. Але московський уряд не визнав тієї присяги та зажадав від гетьмана зректися булави і присягнути на лівому березі Дніпра у присутності Г. Ромодановського й І. Самойловича. Кілька посольств, що їх надсилав гетьман протягом року до Москви, не змінили рішення московського уряду. Коли у вересні 1676 р. московська армія й козаки взяли в облогу Чигирин, він виїхав до табору Г. Ромодановського й І. Самойловича та 19 вересня здав клейноди і присягнув на вірність цареві.

Особистість

Петро Дорошенко (1627–1698) народився в Чигирині, був онуком Михайла Дорошенка – реєстрового гетьмана Війська Запорізького, який уславився походом на Крим 1628 р. Батько Петра, Дорофій, був козацьким полковником.

Майбутній гетьман отримав добру освіту, навчаючись (імовірно) у Києво-Могилянській академії.

Про життя П. Дорошенка після зречення гетьманства збереглося небагато свідчень. Відомо, що невдовзі після втрати гетьманської булави він прибув до Москви. На чужині перебував аж до смерті, й жодні клопотання не допомогли Дорошенкові повернутися на Батьківщину. Помер 9 листопада 1698 р. в с. Ярополчому під Москвою.

Гетьман Петро Дорошенко

«Геть самотній», – картав себе Петро Дорошенко, повертаючись після жалобної відправи до гетьманської садиби. Він уже звик до втрат: протягом кількох останніх років кожного дня хтось полишав його. Та смерть митрополита Йосифа Тукальського, найщирішого Дорошенкового приятеля й порадирика, боляче вразила й знесилила гетьмана. Як боротися, коли не лишилося жодного з учорашніх прихильників, а саме гетьманське ім'я сприймається українцями майже як прокляття? І не виправдаєш себе, затаврувавши відступників звичайним «зрада»! Адже не може бути зрадником весь народ?!

Наступного дня Чигирин дізнався про наміри Петра Дорошенка зректися булави. А незабаром до гетьманської столиці прибув загін із п'ятисот запорожців на чолі з Іваном Сірком. Кошовий отаман мав прийняти від Дорошенка булаву й інші клейноди. 10 жовтня 1675 р. чигиринські козаки, міщани, старшина й духівництво зібралися на великому майдані.

– Бачить Бог, не хотів Дорошенко лиха Україні, – гомоніли люди.

– У недобру годину отримав булаву...

– А що звернувся за допомогою до турецького султана, то це тільки тому, що сподіватися на підтримку більше було нізвідки.

– Що й казати: від добра добра не шукають.

Над майданом голосили дзвони й тривожно гули литаври. Гетьман Дорошенко, а з ним і всі чигиринці схилили голови перед Святим Письмом та визнали себе винними перед запорожцями за те, що уклали союз із Туреччиною та Кримським ханством. Потім Петро Дорошенко віддав Сіркові гетьманську булаву, бунчук і прапор.

– Закотилося наше сонечко, – журилися чигиринські козаки. – Не став його вогонь благодатним для України, бо що може зродитися на безплідній руїні?

Сонце стояло на вечірньому прузі. Згасав ще один день. Чигирин, заколисаний смутком, немов сирота, німотно плакав над своїм безталанням. Тихому надвечір'ю й зажуреному місту звіряв колишній гетьман свої думи, жаль і відчай: «Коли Божою волею був я змушений взяти цей печальний уряд і держав його близько десяти років, ні в чому іншому був мій намір, а тільки в тому, щоб примножити вольності Запорізького Війська та вберегти безпеку й цілість Отчизни... Тому не тільки з християнами, але й з бусурманськими народами намагався поводитися прихильно та гідно, щоб Україну бачити в бажаному мирі».

Ніч насувалася невпинно, невідворотно. Ще мить – і сонце закотилося за обрій.

- За яких обставин П. Дорошенко був змушений зректися гетьманської бурави?
- Поміркуйте над наведеними в замальовці словами гетьмана. Чому гетьманський уряд він визначав як «печальний»?
- Чому П. Дорошенка називають «сонцем Руїни»?

4. Яка мета турецько-татарських походів на Чигирин 1677–1678 рр. Що передбачав Бахчисарайський мирний договір

Зречення П. Дорошенком гетьманства Туреччина сприйняла як подію, що суперечила її політичним планам, бо вона розраховувала поширити свою владу на значну частину України.

У 1677 р. відбувся **Перший чигиринський похід** 60–90-тисячного турецько-татарсько-ногайського війська на українські землі, який Туреччина виправдовувала прагненням повернути булаву Ю. Хмельницькому. Перший удар турки вирішили завдати на Чигирин. Там стояла численна козацько-московська залога. Власне, вона захищала фортецю протягом кількатижневої облоги. Коли ж до міста підійшли головні об'єднані українсько-московські сили на чолі з Г. Ромодановським й І. Самойловичем, турки відступили.

Невдале завершення походу 1677 р. не змінило намірів турецького султана оволодіти Чигирином та всією Правобережною Україною. Головнокомандувач московського війська боярин Г. Ромодановський, вирушаючи в Україну, отримав таємну інструкцію: в разі неможливості втримати Чигирин – зруйнувати його укріплення та вивести військові сили з фортеці.

Джерело

У літописі Самійла Величка про становище на Правобережжі читаємо: «Перед моїми очима постали численні безлюдні міста й замки, порожні вали, колись висипані працею людською, як гори й горби. Всі вони правили тоді за пристановище і поселення диких звірів. Я побачив, що фортеці, які траплялися нам на шляху у військовому поході, одні стоять малолюдні, інші зовсім спорожніли – розруйновані, зарослі землею, запліснявілі, обсажені бур'яном і повні лише черв'як і зміїв, й усякого гаддя, що там гніздилося. Роздивившись, побачив я покриті мохом, очеретом і зіллям широкі тогобічні україно-малоросійські поля й розлогі долини, ліси і великі сади, красні діброви й річки, стави й занедбані озера. І це був той край, якого правдиво колись, уже шкодуючи за втратою його, називали й проголошували поляки раєм світу – він був немовби друга обітована земля, що кипіла медом і молоком. Бачив я, окрім того, в різних місцях багато людських кісток, сухих і голих – їх покривало саме тільки небо».

Чому період 60–80-х років 17 ст. в історії України називають добою Руїни? Поміркуйте, які події з історії України можна вважати безпосередніми провісниками доби Руїни, які поклали їй початок, а які засвідчили її кульмінацію.

8 липня 1678 р. відбувся Другий чигиринський похід. 200-тисячна турецько-татарська армія під командуванням візира Кара-Мустафи обложила Чигирин. Загарбники вели неперервний гарматний обстріл, вдавалися до численних штурмів. Більше місяця, відчайдушно захищаючись, чигиринська залога чекала на прихід сил Г. Ромодановського, однак той до козацької столиці не квавився. Врешті, московські війська підійшли до Чигирина. Проте так і не надавши його захисникам потрібної допомоги, почали готуватися до відступу. Начальникові чигиринської залози наказали підпалити порохові склади і прориватися з оточення. Тож коли турецькі війська вдерлися до міста, пролунав вибух. Чигирин

Облога турками Чигирина 1678 р. Малюнок з літопису Самійла Величка. 1720 р.

Це єдиний малюнок з воєнними діями у літописі Самійла Величка.

Чому козацький літописець з такою увагою поставився до зображуваних на малюнку подій?

Скориставшись наведеним нижче уривком з літопису, спробуйте пояснити, чому С. Величко у своєму літописі тлумачить падіння Чигирина в 1678 р. як загибель усієї Правобережної України: «Впала гарна тогобічна Україна, як той давній Вавилон, город великий, – через тодішню незгоду козаки всі пропали, самі себе звоювали».

перетворився на руйновище. Відбиваючи шалений натиск турків і татар, об'єднане московсько-українське військо відійшло до Дніпра.

Війни 70-х років 17 ст. між Московією, з одного боку, й Османською імперією та Кримським ханством – з іншого, за володіння землями Правобережної України завершилися підписанням **13 січня 1681 р. Бахчисарайського мирного договору**, за яким кордон між Московською державою та Туреччиною встановлювався по Дніпру. Остання приєднувала до своїх володінь Південну Київщину, Брацлавщину та Західне Поділля, а Московія – Лівобережну Україну й Київ. Протягом 20 років територія між Південним Бугом та Дніпром мала залишатися незаселеною.

4

ТЕМА

190

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

- Про які події йдеться в уривках джерел? Охарактеризуйте значення цих подій для історії Правобережної Гетьманщини.

А. *«Турецькі клейноди, котрі вдруге турецький султан прислав... на гетьманство українське, тепер після піддання його з Військом прислані московському цареві і публічно й демонстративно на очах народу тріумфально були віддані у столиці...: золота булава велика, обсаджена дорогоцінним камінням; друга булава позолочена, дорогоцінним камінням обсаджена, майстерно зроблена; дві червоних корогви; два волосяних бунчуки; п'ять турецьких листів несли в руках, на сажень золотими літерами пописаних і дуже велику печатку турецького султана квадратну, при котрій висів і золотий шнур».*

Б. *«Турецький султан... ще більші свої турецькі й татарські сили зібрав і послав з поганим візиром своїм, на ім'я Мустафа, і з багатьма пашами під Чигирин доставати його. Ті бусурманські сили, прийшовши місяця липня числа 8 до Чигирина, доставали його різними способами, приступами, страшною вогняною стрільбою, гранатами, підкопами й усякими наговорами, протягом довгого часу силкуючись злий намір свій виконати, але велику загибель собі там знайшли».*
- Установіть хронологічну послідовність подій:** чигиринські походи; Андрусівське перемир'я; Бахчисарайський мирний договір.
- Дайте відповіді на запитання:** Яких першочергових заходів, спрямованих на поліпшення внутрішнього становища на Правобережжі, ужив П. Дорошенко? Що завадило П. Дорошенку лишитися на Лівобережжі після обрання його гетьманом обох берегів Дніпра? Які обставини спонукали його до укладення військово-політичного союзу з Туреччиною? Які наслідки мав похід об'єднаного турецько-татарсько-українського війська на Поділля 1672 р.? На яких умовах було укладено Бучацький мирний договір? Як відбувалися та які мали наслідки чигиринські походи 1677–1678 рр.? Що передбачало Бахчисарайське перемир'я?
- Складіть синхроністичну таблицю подій на Лівобережній та Правобережній Гетьманщині у 60–80-х роках 17 ст.
- Дайте оцінку діяльності гетьмана П. Дорошенка як історичного діяча. (Див. пам'ятку характеристики історичної особистості).

• На цьому уроці ви навчитесь: § 26 ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 17 ст.

1. Пояснювати причини заселення Слобідської України.
2. Порівнювати адміністративно-територіальний устрій, систему органів влади та становище станів Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України.
3. Визначати особливості політики гетьманів Лівобережної Гетьманщини Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича.
4. Показувати на карті центри полків, територію Слобідської України, Лівобережної Гетьманщини, вказуючи під контролем яких держав вони перебували.

1. Як відбувалося заселення Слобідської України.
2. Які особливості мав адміністративно-політичний устрій Слобідської та Лівобережної України.
3. До яких заходів для захисту державних інтересів вдавалися гетьмани Лівобережної Гетьманщини.
4. Яких змін зазнали стани в другій половині 17 ст.

Джерело

Нашадки перших поселенців Слобідської України 1705 р. писали: «Наші діди, батьки, брати й родичі, і ми самі поприходили з різних гетьманських і задніпрянських міст на заклик білгородських та курських воєвод, котрі забезпечували нас царським словом – не однімати від нас наших вільнот. Вони веліли селитися нам, щоб ми захистили собою московські українні городи по Білгородській лінії – в диких степах, на татарських займищах, котрими ходили татари під оці городи. І для збільшення населення в цих нових містах наказано було нам призивати на життя свою братію – українців. Ми збудували Суми, Суджу, Миропілля, Краснопілля, Білопілля й інші міста, а до них повіти, села й хутори. І ми вірою та правдою служили. І тоді, як татари приходили плюндрувати московські, українні городи, ми не приставали ні до якої зради. За те й пожалувано нас усякими вольностями й дозволено займанщини займати, пасіки й усякі ґрунти заводити й усякими промислами промишляти без чиншу, за старим українським звичаєм».

- Як відбувалося заселення Слобідської України?
- Що спонукало українців до переселення?

Літопис подій

1669 р., березень – обрання гетьманом Лівобережної України Дем'яна Многогрішного. Укладення Глухівських статей.

1672 р., червень – обрання гетьманом Лівобережної України Івана Самойловича. Підписання Конотопських статей.

Історична карта

Розгляньте карту на стор. 166.

- Які терени охоплювала Лівобережна Гетьманщина (разом із Запорізькою Січчю) та Слобідська Україна в 80-х роках 17 ст.?
- Під контролем яких держав перебували українські землі?
- Які міста були центрами козацьких полків та яке місто було столицею Гетьманщини?

4
ТІМА

192

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
В 60–80-ті роки 17 ст.

1. Як відбувалося заселення Слобідської України

На схід від Гетьманщини, на кордоні з Московією, простягалися незаймані землі. Колись вони належали Чернігово-Сіверському князівству, були гарно залюднені та обжиті, але в 13 ст. зазнали спустошливих набігів ординців. Саме тому багатий край протягом тривалого часу лишався занедбаним і знелюднілим. Він був своєрідним кордоном між Московією й татарами.

Від 30-х років 17 ст. сюди потяглися українські переселенці, які залишали рідні міста після невдалих повстань, війни, визиску чужинців. Царський уряд всіляко заохочував переселення українців, покладаючи на них справу захисту московських кордонів від ударів зі Степу.

Воскресенська церква в Сумах.
Збудована на початку 18 ст.
коштом полковника Герасима
Кондратьєва

Масові переселення українців випали на середину 17 ст. Складність внутрішньої ситуації, пов'язаної з Національно-визвольною війною, змушувала родини, а то й цілі села, залишати рідні місця й вирушати в небезпечну дорогу. Так, **1652 р.** козаки під проводом полковника *Івана Дзиковського* на Тихій Сосні, притоці Дону, заснували місто **Острозьк**.

Інший великий гурт переселенців на чолі з *Герасимом Кондратьєвим* того самого року заснував місто **Суми**. У **1654 р.** на городищі, де зливалися річки Лопань і Харків, було засновано місто **Харків**.

Подібну історію заснування мали такі міста, як *Салтів, Мурафа, Охтирка, Балаклія, Ізюм* та багато інших. Одночасно з містами закладалися села. У них зазвичай оселялися невеликі групи переселенців із різних земель

України. Оскільки поселення, що виникали, були звільнені від податків, то й називалися вони за давньою українською традицією **слободами**. Звідси походить і назва цілого регіону – **Слобідська Україна**, або **Слобожанщина**.

Залишали обжиті місця й вирушали в небезпечну подорож здебільшого заможні козацькі родини. Заохочувані царським урядом, вони отримували певні привілеї. Зокрема, **право займанщини**, за яким кожен переселенець привласнював собі стільки землі, лісу, сінокосів, скільки міг обробити.

Зайнята земля не обкладалася податком. Так само не бралися податки і з господарських промислів. Замість сплати податків українські переселенці зобов'язувалися відбувати військову службу.

Численних переселенців із Лівобережжя та Правобережжя приваблювало також **право на козацьке самоврядування**, яке царський уряд на початку колонізації зберігав за українцями. Визнання переселенцями влади царя полягало в складанні присяги. Права українських поселенців закріплювалися **царськими жалуваними грамотами**.

Отже, протягом другої половини 17 ст. поряд із Лівобережною Гетьманщиною постала нова козацька Україна – Слобідська.

4

ТЕМА

193

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
В 60–80-ті роки 17 ст.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Територія Слобідської України охоплювала сучасні Харківську, Сумську, північ Донецької та Луганської областей, а також південні частини Воронезької, Курської та більшу частину Белгородської областей теперішньої Російської Федерації.

2. Які особливості мав адміністративно-політичний устрій Слобідської та Лівобережної України

Адміністративний устрій Гетьманщини, що склався протягом Національно-визвольної війни, зберігався майже без змін. Наприкінці 17 ст. на Лівобережжі існувало 10 полків, які одночасно були адміністративно-територіальними і військовими одиницями.

Адміністративно-територіальний устрій Слобідської України був подібним до устрою Гетьманщини, хоч існували й певні відмінності. На території Слобідської України сформувалося п'ять козацьких полків – *Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський*. Ці полки були не тільки військовими, а й адміністративно-територіальними одиницями й поділялися на сотні. Полком керував виборний полковник (обирали довічно) із полковою старшиною. Він очолював адміністрацію, затверджував судові постанови, роздавав поселенцям вільні землі, а також командував військом під час походів. Крім того, на Слобідській Україні нерідко траплялось успадкування посади полковника.

Особливості влади в Лівобережній і Слобідській Україні. Місце Генеральної військової ради на Гетьманщині ще за Б. Хмельницького заступила *старшинська рада*. До її складу входили гетьман і генеральна старшина – обозний, писар, двоє суддів, підскарбій, двоє осавулів, бунчужний, а також

Будинок полкової канцелярії в Чернівці. З малюнка О. Сластіона

1. Гетьман
2. Полковник

Козацька старшина, заможні шляхтичі й купці носили одяг з дорогих тканин чужоземного виробництва – шовку тощо; селяни, міщани та козаки – з полотна й сукна місцевого виробництва. Козаки вдягались у білі сорочки та сукняні (червоні, сині, зелені) дуже широкі шаровари.

4

ТЕМА

194

10 полковників. Ця рада встановлювала розміри податків, оренди, виносила ухвали з питань оборони. Безпосереднє діловодство покладалося на Генеральну військову канцелярію.

Найвищою посадовою особою був *гетьман*. У другій половині 17 ст. його обирала вузька старшинська рада, рішення якої схвалювало козацьке військо на Генеральній військовій раді. Остаточо затверджував гетьмана московський цар. Влада гетьмана хоч і обмежувалася царатом, проте залишалася значною у вирішенні питань внутрішнього життя Лівобережної України. Повноваження гетьмана визначалися *спеціальними статтями (умовами)*, що уклалися між гетьманом і царем.

У Слобідській Україні посади гетьмана не існувало, не було й генеральної старшини. У цьому полягала ще одна особливість адміністративно-політичного устрою. Слобідські полковники підпорядковувалися безпосередньо *белгородському воєводі*.

3. До яких заходів для захисту державних інтересів вдавалися гетьмани Лівобережної Гетьманщини

У

березні 1669 р. на Генеральній раді в Глухові гетьманом було обрано *Дем'яна Многогрішного*. Там з московським урядом було укладено нові *Глухівські статті*. За ними московські воєводи лишалися тільки в п'яти містах, причому вони не мали права втручатись у справи місцевого управління та судочинства. Податки мала збирати тільки старшина. Гетьман також мав право утримувати наймане військо – 1 тис. компанійців. Статті забороняли гетьманові вступати в зносини з іншими державами.

Д. Многогрішний намагався захищати державні інтереси України та прагнув об'єднати українські землі під однією гетьманською булавою. Одним із напрямів діяльності Д. Многогрішного було зміцнення своєї влади, гетьман намагався подолати промосковські настрої серед козацької старшини, вдався до заміни ненадійних полковників вірними собі людьми. Однак оточення обурювало прагнення гетьмана до особистого збагачення, а також те, що він не зважав на старшинську раду, – сам вів переговори з московськими послами, без військового суду карав навіть полковників, роздавав урядові посади своїм родичам.

Гетьман Дем'ян Многогрішний

16–17 червня 1672 р. в Козацькій Діброві, між Конотопом і Путивлем, відбулася Генеральна військова рада, де гетьманом було обрано *Івана Самойловича*. Крім виборів гетьмана, на раді провели переговори гетьманський та московський уряди, уклавши угоду, відому під назвою *Конотопські статті*. 10 пунктів нової угоди доповнювали Глухівські статті й порівняно з ними ще більше обмежували владу гетьмана. За Конотопськими статтями гетьманові заборонялося без царського погодження та старшинської ради висилати

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
В 60–80-ті роки 17 ст.

посольства до інших держав, а також підтримувати відносини з П. Дорошенком. Нова угода не дозволяла гетьманові позбавляти старшину посад, карати без згоди ради або вироку військового суду.

Гетьман І. Самойлович прагнув створити аристократичну державу з міцною гетьманською владою. Шлях до здійснення своєї мети він убачав в обмеженні права козацьких низів втручатися в державні справи. Гетьман обстоював старшинські інтереси, сприяв розширенню їхнього землеволодіння. Як і деякі його попередники, прагнув закріпити спадковість гетьманської влади, тому своїм синам надавав найвпливовіші посади в уряді та великі маєтності. І. Самойлович рішуче протидіяв спробам запорожців здобути політичну самостійність, намагався прилучити під свою булаву Правобережну Україну, домагався від Москви переходу під свою владу слобідських полків, не випускав з-під уваги й західноукраїнські землі.

Яскравою рисою гетьманування І. Самойловича, в умовах відносно стабілізації життя на Лівобережній Україні, стало поживавлення куль-

Гетьман Іван Самойлович

Оправа Євангелія, що належало Івану Самойловичу

турного життя. Найбільші зрушення цього періоду сталися в архітектурі та будівництві. Фундаторами соборів і церков були гетьман, старшини, заможні міщани. Зокрема, І. Самойлович фундував Троїцький собор Густинського монастиря під Прилуками, збудований у 1674–1676 рр. Визначними пам'ятками тих часів стала мурована церква Іоанна Предтечі в Стародубі, трапезна Троїцького монастиря в Чернігові (1677–1679). У 1679 р. розпочалося будівництво Троїцького собору в Чернігові, а 1682 р. – спорудження під керівництвом Й. Баптиста Преображенського собору Мгарського монастиря біля Лубен (обидва собори остаточно добудовані за гетьманування І. Мазепи).

4. Яких змін зазнали стани в другій половині 17 ст.

Після Національно-визвольної війни українське суспільство помітно змінилося.

Троїцький собор у Чернігові

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
В 60–80-ті роки 17 ст.

Шляхтич та міщанин

Німецький дворянин Ульріх фон Вердум (70-ті роки 17 ст.) розповідав: «...чоловіки й жінки по селах носять коричневі опанчі з сукна, яке самі тчуть. Шляхта й купці носять блакитні. Козацькі селяни, як і татари, влітку носять опанчі з білого сукна, а взимку – з баранячих шкур. Вони сягають від шиї аж до п'ят; вишиті на плечах ремінцями з червоної, жовтої й коричневої шкіри, опанчі виглядають дуже гарно. Така опанча в них називається козухом...»

Особисту свободу зберігали селяни і в Слобідській Україні. Їхня відмінність від козаків полягала в тому, що вони платили податок до царської казни.

Становище *міщан* у другій половині 17 ст. також зазнало змін. Воно визначалося царськими грамотами й нормами магдебурзького права. Частина мешканців міст покозачилася (60–80 %). Натомість до міщан записувалися деякі селяни. Міщани отримали право вільно володіти землями; їх не обмежували в ремеслах, промислах, торгівлі. Вони сплачували податки й виконували повинності на користь держави, які були значно меншими, ніж за панування Речі Посполитої.

Багато міщан було серед переселенців до Слобідської України. Вони, як і селяни, більше жили з хліборобства, проте займалися й ремеслами, запровадивши цеховий устрій, подібний до того, який існував у Гетьманщині.

Насамперед зростала численність *козацтва*, яке перетворилося на привілейований стан. Козаків записували до урядових реєстрів, і вони підлягали тільки владі гетьмана та старшини, отримували право на вільне проживання в містах і селах, заняття ремеслом, торгівлею, промислами, звільнялися від податків, їхнім основним обов'язком була військова служба. Існував традиційний козацький суд.

Козацтво зберігало свою провідну роль і в суспільному житті Слобідської України. Козаки були землевласниками, працювали на землі у власних господарствах, мали право вільно торгувати, не сплачували податків. Так само як і в Гетьманщині, їхньою головною повинністю була військова служба.

Найчисленнішу групу становили *городові козаки* – так називали тих, що мешкали в містах, містечках, селах, хуторах Гетьманщини й Слобідської України, на відміну від *низових* (запорізьких) *козаків*. У другій половині 17 ст. із середовища козацтва виокремилася *козацька старшина*, яка посідала панівне місце в суспільстві.

У Гетьманщині ще залишалася й *українська шляхта*. Щоправда, вона дедалі більше зливалася з козацькою старшиною внаслідок отримання старшинських прав і привілеїв.

Селяни були найчисленнішою верствою Гетьманщини. Після Національно-визвольної війни їхнє становище змінилося. Вони здобули особисту свободу, право змінювати місця проживання, вільно вступати до козацького стану (єдиною перешкодою для того було майнове становище, бо військова служба відбувалася за власний кошт).

Особисту свободу зберігали селяни і в Сло-

Привілейованим станом Гетьманщини було *православне духовництво*. На церкву уряд покладав надзвичайно важливе завдання – ідеологічну підтримку Української козацької держави. Не випадково всі гетьмани допомагали церкві: фундуєчи будівництво храмів, підтримуючи коштом монастирі, дбаючи про поліпшення освіти священників і сприяючи виданню церковних книг.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Французький мемуарист Франсуа-Поль Далерак, який у 70-х роках 17 ст. побував в Україні, у своїх «Спогадах про Україну» писав: *«Нині цей край зруйнований, а війна, ніби гангрена, яка все пожирає, обернула найродючішу частину Європи на спорожнілі поля, зарослі бур'яном руйни, на покинуті жителями міста. Отак нині від тієї України залишилося тільки ім'я козацьке. Її населення розпошилося, переселившись або понад береги Дніпра, або на землі, що залишаються під пануванням Москви. Решту вирубали турки або забрали в неволю татари»*.
 Про яке явище доби та про які землі йдеться в спогадах? Назвіть причини такого становища?
2. Установіть хронологічну послідовність подій: обрання гетьманом Лівобережної України І. Самойловича; Андрусівське перемир'я; обрання гетьманом Лівобережної України Д. Многогрішного.
3. Які з міст були центрами козацьких полків на Слобідській Україні: Ізюм; Ніжин; Острогозьк; Охтирка; Полтава; Прилуки; Суми; Харків; Чернігів?
4. Дайте відповіді на запитання: Чому території порубіжних земель Гетьманщини та Московії почали масово заселятися в 17 ст.? Звідки походить назва Слобожанщина? Які особливості заселення Слобідської України? Чим відрізнявся адміністративний устрій у Слобідській Україні порівняно з Лівобережною Гетьманщиною? Які зміни в соціальній структурі населення Гетьманщини були пов'язані зі зрушеннями в господарському й політичному житті?
5. Зробіть висновки про внутрішню політику Д. Многогрішного й І. Самойловича. Вкажіть, які внутрішньополітичні заходи цих гетьманів були однаковими, а які – різнилися.
6. Складіть порівняльну таблицю адміністративно-територіального устрою та системи органів влади Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України.
7. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки: «Обрання гетьманом восени 1657 р. І. Виговського означало ліквідацію в Гетьманщині монархічної й остаточне утвердження республіканської форми правління. Протягом 1659–1662 рр. республіканська форма правління перетворилась у республікансько-олігархічну».

§ 27 ЗАПОРІЗЬКА СІЧ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 17 ст.

1. Як склалися відносини Запорізької Січі з Гетьманщиною.
2. Чому Іван Сірко зажив слави найвідомішого кошового отамана за всю історію Запорізької Січі.
3. Якою була політика московського уряду щодо Запорізької Січі.

● На цьому уроці ви навчитесь:

1. Визначати роль Запорізької Січі в історії України другої половини 17 ст.
2. Характеризувати відносини Запорізької Січі з Гетьманщиною та урядом Московії.
3. Оцінювати діяльність найвидатнішого кошового отамана за всю історію Січей – Івана Сірка, використовуючи історичні джерела.
4. Висловлювати ставлення до основних подій доби.

Джерело

Зі звіту московському урядові: «Фортеця-Січ з її земляним валом стоїть у гирлах Чортомлика й Прогною, над річкою Скарбною. Заввишки вал у 6 сажнів; з поля, із Сумського боку й від Базавлука на валу влаштували частокіл і бійниці. З іншого боку, від гирла Чортомлика й від річки Скарбної, до валу влаштовано дерев'яні, насипані землею коші. У тій фортеці вежа, а в тій вежі є бійниці, а перед тією вежею, за ровом, споруджено земляну фортецю з вікнами для гармат... Наближення неприятелів до Фортеці-Січі можливе в літній час лише з поля, а з трьох боків, через ріки, ніяких дій проти неї чинити не можна. У зимовий час запорожці на тих ріках невпинно збивають кригу».

Як була облаштована Чортомлицька Січ?

Що у фортифікації Січі вражало найбільше? Де її було закладено?

Історична карта

Розгляньте карту на стор. 166.

Які терени охоплювала Лівобережна Гетьманщина (разом із Запорізькою Січчю) та Слобідська Україна у 80-ті роки 17 ст.?

Де було розташовано Січ-столицю?

Під владою яких держав перебували інші українські землі?

1. Як склалися відносини Запорізької Січі з Гетьманщиною

Перед початком Національно-визвольної війни Запорізька Січ містилася на Микитиному Розі. Саме там Б. Хмельницький готував повстання проти Речі Посполитої. Січі належала провідна роль у підготовці та розгортанні Національно-визвольної війни українського народу проти польського панування. Досвід державного життя, що впродовж віків нагромаджувався на Запоріжжі, був використаний Б. Хмельницьким. Запорожці брали участь у воєнних діях проти Речі Посполитої. Однак

за умовами Зборівського договору багато запорожців опинилося поза козацьким реєстром. Це спричинило невдоволення січовиків та загострення відносин із гетьманською владою. Не оминув запорожців і Білоцерківський договір. Не випадково січовики брали участь у виступах козацтва проти старшини й гетьмана. Напружені взаємини Запорізької Січі з гетьманським урядом спричинили до зміни місця її розташування. У 1652 р. запорожці перенесли свою столицю з відкритого перед степом Микитиноного Рогу ближче до Дніпрових плавнів, неподалік гирла р. Чортомлик.

Новоутворена Січ існувала протягом 1652–1709 рр. Її називають *Чортомлицькою*.

Проте й надалі відносини з владою склалися непросто, часом загострювалися аж до збройних виступів. Особливо виразно це виявилось після смерті Б. Хмельницького.

За доби Руїни Січ прагнула повернути собі провідну роль у житті козацької України. При цьому запорожці не завжди виявляли мудрість і політичну далекоглядність, а часом навіть ставали на бік ворогів Української держави, позбавляючи підтримки гетьманів, які своїми діями домагалися її збереження. Так було, зокрема, під час гетьманування І. Виговського, коли запорожці підтримали Я. Барабаша. Запорожці допомогли здобути гетьманську булаву І. Брюховецькому. Не були зваженими дії січовиків і під час гетьманування П. Дорошенка. Січовики вдавалися й до інших нерозважливих спроб утвердити свою владу на Гетьманщині, підтримуючи, зокрема, М. Ханенка та П. Суховія.

Чортомлицька Січ.
Реконструкція

Кошовий отаман. Художник
І. Репін

199

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
В 60–80-ті роки 17 ст.

2. Чому Іван Сірко зажив слави найвідомішого кошового отамана за всю історію Запорізької Січі

Попри часом суперечливі дії Січі у внутрішньоукраїнських справах, запорожці ніколи не зраджували свого покликання. У другій половині 17 ст. Запорізька Січ уславилася своєю участю в численних військових операціях. Особливо сприятливі умови для здійснення походів проти Османської імперії та Кримського ханства склалися після Андрусівського перемир'я. Керівником та організатором більшості тогочасних походів був *Іван Сірко*.

Особистість

Іван Сірко (бл. 1610–1680) народився на Вінниччині в родині дрібного українського шляхтича. Джерела свідчать про участь І. Сірка в Національно-визвольній війні. Принаймні 15 разів його обирали кошовим отаманом на Запоріжжі. Він провів понад 60 битв проти військ Османської імперії, Кримського ханства та ногайських орд і жодного разу не зазнав поразки. Листувався з гетьманами України, монархами Московії, Речі Посполитої, Криму й Туреччини.

Учені-історики на основі відомостей, уміщених в історичних документах, реконструювали зовнішність І. Сірка. Найславетніший кошовий отаман мав зріст 174–175 см. Риси обличчя – правильні, ніс – рівний. На нижній губі з правого боку мав червону пляму. Сучасники вважали то Божою познакою, що відрізняла І. Сірка від людей.

Портрет Івана Сірка.
Реконструкція

– Оце, козаче, і є Сиваш, або по-нашому – Гниле море, – кремезний запорожець притримав коня й повів рукою в бік тонкої зеленової смужки на обрії. – Саме тут надумав батько Сірко переправитися у володіння кримського хана.

– Хоч воно й не зовсім море, але й ми не качки, – жартував молодий козак. – Щось не бачу я ні байдаків, ні якоїсь деревини, придатної на пліт. Перелітатимемо його, чи що?

– Дотепний ти, Петре, та не дуже мудрий. Кажу тобі: менше базікай, а більше слухай і запам'ятовуй. Може, на старість буде як знахідка. Знав би, скільком татарським бранцям цей болотистий Сиваш подарував волю! Є тут місця, де можна не те що конем, а пішки перейти на кримський берег. Кримчаки ж нас звідси не сподіваються. Тому й вирішив Сірко йти не на Перекоп, де побнабудовувано таких фортець, що не зруйнувати їх і найбільшими гарматами, а сюди – до Гнилого моря.

– Виходить, що захопить ворога кошовий Сірко зненацька. Знову казатимуть татари, що запорізький отаман – чарівник і характерник, – засміявся Петро.

– Не знаю, що казатимуть татари, але правда те, що більшого воїна не було й не буде на Запоріжжі.

– Чув, – не вгавав Петро, – що кошовий Сірко, навіть скачучи на коні, влучно б'є птаха в небі, і звіра в полі; ворожі ж кулі ловить начебто голими руками й назад у ворога кидає.

– Багато різного люди говорять...

– А це правда, що Сірко навіть із зав'язаними очима дорогу в степу може знайти? – допитувався молодий козак.

– Цього не знаю. А от що бачив, те бачив: йдучи в похід, вистрелить Сірко з лука, а на зворотному шляху неодмінно знайде свою-таки стрілу. Щохвилини козаків на березі Сиваша більшало й більшало.

Незабаром почалася переправа.

Той похід відбувався 1675 р. та був щасливим для запорожців. Їм поталанило тоді наскочити на Крим несподівано. Кримський хан ледве встиг втекти в гори. Визволивши з неволі багатьох земляків, козаки поверталися додому.

У чому виявився полководницький талант І. Сірка під час походу на Крим 1675 р.?

Походи на чолі з Іваном Сірко. Своїми походами І. Сірко зажив слави непереможного полководця. Вважалося, що ніхто краще не може протидіяти турецько-татарським нападникам. Не випадково, коли 1672 р. його за намовою недоброзичливців було ув'язнено й відправлено до Сибіру, про його звільнення клопотався сам польський король Ян III Собеський. Повернувшись із заслання, кошовий отаман з головою поринув у вир воєнних дій.

Проводячи численні воєнні операції проти Туреччини й Криму, І. Сірко ніколи не відкидав можливості мирного розв'язання проблем міждержавних відносин. Джерела свідчать про гнучку дипломатичну діяльність кошового отамана, який особисто листувався з найвпливовішими тогочасними політиками.

І. Сірко ще за життя став героєм багатьох легенд. Фольклорна традиція пов'язує з ім'ям І. Сірка написання легендарного листа турецькому султанові. Народні перекази свідчать, що у відповідь на вимогу

Запорожці пишуть листа турецькому султанові. *Фрагмент картини І. Рєпіна*

Відомий художник кілька разів звертався до постаті легендарного запорізького отамана І. Сірка, залишивши два варіанти картини на той самий сюжет. Представлений варіант нині зберігається в Державному російському музеї в Санкт-Петербурзі.

Роздивіться картину І. Рєпіна. Хто з-поміж її персонажів є Сірком? Порівняйте словесний та живописний портрет кошового. Чи відповідає зображення на картині тому образу, який створено в історичних джерелах?

турецького султана Мегмеда IV визнати залежність від Туреччини й підкоритися йому, «непереможному лицареві», запорожці на чолі з І. Сірком склали того дотепного листа: *«Запорізькі козаки турецькому султану. Ти – шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмося, землю, водою будем битися з тобою. Вавилонський ти кухар, македонський колесник, ерусалимський броварник, александрійський козолуп, Великокого і Малоого Єгипту свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подольнянський злодюка, самого гаспида внук і всього світу й підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча с...а, різницький собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден єси матері вірних християн!*

Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, год у книзі, а день – такий у нас, як і у вас, поцілуй за те ось куди нас..!

Кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошом запорізьким».

Джерело

Польський хроніст Веспасіан Коховський у своїй хроніці дав таку характеристику Сіркові: «Страшний був орді, бо був досвідченим у воєнних виправах і відважним кавалером, перевищуючи цим Дорошенка. А в Криму його ім'я наводило такий страх, що орда щоденно пильнувала та була готова до бою, ніби Сірко вже напав. Татари цілком серйозно вважали його шайтаном і навіть своїх дітей, коли вони плакали і їх не могли заспокоїти, лякали Сірком, кажучи: "Сірко йде"; після цих слів плач одразу вщухав. Сірко був чоловіком гожим, бойової вдачі, не боявся ані сльоти, ані морозу, ані спеки. Він був чуйним, обережним, терпляче зносив голод, був рішучим у воєнних небезпеках і завжди тверезим. Улітку він перебував на порогах (Дніпрових), а взимку – на українському прикордонні. Він не любив марнувати час або упадати коло жіноцтва, постійно бився з татарами, проти яких мав природну й невблаганну ненависть. На обличчі він мав природний знак, ніби шмат пурпуру».

- На яких чеснотах кошового отамана наголошує хроніст?
- Про які прикмети зовнішності наводить свідчення?
- Як ставиться автор до І. Сірка? Чи можна вважати уривок з хроніки достовірним та неупередженим?

3. Якою була політика московського уряду щодо Запорізької Січі

Царський уряд завжди ставився до Запорізької Січі упереджено, вбачаючи в ній загрозливе для себе вогнище вільнодумства і свободи. Саме тому Москва прагнула підкорити Січ, аби якнайповніше використати її військові та економічні можливості. Першим заходом у здійсненні цих намірів стало розміщення на Січі московської залози, яка з'явилась у Чортомлицькій Січі 1663 р. Приводом для її розташування проголошувалася спільна боротьба проти турецько-татарських нападів. Росіянам наказувалося діяти разом із запорожцями проти кримських і ногайських орд. На залозу покладалася також організація розвідки: збирання інформації про внутрішню становище Кримського ханства і ногайських орд, про їхні зовнішньополітичні плани, а також про події, що відбувалися в Польщі, Туреччині тощо. Проте, крім оприлюднених наказів царського уряду, були ще й таємні настанови. Згідно з ними, командувач залози був зобов'язаний стежити за всіма подіями, що відбувалися на Запоріжжі, мав доповідати в Москву про відносини Січі з гетьманами, окремими старшинськими угрупованнями, про всі дипломатичні зносини січовиків.

За умовами Андрусівського перемир'я про подвійний московсько-польський контроль над Запоріжжям, 1667 р. царську залозу з Січі було виведено. Однак це не поклато край втручанням царату у внутрішні справи запорожців. Адже поступове обмеження державницьких прав України, прагнення царського уряду поширити свою владу на всі українські землі не могли не позначитися на Січі – осерді української державності.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

4

ТЕМА

203

1. Про шанобливе ставлення українського народу до І. Сірка свідчать численні легенди, якими овіяне його ім'я. Прочитайте уривки з них, записані українським істориком, дослідником історії козацтва Дмитром Яворницьким: *«Казали, що рівного Сіркові не було, не буде і не може бути ніколи, бо на те є закляття самого Сірка: "Хто ляже поряд зі мною, той ще брат, а хто вище мене – той проклят". Подейкували, ніби запорожці після смерті свого славного вожда п'ять років возили його тіло у труні й суходолом, і водою, твердо переконані, що Сірко й мертвий наводить страх на ворогів і що з ним, навіть мертвим, можна перемагати бусурманів. Та й зараз ще діди розповідають, що після смерті Сірка козаки відрізали його праву руку, з нею ходили на війну і в разі біди виставляли її наперед, приказуючи: "Стій, душа й рука Сіркові з нами!" І на ті слова вороги, мов зайці, тікали геть від козаків. Тільки згодом, коли й сама Січ уже була знесена і все Запоріжжя зруйноване, козаки поховали руку Сірка, але не поховали з нею душі його: ні, він не помер, він живе досі, він і тепер воює десь з ворогами Христової віри та козацької волюності».*

Поміркуйте, чому ім'я кошового отамана в народній пам'яті набуло символічного значення. Чим пояснюється надзвичайний авторитет І. Сірка серед запорізьких козаків?

2. Які з названих подій збіглися в часі з існуванням Чортомлицької Січі: перші битви Національно-визвольної війни – на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями; Збаразько-Зборівська кампанія та укладення Зборівського договору; укладення Андрусівського перемир'я; повстання на чолі з П. Павлюком, Я. Остриянином, Д. Гунею; московсько-українська війна й битва під Конотопом; Чуднівська воєнна кампанія і підписання Слободищенського трактату; чигиринські походи; Чорна рада в Ніжині. Обрання гетьманом І. Бруховецького?
3. З ким із названих історичних діячів зустрічався або листувався І. Сірко, на чийому боці або проти кого йому доводилося воювати: гетьман Б. Хмельницький; гетьман П. Сагайдачний; польський король Ян III Собеський; московський цар Олексій Романов; московський цар Федір Романов; гетьман П. Дорошенко; гетьман К. Косинський, гетьман І. Самойлович; гетьман М. Ханенко, митрополит Й. Борецький?
4. Дайте відповіді на запитання: Як склалися відносини Запорізької Січі з Гетьманщиною? Яким було значення Січі? З якою метою царський уряд розміщував на Січі свої залоги?
5. Оцініть діяльність кошового отамана І. Сірка як історичного діяча. (Див. пам'ятку для характеристики історичної особистості).
6. Наведіть кілька аргументів на підтвердження або спростування думки: «Істотні зміни після смерті Б. Хмельницького відбулись у формі державного устрою Гетьманщини. У першій половині 60-х років козацька держава з унітарної стала конфедеративною: складалася з трьох державних утворень – Правобережного та Лівобережного гетьманств і Запоріжжя».

§ 28 ГОСПОДАРСЬКЕ ТА КУЛЬТУРНО-ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 17 ст.

1. Які нові явища спостерігалися в господарському житті Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України в останній чверті 17 ст.
2. У чому особливості господарського життя Запорізької Січі.
3. Як розвивалися земельні відносини.
4. За яких обставин було підпорядковано Українську православну церкву Московському патріархату.

● На цьому уроці ви навчитесь:

1. Порівнювати особливості господарського життя різних регіонів України.
2. Визначати особливості земельних відносин у Лівобережній Гетьманщині та Слобідській Україні.
3. Розповідати, як відбулося підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату.
4. Висловлювати ставлення щодо прикметних явищ доби.

Джерело

Шведський старшина Вейге, який побував в Україні на початку 18 ст., розповідав: «Країна вельми родюча, Сіверщина до того ж має багато лісів, ласкава природа не забула тут нічого, що належить до вигідного й задоволеного життя мешканців; мають вони копальні солі й заліза; знаходяться в них скляні гутти, де виробляють багато скла для вікон і всякий посуд, хоч не такий добірний, як у Німеччині. Україна – це майже сама рівнина, у багатьох околицях, отже, не вистачає дров і води; тому люди живуть там уздовж потоків та озер, села бувають завдовжки на кілька миль. Їхні міста збудовані на високих горбах, забезпечені палісадами чи валами з густо вбитих стовпів; діри для стріляння в них дають змогу відбивати напади татар або розбійників, інших ворогів вони не мали на думці, тому й нема в них правильних фортифікацій... Збіжжя росте тут усюди в безмежній кількості... Воли та вівці їхні великі й доброї породи. Коні дуже витривалі й люблені більше за інших [тварин] через швидкий біг. Усі козаки ведуть однаковий спосіб життя і однаково вбираються. Чоловіки голять собі на голові все волосся, і тільки над чолом залишається довгий чуб. Жінки носять щось подібне до шапок, цілком пласких, наче тарілки; спідниці, зроблені з тонкого волосяного сукна різноманітних кольорів, досить щільно прилягають до тіла й відбивають його форми».

- Про які природні умови України йдеться в джерелі?
- На яких особливостях будівництва та фортифікацій наголошується?
- Що вирощували та яких тварин розводили українці?
- На які особливості зовнішності та вбрання українців звертає увагу автор?

Літопис подій

- 1684 р., 19 червня – обрання Гедеона Четвертинського митрополитом.
- 1686 р. – підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату.

1. Які нові явища спостерігалися в господарському житті Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України в останній чверті 17 ст.

Сільське господарство. Хліборобство було основою господарського життя Лівобережної Гетьманщини й Слобідської України. Крім хліборобства, значної ваги набуло вирощування городини й технічних культур, зокрема конопель. Посиленому розвитку хліборобства сприяли нові форми землеволодіння (запроваджені завдяки Національно-визвольній війні). Вільні хлібороби – козаки й селяни – ставилися до своєї землі як до найбільшого багатства. Відбувалося освоєння пусток, луків, заболочених місцевостей. У великих старшинських і монастирських маєтках використовувалася наймана праця, що також давало змогу збирати гарні врожаї.

В останній чверті 17 ст. більшої ваги набуло тваринництво. У господарствах козацької старшини тримали отари овець, гурти великої рогатої худоби, табуни коней. Серед селянських і козацьких господарств часто траплялися такі, в яких налічувалося кілька волів, кілька десятків корів і коней.

Розвиток ремесел і промислів. У господарському житті України важливу роль відігравало ремісниче виробництво. Під час Національно-визвольної війни українські ремісники здобули право вступати до будь-якого цеху і займатися будь-яким ремеслом. Найпоширенішими були кравецтво, шевство, ткацтво, сукнарство, ковальство, зброярство, ювелірна справа, бондарство, гончарство тощо. У майстернях дедалі частіше використовувалася наймана праця, отож ремесло поступово перетворювалося на *дрібнотоварне виробництво*. Швидкими темпами розвивались і промисли, найпоширенішими з-поміж яких були бджільництво, винокуріння, дитярство, селітроваріння.

Розвиток торгівлі. В останній чверті 17 ст. активно розвивалася торгівля. Її центрами залишалися міста. Особливо жвавою була торгівля між Лівобережною Україною, Слобожанщиною і Запоріжжям. Для цього використовувалися водні шляхи – по Дніпру, Дністру та інших річках. З утвердженням Української козацької держави зростає міжнародна торгівля. Гетьманські універсали заохочували вивезення більшості товарів з України, проте обмежували вивіз коштовностей, коней, селітри (заборонялося продавати хліб до Польщі). Активно велася торгівля з Білоруссю, Молдавією, Туреччиною, Кримом; постійні торговельні зв'язки встановилися з Московською державою. Війна проти Речі Посполитої тимчасово послабила торгівлю із Західною Європою, яка відновилася лише після Національно-визвольної війни. З України вивозили продукцію

Селянин

4

ТЕМА

2. У чому особливості господарського життя Запорізької Січі

Основою господарського життя Запорізької Січі, як і раніше, був зимівник. У другій половині 17 ст. господарська діяльність козаків поживалася. Щоправда, розвиток рільництва гальмувався постійною загрозою набігів татарських і ногайських орд, кочовища яких знаходилися в безпосередній близькості до Січі. Погіршувало розвиток хліборобства, яке потребувало великої кількості робочих рук, незначна заселеність

206

Козацька зброя: порохівниця; рушниця; пістоль

запорізьких земель. Отож провідною галуззю господарства було скотарство, яким козаки займалися здавна. Особливого поширення набуло конярство.

Розвивалися також промисли, зокрема рибальство, мисливство та бджільництво. Крім запорожців, промислами на Січі влітку займалися козаки Лівобережжя і Правобережжя, а також селяни й міщани з усіх українських земель. Значного рівня досягло на Запоріжжі й ремісничє виробництво. Серед козаків було чимало вправних ковалів, корабельників, зброярів тощо. Запорізькі козаки зазвичай самі забезпечували себе набоями, тому на Січі розвивалися ремесла, пов'язані з виробництвом пороху, залізних і свинцевих ядер для гармат.

Надзвичайно важливе місце в господарському житті Чортомлицької Січі посідала торгівля. Найголовнішим і найдорожчим товаром для січовиків був хліб. Крім продовольчих товарів, запорожці купували зброю, сукно, папір тощо. Продавали ж мед, шкури, хутро, рибу, віск, велику рогату худобу та коней. Головними торговельними партнерами Січі були Лівобережна Україна та Московія. Непостійні торговельні зв'язки січовики підтримували з Польщею, Кримом і Туреччиною. Розвиткові торгівлі на Запоріжжі сприяло й те, що його територією

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
В 60–80-ті роки 17 ст.

пролягали важливі торговельні шляхи. Запорожці збирали з купців мито на перевозах і поромах, стягували всілякі збори за надання провідників, охорони тощо.

3. Як розвивалися земельні відносини

Козацька власність на землю складалася поступово. Козак отримував право користуватися землею тільки вступивши до війська.

Ще за життя Б. Хмельницького почало формуватися *старшинське землеволодіння*. Існували дві його форми: *приватне* (спадкове) і *рангове* (тимчасове). Причому приватне старшинське землеволодіння формувалося повільніше. Гетьманський уряд усіляко заохочував старшинське землеволодіння, бо вбачав у ньому основу економічної незалежності України, забезпечення якої за умов наступу царату на автономію було першочерговим. Царський уряд, зі свого боку, підтримував панівне становище козацької старшини, сприяючи збільшенню її землеволодіння та привілеїв. Водночас він обмежував право гетьмана роздавати маєтності, запроваджував порядок наділення й затвердження придбаних земель лише за царськими указами.

Землеволодіння в Слобідській Україні мало свої особливості. У другій половині 17 ст. там іще лишалося чимало незаселених земель і діяло право займанщини. Навколо села чи міста визначали земельну ділянку, яку й розподіляли між поселенців. Ділянки незайманої землі мав кожен полк, розпоряджався якими полковник. Право на них підтверджувалося царськими жалуваними грамотами. Землю отримували не тільки козаки, а, за бажанням, і селяни. Та більшість селян відмовлялася від наділів з військового земельного фонду, оскільки це зобов'язувало їх записуватися в козаки й відбувати козацьку службу. Тому вони оселялися на землях полкової або сотенної старшини. Одержуючи у власність ділянку, селяни повинні були допомагати старшині обробляти землю.

Полковник реєстрових козаків.
Художник С. Васильківський

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
В 60–80-ті роки 17 ст.

4. За яких обставин було підпорядковано Українську православну церкву Московському патріархату

Після смерті 1675 р. митрополита Й. Нелюбовича-Тукальського через втручання Москви тривалий час зволікали з виборами на митро-

Освячення козацької короги.
Мініатюра зі Службника
Л. Барановича. 1665 р.

полічу кафедру. Царський уряд прагнув використати ситуацію для досягнення своєї мети: вивести Київську митрополію з-під підпорядкування константинопольському патріарху, встановивши над нею зверхність московського патріарха. Це можна було б зробити, якби митрополитом став би прихильник Москви.

Нарешті такого знайшли – ним виявився луцький єпископ **Гедеон Четвертинський** **19 червня 1684 р.** зібрався церковний собор, де Гедеона було обрано митрополитом. У жовтні того самого року новообраний митрополит поїхав до Москви, де патріарх Йоаким 8 грудня 1685 р. в Успенському соборі врочисто висвятив його. Тим часом московська дипломатія шукала засобів впливу на константинопольського патріарха, аби той дав згоду на підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату. У травні 1686 р. Константинопольський патріарх під тиском турецького уряду погодився на відокремлення Української православної церкви від константинопольського престолу.

! ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Порівняйте особливості господарського життя різних регіонів України, заповнивши таблицю: «Господарське життя Лівобережної Гетьманщини, Слобожанщини та Запоріжжя в другій половині 17 ст.».

Галузі господарства	Лівобережна Гетьманщина	Слобожанщина	Запорізька Січ
---------------------	-------------------------	--------------	----------------

2. Установіть хронологічну послідовність подій:
  - підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату;
  - обрання гетьманом Лівобережної України І. Самойловича;
  - Андрусівське перемир'я.
3. Дайте відповіді на запитання:
  - Які зміни відбулися в земельних відносинах на Лівобережній і Слобідській Україні в другій половині 17 ст.?
  - Які особливості системи землеволодіння мала Слобідська Україна?
  - Як відбувалося утворення старшинського землеволодіння?
- 4–5. Доберіть факти з історії України другої половини 16–17 ст., які б свідчили про підтримку Українською православною церквою визвольних змагань українців. Чому підпорядкування Московському патріархату пояснюють як подію, що негативно вплинула на подальшу історію Української держави?
6. Зробіть висновки-узагальнення про особливості господарського життя різних регіонів України в останній чверті 17 ст.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
В 60–80-ті роки 17 ст.

ОЦІНІТЬ СВОЇ ВМІННЯ З ТЕМИ

4

ПРЕМІЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: • чигиринські походи; • Андрусівське московсько-польське перемир'я; • Бахчисарайський мирний договір; • підписання Ю. Хмельницьким Переяславських статей; • обрання гетьманом Лівобережної України І. Самойловича.

2. Розгляньте картосхему: • Якими кольорами на картосхемі позначено Лівобережну, Правобережну Гетьманщину та Запоріжжя? • Яка з букв позначає терени Слобідської України? • Які події зображено на картосхемі синьою стрілкою? Коли вони відбувалися? • Що позначає на картосхемі зелена лінія? З якою подією вона пов'язана? • У зв'язку з якими подіями на картосхемі заштрихована територія?

209

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
В 60–80-ті роки 17 ст.

3. Підготуйте розповідь про гетьмана П. Дорошенка, використовуючи пам'ятку для характеристики історичної особистості.

4. Поясніть поняття та терміни і складіть з ними речення: • Лівобережна Гетьманщина; • Руїна; • Слобожанщина; • Чортомлицька Січ.

5. Порівняйте адміністративно-територіальний устрій, систему органів влади і становище Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України.

6. Установіть, про що йдеться в уривках з історичних джерел. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

А. «Я йшов, щоб звільнити з облоги пана Гуляницького, неспішно, чекаючи на хана, і тільки-но той прибув, ми поквапилися і дня 29 червня,

в день св. Петра й Павла, ставши біля Соснівської переправи, застали там п'ятнадцять тисяч москви, котра боронила одну переправу. Друга частина [москви] стояла наготові. Її [наші] драгуни відбили від переправи, а потім [наша] кіннота переправилася і затримала їх герцями. Орда ж, примчавши з тилу, так їх змішала, що, майже не ставши до ладу, вони почали втікати, а ми на їхніх плечах гнали їх півтори милі...; і мало хто з них утік до [московських] таборів, як ствердили взяті нами язики».

Б. «Ось недавно вчинили договір з поляками на нашу згубу; розірвали надвоє і обидва монархи умовились між собою, що будуть нас викорінити... Ви звикли вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили, які міста залишити під собою, в які уступити, а тим часом ці міста дісталися вам не вашою силою, а Божою поміччю й нашою кров'ю та відвагою. Часто від ваших московських людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві, яку хоче мати віру у своїй державі, вільно йому благочестиві церкви обертати в уніатські або костьоли. Але хай так не буде! Не допустив нас Господь у таку неволю. Знає король, що предки наші, як рівні з рівними, як вільні з вільними в одне тіло з'єдналися з поляками під єдиним господарем, добровільно обраним і заприсяженим. А того ярма ані ми, ані батьки наші носити не звикли».

В. «Турецький султан... ще більші свої турецькі й татарські сили зібрав і послав з поганим візиром своїм, на ім'я Мустафа, і з багатьма пашами під Чигирин доставати його. Ті бусурманські сили, прийшовши місяця липня числа 8 до Чигирина, доставали його різними способами, приступами, страшною вогняною стрільбою, гранатами, підкопами й усякими наговорами, протягом довгого часу силкуючись злий намір свій виконати, але велику загибель собі там знайшли».

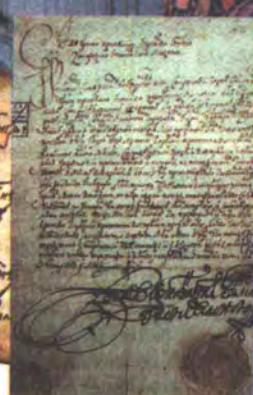
• ПІЕМА

5

Українські землі наприкінці 17 – у першій половині 18 ст.

ІСТОРІЯ

України

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5
- 6

§ 29 ГЕТЬМАНЩИНА ТА ЗЕМЛІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ 17 – НА ПОЧАТКУ 18 ст.

1. Що передбачав «Вічний мир». Чим закінчився Перший кримський похід.
2. Якою була внутрішня та зовнішня політика гетьмана Івана Мазепи.
3. Що визначало становище Правобережжя після Руїни. Чим було спричинене та які мало наслідки національно-визвольне повстання 1702–1704 рр.

● На цьому уроці ви навчитесь:

1. Характеризувати особистість гетьмана Івана Мазепи, використовуючи історичні джерела, висловлювати своє ставлення до цього діяча.
2. Визначати особливості внутрішньої та зовнішньої політики гетьмана І. Мазепи.
3. Визначати наслідки «Вічного миру» та національно-визвольного повстання 1702–1704 рр.
4. Показувати на карті територію українських земель за «Вічним миром», виявляти зміни, що відбулися наприкінці 17 – на початку 18 ст.

Джерело

Шотландський генерал на московській службі Патрик Гордон, учасник Першого кримського походу (1687), був свідком обрання І. Мазепи на гетьманство 25 липня 1687 р. Про ту подію він згадував: «Визначні козаки таємно розвідалися, кого генералісимум [Василь Голіцин] хотів би мати за гетьмана. Коли вони довідалися, що Мазепа є тим чоловіком, тоді ще того самого вечора написали потайки в тому дусі листа... 25-го виступили в поле недалеко від козацького табору вибрані полки та стрільці, які попереднього вечора одержали для цього наказ. Кіннота теж виїхала туди, але у значному віддаленні від них. Близько 10-ї години з великого табору прибув генералісимум із боярами й визначними людьми. Вони подалися до шатра, де була уряджена каплиця, наказавши принести всі знаки гетьманської гідності й покласти на малий стіл, накритий дорогим килимом. Довкола столу було поставлено крісла й лавки. Усім козакам наказали стати кругом. Потому визначні з них подалися разом із боярами до шатра-каплиці. Після молитов, що тривали приблизно чверть години, всі вийшли з шатра. Генералісимум сказав козакам, що царі, згідно зі старим звичаєм, дозволили їм вибрати вільними голосами гетьмана. Спочатку запанувала коротка тиша, але згодом почулися голоси, що хочуть вибрати Мазепу. Це скоро поширилось, і всі почали кричати, що хочуть Мазепу на гетьмана... Після присяги боярин узяв булаву, бунчук і царські корогви, що були ознакою гетьманської гідності, і передав новому гетьманові».

- Як відбувалися вибори І. Мазепи на гетьманство?
- Як вплинула на церемонію виборів політика російського уряду? Відповідь обґрунтуйте.

Літопис подій

- 1686 р., травень – «Вічний мир» між Москвою та Польщею.
- 1687 р., травень–червень – Перший кримський похід.
- 1687 р., липень – козацька рада на р. Коломак. Усунення Івана Самойловича та обрання гетьманом Івана Мазепи. Укладення Коломацьких статей із московським урядом.
- 1689 р., весна – Другий кримський похід.
- 1700–1721 рр. – Північна війна Росії проти Швеції.
- 1702–1704 рр. – національно-визвольне повстання на Правобережній Україні на чолі із Семеном Палієм.

Історична карта

- У складі яких держав (як складова держави чи автономна одиниця) перебували в 1687 р. українські землі: Чернігово-Сіверщина, Переяславщина, Полтавщина, Київщина, Волинь, Галичина, Запоріжжя, Західне Поділля, Брацлавщина, Буковина, Закарпаття?
- Порівняйте кордони Гетьманщини в 1687 р. з кордонами 1649 р. та 1663 р.
- Які території охопило повстання С. Палія 1702–1704 рр.?
- На які терени поширював свою владу І. Мазепа в 1704–1708 рр.?
- Позмагайтеся в парах у вмінні отримувати вичерпну картографічну інформацію про битви, походи, кордони, території на прикладі Гетьманщини в 1687–1709 рр.

Гетьманщина наприкінці 17 ст.	Полтавська битва 27 червня 1709 р.
Західне Поділля, повернуте Османською імперією Речі Посполитій у 1699 р.	Відступ Карла XII та І. Мазепи
Межа територій, приєднаних до Росії за Константинопольським миром 1700 р.	Прутський похід Петра I 1711 р.
Район козацького повстання С. Палія (1702–1704 рр.)	Місце оточення російської армії під час Прутського походу в 1711 р.
Похід І. Мазепи на Західну Україну в 1704–1706 рр.	Межа територій, що переходили під зверхність турецького султана за умовами Прутського мирного договору (1711 р.)
Території, підвладні І. Мазепі в 1704–1709 рр.	Російсько-турецький кордон за умовами Белградського мирного договору (1739 р.)
Шведські виправи проти Польщі в 1704–1709 рр.	Райони гайдамацького руху 1734 і 1735–1740 рр.
Похід шведського війська в 1709 р.	Район дій опришків на чолі з О. Довбушем (1738–1745 рр.)
Рух російських військ	Запорізькі землі на середину 18 ст.

Українські землі в 1687–1750 рр.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРІКІНЦІ 17 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 18 СТ.

1. Що передбачав «Вічний мир». Чим закінчився Перший кримський похід

Бахчисарайський мир 1681 р. між Московією та Туреччиною не відповідав інтересам Речі Посполитої. Скориставшись поразкою армії Османської імперії під Віднем 1683 р., Польща відновила своє панування над більшою частиною Правобережної України.

6 травня 1686 р. між Польщею та Московією було укладено новий договір – «Вічний мир». За цим договором, який не передбачав обмежень у часі, Польща визнавала за Московським царством Лівобережну Україну з Черніговом і Стародубом та Запоріжжя. Крім того, польська сторона відмовлялася від зазіхань на Київ, за що отримувала відшкодування. Територія Брацлавщини і Південної Київщини ставала нейтральною незаселеною зоною між двома державами. За Польщею визнавалась Північна Київщина, Волинь і Галичина. Західне Поділля лишалося під владою Туреччини, щоправда, недовго, бо 1699 р. також було приєднане до Польщі.

Уклавши мир, Московія приєдналася до держав, які вели боротьбу проти Туреччини та її васала – Кримського ханства. Зобов'язання перед антитурецькою Священною лігою (Австрія, Венеція та Річ Посполита), а також власні плани, що передбачали ліквідацію турецько-татарських володінь на Чорному й Азовському морях та отримання в майбутньому виходу до Чорного моря, спонукали Москву до війни. **У травні 1687 р.** 100-тисячна московська армія рушила на Крим, так почався *Перший кримський похід*. Його очолив фаворит цариці Софії, найвпливовіша людина в Московії – **Василь Голіцин**. Дорогою до його армії приєдналося 50-тисячне військо українських козаків на чолі з І. Самойловичем. Об'єднане українсько-московське військо не спромоглося навіть досягти Криму. Через пожежу в степу, підпаленому татарами, нестачу продовольства, води й корму для коней В. Голіцин наказав війську повернути назад.

Не визнаючи власних прорахунків, В. Голіцин шукав винуватців невдалого походу, а тому легко перекинув відповідальність на І. Самойловича. Адже гетьман критикував його за прорахунки у здійсненні походу та й взагалі виступав проти укладення московським урядом «Вічного миру» з Польщею й союзу з нею проти Туреччини і Криму. Становище І. Самойловича стало непевним. Воно ускладнювалося ще й позицією козацької верхівки, яку відштовхували від гетьмана його жага до збагачення і **прагнення зробити гетьманську булаву спадковою**. Ось чому особиста зацікавленість В. Голіцина і невдоволення старшини привели до усунення І. Самойловича від влади. У липні 1687 р. в таборі на р. Коломак гетьмана було заарештовано та разом із сім'єю відправлено до Сибіру, де він і помер 1690 р. Натомість козацька рада, що відбулася **25 липня 1687 р.**, обрала гетьманом генерального осавула **Івана Мазепу**.

Василь Голіцин.
З гравюри О. Тарасевича

2. Якою була внутрішня та зовнішня політика гетьмана Івана Мазепи

Джерело

Французький дипломат Жак Балюз, який 1704 р. зустрічався з І. Мазепою, залишив таке свідчення: «З Московії я поїхав на Україну, країну козаків, де був кілька днів гостем володаря Мазепи, що обіймає найвищу владу в цій країні. На кордоні мене зустріла почесна козацька варта й з великою пошаною допровадила до міста Батурина, де в замку має резиденцію володар Мазепа.

Він вельми полюбляє оздоблювати свою розмову латинськими цитатами, а досконалістю знання цієї мови може суперничати з найкращими нашими отцями єзуїтами. Його мова взагалі добірна й чепурна; щоправда, під час бесіди більше воліє мовчати та слухати інших. При його дворі – два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька у гетьманській резиденції, говорив по-італійськи. Я розмовляв із господарем України польською та латинською мовами, бо він запевняв мене, що недостатньо володіє французькою, хоча замолоду відвідав Париж і Південну Францію, був на прийомі в Луврі. Не знаю тільки, чи в цьому твердженні нема якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі й голландські.

Розмова з ним дуже приємна; він має великий досвід у політиці; на протигагу московитам, стежить і знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою колекцію зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну ситуацію, але мушу зізнатися, що нічого певного з цього володаря не міг витягнути. Належить він до тих людей, які воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Все-таки гадаю, що навряд чи любить московського царя, бо ні слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя».

- Які деталі зі спогадів дипломата свідчать про високий рівень освіченості та великий політичний досвід гетьмана І. Мазепи?
- Які особисті якості, на вашу думку, сприяли тривалому перебуванню гетьмана при владі?

Своє гетьманування І. Мазепа розпочав із підписання **Коломацьких статей**. Угоду між гетьманом і старшиною, з одного боку, та московськими царями Іваном і Петром Олексійовичами та царівною Софією – з іншого, було укладено на раді **25 липня 1687 р.** За Коломацькими статтями гетьман не мав права без царського указу позбавляти старшину керівних посад, а старшина, у свою чергу, – скидати гетьмана. Значно обмежувалося право гетьмана розпоряджатися військовими землями. Урядові заборонялося підтримувати дипломатичні зносини з іншими державами. Передбачалося розміщення в гетьманській

Гетьман Іван Мазепа.
З німецького часопису 1706 р.

столиці – м. Батурині – полку московських стрільців. Окрім того, гетьман мав удаватися до особливих заходів, аби «усіма силами з'єднувати в міцну й нерозривну згоду обидва руські народи»; «щоби Малоросію не називали землею Гетьманською, а лише визнавали землею, яка знаходиться в царській самодержавній владі». До таких заходів відносилися, зокрема, шлюби між українцями та московитами.

Зовнішня політика. Про напрями зовнішньополітичної діяльності І. Мазепи певною мірою свідчать Коломацькі статті. На початку гетьманування він уважав, що зможе втілити свої задуми щодо України тільки в союзі з Московією, відносини з якою, на його переконання, мали будуватися на засадах українсько-московського договору 1654 р. За підтримки царського уряду І. Мазепа сподівався поширити територію Гетьманщини на відвойовану від Польщі Правобережну Україну, а також на степову смугу вздовж Чорного та Азовського морів, якою володіли Крим і Туреччина. Питання вибору іншого союзника на той час не ви-

зріло, оскільки гетьман не довіряв Польщі та негативно ставився до союзу з Кримом і Туреччиною.

І. Мазепа брав активну участь у зовнішньополітичній діяльності московського уряду. Так, козацькі загони надавали допомогу царській армії у походах проти Криму. **На початку весни 1689 р.** 112-тисячна московська армія під командуванням В. Голіцина та 40 тис. українських козаків на чолі з І. Мазепою вирушили в **Другий кримський похід**. Він закінчився невдало: мав негативні наслідки, оскільки загострив внутрішнє становище України. Населення обурювали величезні витрати, пов'язані зі спорядженням козацької армії. Важко сприймалася присутність на українських землях численних підрозділів московської армії. Ці обставини вимагали від гетьмана неабиякої вправності у здійсненні внутрішньої політики.

Внутрішня політика. Ставши гетьманом, І. Мазепа домагався стабілізації українського політичного та економічного життя. Визначальною рисою його внутрішньої політики було прагнення об'єднати землі Лівобережжя, Правобережжя, Запоріжжя та Слобожанщини в єдине утворення, яке уявлялося ним як держава західноєвропейського зразка зі збереженням традиційного козацького устрою. Саме тому І. Мазепа докладав чимало зусиль, аби піднести роль українського гетьмана як керівника держави, всіляко підтримував козацьку старшину.

І. Мазепа продовжував розвивати започаткований І. Самойловичем напрямом на

Універсал гетьмана з його підписом і печаткою. Початок 18 ст.

Герб гетьмана Івана Мазепи на гарматі

створення козацької еліти, в оточенні гетьмана з'явилися *значкові та значні військові товариші*. За ними гетьман закріпив особливі привілеї.

Одним із найважливіших напрямів політики гетьмана була культурно-просвітницька діяльність. У розвиток української освіти, науки, мистецтва, книговидання він вкладав величезні кошти з державної скарбниці та власні. Щедрі пожертви гетьмана змінили архітектурні обриси багатьох міст. Дослідники й досі сперечаються про кількість церков, споруджених коштом І. Мазепи, адже багато з них не збереглося. Проте численні тогочасні свідчення переконають, що гетьман фундував більше десятка нових храмів, сприяв відбудові багатьох церков княжої доби. Так, у Києві було збудовано новий мурований *Богоявленський собор Братського монастиря*, *Військово-Микільський собор* з мурованою дзвіницею і трапезною палатою в Пустинно-Микільському монастирі, *церкву Всіх Святих у Києво-Печерській лаврі*.

Церква Всіх Святих
у Києво-Печерській
лавірі

Богоявленський собор
Братського монастиря в Києві.
Зруйнований

Військово-Микільський собор
Пустинно-Микільського
монастиря в Києві. *Зруйнований*

Інша царина його культурницької діяльності – друкарська справа. Видання мазепинської доби належать до найкращих українських книгодруків. Сам гетьман, маючи одну з найбагатших в Україні книгозбірень, обдаровував книжками монастирі, церкви, окремих осіб.

Не менше, ніж церквами й монастирями, опікувався гетьман Києво-Могилянською академією: збудував перший поверх нового будинку академії, домігся підтвердження статусу академії, надавав у володіння села й землі, матеріально підтримував студентів. Академією стали навіть називати Могилянсько-Мазепинською. Дбав і про створення нових осередків культури, одним із яких став *Чернігівський колегіум*.

3. Що визначало становище Правобережжя після Руїни. Чим було спричинене та які мало наслідки національно-визвольне повстання 1702–1704 рр.

Прагнувши об'єднати всі українські землі під однією булавою, І. Мазепа ніколи не випускав з-під уваги Правобережну Україну.

5

ПІЕМА

218

Наприкінці 17 ст. більшість земель Правобережжя було спустошено. Це непокоїло польський уряд, бо становище обезлюднених унаслідок воєн і масової втечі населення земель, на які безперешкодно вторгалися турецькі війська і татарські орди, було загрозою для поновлених східних воеводств. Єдиним надійним способом зменшення цієї загрози було заселення спустошеного краю. У зв'язку з цим польський король Ян III Собеський знову звернувся до козацтва. Заохочуючи заселення пусток, польський уряд рішенням 1685 р. надав козацтву «прадавні привілеї та вольності». Згідно з тією ухвалою, козаки створювали на заселених ними землях власний полково-сотенний устрій. Так відродилися чотири полки: *Богуславський, Корсунський, Брацлавський, Фастівський (Білоцерківський)* на чолі з полковниками *Самійлом Івановичем (Самусем), Захаром Іскрою, Андрієм Абазином та Семеном Палієм*. Відновлені полки були не тільки військовими, а й адміністративно-територіальними одиницями. Кожен із полковників заохочував заселення

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРЯКІНЦІ
17 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 18 ст.

Антимініс, виготовлений коштом гетьмана Івана Мазепи в 1698 р. і переданий у дар до християнської церкви св. Воскресіння Гробу Господнього в Єрусалимі

Євангеліє в оправі. Книга видана коштом Івана Мазепи. 1701 р.

пусток, сприяв створенню в містах і селах органів козацького самоврядування, судів. Утверджувалося козацьке та вільне селянське землеволодіння. Особливою активністю у відродженні козацького краю відзначався фастівський полковник Семен Палій.

У 1699 р. Польща уклала мирну угоду з Туреччиною. Ослабла загроза турецького нападу, тож відпала й потреба в козацтві. Сейм ухвалив рішення ліквідувати козацький стан та устрій, а відтак коронний гетьман наказав полковникам розформувати їхні полки. Після захоплення польськими військами *взимку 1702 р.* кількох козацьких міст на Правобережній Україні у відповідь почалося повстання, очолене *Семеном Палієм*. Цей визвольний рух мав на меті звільнення Правобережної України від польського панування та об'єднання з Лівобережною Гетьманщиною. У липні 1702 р. рух охопив Київщину, а на початку 1703 р. повстанці вже контролювали значну частину Правобережної України. Повстання поширилося на Волинь і Поділля, дійшло до Галичини. 15-тисячне військо, кинуте на його придушення, спинити визвольний рух не змогло. Повстанці ставали союзниками шведів, які на той час були в стані війни з

поляками, – адже 1700 р. розпочалася Північна війна. Це занепокоїло Москву, яка одразу відгукнулася на прохання польського короля Августа II надати допомогу, але використала для цього війська І. Мазепи. Навесні 1704 р. військові з'єднання гетьмана перейшли Дніпро і зайняли Київщину й Волинь. С. Палія заарештували та ув'язнили, через рік його було відправлено до Москви, а потім заслано до Сибіру. Польща, значну частину якої окупували шведські війська, не могла реально претендувати на Правобережну Україну. За таких обставин Правобережжя опинилося під владою І. Мазепи. Об'єднання Правобережної та Лівобережної України за гетьмана І. Мазепи тривало від 1704 р. до подій 1708–1709 рр.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. * Визначте, з якого документа взято уривок. * Яке його значення для України?
«Договорилися ми і постановили, що всієї Малої Росії цієї сторони Дніпра... містам і землям і місцям... з усіма своїми повітами, селами і поселеннями... як вони до цього часу за мирним договором на стороні їхньої царської величності перебували, так і тепер залишатися мають на стороні їхньої царської величності на вічні часи; ...а за Дніпром-рікою Київ має лишитися також на стороні їхньої царської величності... Вниз ріки Дніпра, що називаються Запороги, козаки, що живуть на Січі, і в Кодаку... мають бути... у володінні і в державі... їхньої царської величності».
2. Установіть хронологічну послідовність подій: козацька рада на р. Коломак. Усунення І. Самойловича та обрання гетьманом І. Мазепи; національно-визвольне повстання на Правобережній Україні на чолі із С. Палієм; «Вічний мир» між Московією та Польщею.
3. Дайте відповіді на запитання: * У чому полягав «Вічний мир» між Московією та Польщею? * Якого зовнішньополітичного курсу дотримувався І. Мазепа на початку свого гетьманування? * Які обмеження прав гетьмана та старшини було передбачено в Коломацьких статтях? * Якими були основні напрями внутрішньої політики І. Мазепи? У чому полягала політика гетьмана в царині культури? * Яким було становище на Правобережжі після Руїни? * Чому польський уряд дозволив відновити козацтво? * Чим було спричинене національно-визвольне повстання на Правобережжі проти Польщі в 1702–1704 рр.? Як відбувалося повстання та яку роль відіграв у ньому І. Мазепа?
4. * Які особисті якості сприяли тривалому перебуванню І. Мазепи при владі? * Поміркуйте, що дає підстави визначати культурницьку діяльність гетьмана не простим меценатством, а одним із напрямів загальнодержавної політики.
5. * Як змінилися кордони Гетьманщини наприкінці 17 ст. в порівнянні з періодом правління Богдана Хмельницького (на прикладі 1649 р.) та Юрія Хмельницького (на прикладі 1663 р.)?
6. Наведіть кілька аргументів, щоб підтвердити або спростувати висловлення російського царя Петра I про українців: *«Жоден народ під сонцем такими свободами і привілеями і вольністю похвалитися не може, як, по Нашій Царській Величності милості, малоросійський».*

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ 17 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 18 ст.

§ 30 УКРАЇНА В ПОДІЯХ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ. ПОВСТАННЯ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ ПРОТИ МОСКОВІЇ

• На цьому уроці ви навчитесь:

1. Що зумовило посилення антиросійських настроїв серед українців за часів Північної війни.
2. Що спонукало до укладення союзницького договору між козацькою Україною та Швецією. Що він передбачав.
3. До яких воєнно-політичних акцій проти українців вдався російський цар.
4. Як завершилося повстання Івана Мазепи.
1. Характеризувати гетьмана Івана Мазепу як людину та історичного діяча, давати оцінку його діяльності.
2. Пояснювати причини повстання Івана Мазепи проти російського царя.
3. Встановлювати причинно-наслідкові зв'язки основних подій доби.
4. Аналізувати зміст союзницького договору козацької України та Швеції.
5. Описувати перебіг визвольної акції Івана Мазепи.

Джерело

Від кінця 17 ст. збереглася пісня, автором якої є Іван Мазепа:

*Всі покою щиро прагнуть,
Та без ладу гуж свій тягнуть:
Той направо, той наліво,
А все, браття, ото диво!
Нема любові, нема й згоди
Од Жовтої взявши Води,
Від незгоди всі пропали,
Самі себе звоювали.
Зжалься, Боже, України,
Що не вкупі має сини!
Один живе з поганами,
Кличе: «Сюди, отамани!
Ідем матір рятувати,
Не дамо їй пропадати!»
Другий ляхам за гріш служить,
По Вкраїні і той тужить:*

*«Мати моя старенькая!
Чом ти вельми слабенькая?»
Третій Московії годить,
Вірно цареві служить,
Він на матір нарікає,
І недолю проклинає:
«Ліпше було не родити,
Ніж у біді такій жити!»
Годі ж, браття, нам терпіти!
Нумо ворога, нум бити!
Самопали набиваймо,
Гострих шабель добуваймо,
А за віру хоч умрімо
І вольностей боронімо!
Нехай вічна буде слава,
Бо від шаблі маєм право!*

- Поміркуйте, які відомі вам історичні особистості дотримувалися стисло сформульованих у творі політичних орієнтацій.
- Який вихід України з тогочасного тяжкого становища пропонується в пісні?
- Чи можна вважати твір політичною програмою гетьмана І. Мазепи? Чому?

Літопис подій

- 1700–1721 рр. – Північна війна Росії проти Швеції.
- 1708 р. – похід шведського короля Карла XII на Москву через Україну.
- 1708 р., жовтень – початок виступу Івана Мазепи проти Росії.
- 1708 р., листопад – зруйнування російськими військами гетьманської столиці Батурина.
- 1709 р., березень – перехід на бік Івана Мазепи запорізьких козаків на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком.
- 1709 р., травень – зруйнування Чортомлицької Січі.
- 1709 р., 27 червня – Полтавська битва.

1. Що зумовило посилення антиросійських настроїв серед українців за часів Північної війни

Інтереси Росії у війні проти Швеції за здобуття виходу через Балтійське море до Західної Європи не мали жодного відношення до України. Козаки змушені були, обстоюючи інтереси царя, воювати на теренах Московії, Прибалтики, Речі Посполитої. Ці походи були важким тягарем для козацтва. Адже вже перші бої принесли численні втрати. До того ж козаки за свою службу не отримували ніякої винагороди, потерпали від утисків московських воєначальників. Жорстоке ставлення з боку командування й тяжкі умови служби спричиняли скарги й нарікання, а часом навіть самовільне повернення козаків додому. До невдоволення спонукало й те, що дуже часто козаків використовували як робочу силу для каналних і землерийних робіт, на будівництві нових доріг, фортець та інших укріплень.

Справжнім лихом стала Північна війна і для інших верств українського населення, бо саме його коштом споряджалися козацькі війська для щорічних походів.

Крім воєнних негараздів, козаків непокоїло обмеження царським урядом їхніх станових прав. Серед старшини ширилися чутки про ліквідацію козацького самоврядування, насадження губернаторів і воевод, переселення козацького війська до Росії тощо.

Непевність майбутнього примушувала старшину й гетьмана замислюватися про подальшу долю Гетьманщини. Охоплена антимосковськими настроями, старшина чинила тиск на І. Мазепу, який і сам розумів згубність відносин козацької України з Росією.

Плекаючи мрію вивести Гетьманщину з-під влади царя, І. Мазепа в 1704–1705 рр. удався до таємних дипломатичних зносин з противниками Москви. Так, зокрема, восени 1705 р. він налагодив зв'язки з польським королем Станіславом Лещинським, якого було обрано 1704 р. тими угрупованнями, що підтримували шведського короля. Через С. Лещинського український гетьман сподівався встановити відносини зі Швецією.

У 1706 р. І. Мазепа завдяки посередництву польського короля розпочав таємні переговори зі шведським королем Карлом XII.

2. Що спонукало до укладення союзницького договору між козацькою Україною та Швецією. Що він передбачав

Карл XII 1708 р. розпочав здійснювати свій давній задум про похід на Росію. Похід мав відбутися в напрямку на Смоленськ і Москву через територію Литви та Білорусі. Спочатку похід складався вдало. Але після кількох невдач у серпні–вересні Карл XII відмовився від попереднього плану. Російська армія випалювала на шляху шведів усі села. У війську Карла XII почався голод. Король вирішив повернутися в Україну, сподіваючись забезпечити тут свою армію провіантом, зміцнити її козацькими полками та військом С. Лещинського. Шведський

король покладав також надії на допомогу кримського хана й турецького султана.

Зміна планів Карла XII виявилася несподіванкою для І. Мазепи. Такий розвиток подій гетьман уважав передчасним, бо перебування шведської армії на території України означало, що саме тут розгорнуться основні військові операції російсько-шведської війни. Крім того, 8 городових полків, 1600 компанійців перебувало у складі російської армії. З огляду на це, домогтися визволення України з-під влади царя ставало важче. Велику небезпеку також становила втаємниченість планів І. Мазепи, про які знало лише найближче його оточення (генеральна старшина), а рядове козацтво, не відаючи про задуми гетьмана, готувалося до війни проти шведів.

Похід шведського короля на Москву через Україну спонукав гетьмана до рішучих дій задля визволення Гетьманщини. І. Мазепа вирішив об'єднатися зі шведами для війни проти Росії. **24 жовтня 1708 р.**

1. Шведський король Карл XII
2. Панегірик на честь Івана Мазепи. 1706 р. Гравюра І. Мизгури

У центрі І. Мазепа, збоку від нього – жіночі постаті, що символізують істину, правду, науку, мистецтво тощо. На тлі військових обладунків – герб Мазепи. Зображено також церкви, збудовані або відновлені І. Мазепою.

український гетьман виїхав на зустріч із Карлом XII. З ним вирушили чотиритисячне військо, генеральна старшина.

28 жовтня гетьман прибув до шведського табору. Наступного дня відбулася зустріч І. Мазепи з Карлом XII.

Джерело

Посол Даніел Крман, очевидець подій жовтня 1708 р., у своїх мемуарах зазначав: «Цар, мовляв, усі їхні вольності порушив: наслав до козацьких фортець московське військо, щороку вимагає більшу кількість коней, відмовляється давати козакам обіцяну плату... Навпаки – від шведського короля, що перебуває вельми далеко, їхнім вольностям нічого не загрожує. Можна навіть думати про їхнє поширення. Король Карл ретельно дотримує своє королівське слово, їх не хотітиме залишити, оскільки приймуть його зверхність. Він дотепер постійно перемагає, а він – Мазепа – є вже на порозі смерті, але хоче всі свої сили і всю свою кров пожертвувати на спасіння своєї Козакії. Після цього всі з великою відповідальністю приєдналися до волі свого воєводи і, склавши присягу мовчання, відійшли».

Як очевидець пояснює причини переходу гетьмана на бік шведського короля?

Союзицький договір між Україною й Швецією було укладено **29–30 жовтня 1708 р.** у містечку **Гірках** на Сіверщині, за яким: «*Й.к.м. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні й.к.м. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому й.к.м. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.*

Все, що завоюється з колишньої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що, як виявиться, належало колись українському народові, передається й здержиться при українським князівстві.

Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть заховані й вдержані на всім просторі князівства і частин, прилучених до нього.

Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; по його смерті, яка – треба сподіватися – не наступить ще довго, Стани України заховують всі вольності згідно зі своїми правами та стародавніми законами.

Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України. Й.к.м. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб».

У 3. До яких воєнно-політичних акцій проти українців вдався російський цар

Відповідь на дії українського гетьмана Петро I звернувся до українців. У численних відозвах він звинуватив І. Мазепу у зраді, у намірі віддати Україну Польщі, а православні церкви й монастирі – уніатам. Цар також наказував старшині й полковникам терміново зібратись у Глухові для обрання нового гетьмана. Водночас Петро I наказав О. Меншикову зруйнувати гетьманську резиденцію – Батурин.

Отримавши царський наказ, російські війська рушили на столицю Гетьманщини. У Батурині знаходилися значні військові сили, було чимало продовольства та боеприпасів. Місто захищали міцні укріплення. Тому спроби швидко здобути Батурин виявилися безрезультатними: жителі були налаштовані захистити гетьманську столицю. Та через зраду полкового старшини Прилуцького полку **Івана Носа**, який показав на потаємний хід, російські вояки 2 листопада вдерлися до міста і вбили всіх його мешканців. Потім Батурин було вщент зруйновано.

Згідно з іншим наказом царя, **6 листопада** в Глухові відбулася старшинська рада.

Петро I

Щоправда, на неї прибули тільки чотири полковники: стародубський, чернігівський, наказні переяславський та ніжинський. Гетьманом було обрано стародубського полковника **Івана Скоропадського**.

Виборам гетьмана передувала церемонія «покарання» І. Мазепи. Його подобу протягли вулицями Глухова до спеціально спорудженого ешафоту. Перш ніж «стратити» опудало, було зачитано список гетьманових провин та виголошено вирок. 12 листопада в присутності царя у глухівській Свято-Троїцькій церкві І. Мазепі було проголошено церковне прокляття (анафему). Водночас анафему виголосили і в Москві, в Успенському соборі.

Джерело

Біограф Карла XII Адлерфельт про події листопада 1708 р. писав: «Цар, прагнучи помститися Мазепі, проти якого опублікував грізний маніфест, наказав Меншикову негайно заатакувати його столицю, поки шведи не прибули на допомогу. Меншиков напав на неї та здобув її. Потім дав наказ вимордувати всіх без різниці віку та статі... Він забрав звідти важкі гармати, а було їх близько сорока. Рівно ж по-варварському сплюндрував і спалив усе місто та млини».

- Як очевидець ставиться до описуваних подій та їхніх учасників? Яку сторону підтримує? Чому?
- Чи можна вважати документ достовірним та неупередженим?

Щоб якось поліпшити ситуацію, І. Мазепа прагнув схилити на свій бік Запорізьку Січ, яка тоді ще не пристала до жодної зі сторін. Запорізьке 10-тисячне військо користувалося довірою та пошаною народу й могло стати тією силою, яка допомогла б шведам. Це добре розумів і Петро I, який протягом зими 1708 р. – весни 1709 р. наполегливо переконував запорожців не підтримувати І. Мазепу.

Січова рада вирішила підтримати І. Мазепу й перейти на бік шведського короля. 26 березня 8-тисячний загін запорожців, розбивши підрозділи московської армії, прибув до Диканьки, неподалік від Полтави, де запорожців вітав І. Мазепа. Звідти гетьман разом із кошовим отаманом **Костем Гордієнком** вирушив до Великих Будищ на зустріч із Карлом XII. Зустріч І. Мазепи, К. Гордієнка та шведського короля відбулася **27 березня 1709 р.**

Відповіддю Петра I на приєднання запорожців було зруйнування Чортомлицької Січі. Прямуючи на Січ, війська московського полковника П. Яковлева нищили козацькі містечка й села. Було спустошено й містечко Переволочну, де Ворскла зливається з Дніпром. Козацьку залого, що стояла там, московські вояки вирізали, а флотилію козацьких човнів спалили. Проте захопити і зруйнувати Січ з першої спроби московити не змогли, зазнавши чималих втрат. На допомогу П. Яковлеву прийшов загін компанійського полковника Г. Галагана. **14 травня 1709 р.** Січ було захоплено. Виконуючи царський наказ, московський полковник стратив усіх полонених, а потім зруйнував січову фортецю, спалив курені й військові будівлі. Гармати, скарб і прапори було вивезено.

4. Як завершилося повстання Івана Мазепи

Навесні 1709 р. Карл XII відновив воєнні дії. Він вирішив розпочати наступ на Москву. Шлях шведів мав пролягати через Харків і Курськ. Щоб просуватися згідно з планом операції, шведському війську треба було знешкодити добре укріплену Полтаву, до якої воно підійшло наприкінці квітня. Карл XII сподівався взяти місто штурмом або внаслідок переговорів, однак того не сталося. Тому **1 травня** шведське військо розпочало облогу.

Тим часом до міста прибув Петро I з головними силами. **27 червня** стався генеральний бій. Він розпочався о 5-й годині ранку атакою шведської піхоти на московські редути (земляні укріплення). Близько 11-ї години битва закінчилася цілковитою поразкою шведів.

Серед причин поразки історики називають передусім значну нерівність сил під Полтавою. Поразку спричинило й те, що Карл XII злегковажив силами російської армії. Молодий полководець занадто вірив у свою воєнну вдачу. Не врахував він і того, що шведська армія була відірвана від баз постачання, що через дії царя неможливою стала допомога з боку хана. До того ж шведський король унаслідок поранення не зміг особисто керувати боєм.

Уцілілі шведські війська й козаки відступали берегами Ворскли до фортеці Переволочної, сподіваючись скористатися для переправи через Дніпро козацькою флотилією, що розташовувалася там. Однак після нападу військ П. Яковлева від флотилії лишилося кілька човнів. Вони й були використані для переправи на правий берег Дніпра Карла XII з кількома генералами і кількатисячним загоном, а також І. Мазепи, К. Гордієнка й кількох сотень козаків. **30 червня** біля Переволочної з'явився О. Меншиков із 10-тисячним загоном. Він примусив капітулювати решту шведської армії. Про козаків в умовах капітуляції взагалі не йшлося, бо О. Меншиков не вважав їх за рівноправних противників.

Карл XII та І. Мазепа прямували до турецького кордону. **7 липня** вони переправилися на правий берег Бугу, перетнули турецький кордон біля Очакова й рушили до Бендер. **1 серпня** поранений Карл XII і хворий І. Мазепа зупинилися в передмісті Бендер. Тут, у с. Варниці, І. Мазепа вже не вставав з ліжка, доживаючи останні дні. Помер він у ніч проти **22 вересня**.

Гетьман Іван Мазепа

У результаті наукових досліджень останніх років це зображення (відоме як «Портрет Івана Мазепи в латах з Андріївською стрічкою» з Дніпропетровського художнього музею) визнане найдостовірнішим портретом гетьмана.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРІКІНЦІ
17 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 18 ст.

! ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Використовуючи схему, поміркуйте, як зовнішньополітичні умови, що склалися внаслідок Північної війни, підштовхнули І. Мазепу до повстання.

Перемога царя і польського короля Августа

Україна була б поділена між Польщею та Росією

Єдиним порядком було визволення з-під влади царя, до того ж заздалегідь, до закінчення війни та укладення мирного договору

Перемога шведського короля Карла XII і його ставленика С. Лещинського

Україна як союзник Москви опинилася б під владою Польщі та втратила б автономію

2. Які події 1708 р. описано в джерелі? Дайте їм історичну оцінку. Висловіть ставлення до описаних подій.

Британський посол у Відні в рапорті на ім'я держсекретаря Чарлза Спенсора III повідомляв: «Відень, 26 грудня 1708 р. До нас надійшли повідомлення із табору російської армії в Україні, що граф Мазепа, головнокомандуючий козацькими військами, перейшов на сторону короля Швеції... Через кілька днів після приєднання козацького головнокомандуючого до шведів князь Меншиков на чолі численного війська і артилерії пішов на Батурич, резиденцію гетьмана Мазепи, яку охороняли 6000 козаків особистої варті. Здобувши місто силою, Меншиков віддав усе живе мечу та вогню. Як повідомляють, московитам удалося згодом більшістю голосів вибрати нового гетьмана – Скоропадського. Останні повідомлення з російського військового табору свідчать про те, що король Швеції стоїть табором між Стародубом і Черніговом біля р. Десна, але відомостей звідти не надходить уже довгий час».

3. Установіть хронологічну послідовність подій: зруйнування Чортомлицької Січі царськими військами; початок Північної війни; обрання гетьманом І. Скоропадського.

4. Дайте відповіді на запитання: У якому напрямку розвивалась зовнішня політика гетьманського уряду під час Північної війни? Яку небезпеку приховував у собі похід Карла XII на Москву через територію України? Що передбачав договір, укладений українським гетьманом з Карлом XII? Яких заходів ужив Петро I, дізнавшись про повстання І. Мазепи? Про що свідчить приєднання до повстання І. Мазепи Запорізької Січі? Що спричинило поразку шведського війська в Полтавській битві?

5. Серед істориків поширена думка, що І. Мазепу протягом кількох століть несли славу саме за те, за що вшановували Б. Хмельницького – за повстання проти іноземного поневолення. Чи згодні ви з цим порівнянням? Відповідь аргументуйте.

6. Складіть усне повідомлення «Роль І. Мазепи в українському національно-визвольному русі».

● На цьому уроці ви навчитесь:

§ 31 КОЗАЦЬКА УКРАЇНА ПІСЛЯ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ

1. Характеризувати політику царського уряду щодо українців після Полтавської битви.
2. Визначати наслідки Полтавської битви для культурного та економічного життя українських земель.
3. Аналізувати основні положення Конституції Пилипа Орлика, використовуючи документ.
4. Висловлювати ставлення до перебігу основних подій та історичних діячів.

1. Якою була політика царського уряду стосовно українців після Полтавської битви.
2. Що передбачали заходи царського уряду щодо економіки Гетьманщини.
3. Якими були заходи царського уряду щодо української культури.
4. Чим уславився гетьман в еміграції Пилип Орлик.

Джерело

З листа французького дипломата у Варшаві де Монти до французького прем'єр-міністра Флері (листопад 1729 р.): «Козацький гетьман Орлик, який служив під прапорами славетного гетьмана Мазепа, як генеральний комісар і писар, що вважається в козаків першим урядом після гетьманського, був обраний козацьким гетьманом замість вищезгаданого Мазепа після смерті останнього в Бендерах. Гетьман Орлик пішов за королем у Швецію, де мав привілеї "шефа союзної армії" і де знайшов разом зі своєю родиною підтримку навіть після смерті короля... Ми знаємо гетьмана Пилипа Орлика як людину розумну й відважну, вельми шановану в Україні між козаками, в яких цар відібрав майже всі давнішні вольності. Але козаки тільки й шукають нагоди повстати проти гнобителів і повернути свої колишні вольності».

Як ставиться автор листа до П. Орлика?

Як у джерелі змальовано становище українців після Полтавської битви?

Літопис подій

1710 р., 5 квітня – обрання Пилипа Орлика гетьманом в еміграції. Прийняття Конституції.

1711 р., весна – похід козацьких загонів Пилипа Орлика на Правобережну Україну.

1721 р., серпень – Ніштадський мирний договір між Росією та Швецією. Закінчення Північної війни.

1. Якою була політика царського уряду стосовно українців після Полтавської битви

Після Полтавської битви козацькою Україною прокотилася хвиля царського терору: виносилися смертні вироки мазепинцям, заборонялося друкувати книжки українською мовою, багатьох представників старшинської адміністрації було позбавлено урядових посад і маєтків. Натомість важливі посади надавалися росіянам та німцям, а також тій українській старшині, що зберегла відданість цареві.

Гармаш часів Івана Мазепи.
Художник С. Васильківський

правлено на будівництво Ладозького каналу, а 1722 р. їх замінили нові 10 тис. козаків. Кількість тих, хто повертався, становила 30–60 %; решта козаків і селян вмирала від нестерпних умов життя, епідемій, каліцтв тощо.

Після Полтавської битви значно посилювався наступ на українську державність. Окрім прямого тиску, російська адміністрація, аби мати привід для втручання в українські справи, розпалювала ворожнечу між старшиною, гетьманом та простим населенням тощо.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Полтавська битва змінила політичну карту Європи. Перемога Петра I висунула Росію на одне з провідних місць в тогочасній європейській політиці. Міць Швеції та Польщі фактично було підірвано назавжди. Для України наслідки Полтавської битви виявилися вкрай несприятливими: російський уряд, став на шлях ще більшого обмеження автономії Гетьманщини.

Ц 2. Що передбачали заходи царського уряду щодо економіки Гетьманщини

Царський уряд поставив собі за мету підпорядкувати господарське життя Гетьманщини економіці Росії та перетворити українські землі на надійне джерело своїх прибутків. Царські заходи насамперед стосувалися торгівлі.

На початку 18 ст. козацька Україна мала традиційно широкі торговельні зв'язки з Центральною та Західною Європою. Петро I своїми указами прагнув перекрити звичні торговельні шляхи, змусивши українські купецькі валки повернути до Росії.

Подібних заборон та обмежень уживав російський уряд і щодо ввезення в Україну чужоземних товарів. Такі заходи мали примусити українців купувати замість іноземних вироби молодого московського мануфактури.

Стримувала розвиток торгівлі й митна політика: встановлене на російсько-українських кордонах мито використовувалося не для збагачення української державної скарбниці, а надходило до Москви.

Одним із заходів, що перешкоджав розвитку української економіки, було прагнення російського уряду запровадити в обіг на українській території мідні гроші, щоб срібні й золоті залишалися переважно в Росії, задля збагачення державної російської казни. Руйнувало економіку України і постійне перебування на її території численного російського війська (понад 10 тис.), що утримувалося коштом українського населення.

3. Якими були заходи царського уряду щодо української культури

Російський царат прагнув тримати під контролем діяльність таких могутніх осередків культури, як Києво-Могилянська академія та Києво-Печерська лавра. Так, 1709 р. Петро I наказав київському воеводі вислати за кордон усіх «польських» (тобто правобережних за походженням) студентів і повідомити, скільки залишиться студентів «малоросійських» – вихідців з Гетьманщини, а також скільки є ченців-викладачів з Правобережжя.

Різно змінювалося на гірше становище Київської митрополії. Коли 1718 р. помер митрополит, російський уряд заборонив обирати нового. У 1722 р. вперше ієрархові Київської митрополії було надано титул *архієпископа Київського та Малої Росії*. Призначати його мав церковний *синод** на чолі з царем у Петербурзі. Отже, Київська митрополія перетворилася на звичайну єпархію Російської православної церкви.

Руйнація української культури здійснювалася й такими заходами, як переманювання українських учених, богословів, письменників і педагогів із Києва до Петербурга та Москви. Отримавши високі посади, вони змушені були усним і писаним словом славити царя та його політику, а І. Мазепу й усіх, хто подібно до нього зважувався виступати проти царату, всіляко паплюжити. Така доля спіткала Феофана Прокоповича, Стефана Яворського, Гаврила Бужинського та багатьох інших.

Від часів Петра I з України почали вивозити історичні пам'ятки, рідкісні книги тощо. У 1720 р. цар наказував, щоб «у всіх монастирях... оглянути й забрати давні жалувані грамоти та інші оригінальні листи, а також книги історичні, рукописні й друквані».

4. Чим уславився гетьман в еміграції Пилип Орлик

Після смерті гетьмана І. Мазепи та частина козаків, яка пішла з ним у вигнання, на козацькій раді 5 квітня 1710 р. в Бендерах (Мол-

* Синод – духовна колегія – вищий керівний орган церкви після ліквідації Петром I 1721 р. патріаршої форми управління Російською православною церквою.

давля) обрала собі керманича. Гетьманом став найближчий сподвижник І. Мазепи – генеральний писар **Пилип Орлик**. Ця подія започаткувала нову сторінку в історії українських визвольних змагань, адже ще ніколи гетьмана не обирали за кордоном. П. Орлик очолив першу українську політичну еміграцію* в Західній Європі.

Під час козацької ради було схвалено документ «**Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорізького**» (згодом цей документ назвали **Конституцією Пилипа Орлика**). Основу документа становила угода між гетьманом і козацтвом, яке виступало від імені українського народу, про взаємні права та обов'язки. Це й відрізняло ухвалений документ від традиційних гетьманських статей, що базувалися на угодах між гетьманом і монархом-протектором. Уперше новообраний гетьман укладав офіційну угоду зі своїми виборцями, чітко зазначаючи умови, за яких він отримував владу. Крім того,

1

2

1. Гетьман Пилип Орлик
2. Булава Пилипа Орлика

Зберігається у бібліотеці м. Лінчопін. Швеція.

Вручення Карлом XII клейнодів новообраному гетьману мало б в очах сучасників тих подій недвозначно розцінюватися як визнання легітимності новообраної влади.

обґрунтовувався державний лад України. Саме тому цей документ вважають першою українською конституцією.

Конституція Пилипа Орлика складалася зі вступу й 16 статей. У вступі було подано стислий виклад історії України, пояснено причини розривання відносин з Росією та прийняття протекторату шведського короля. Насамперед проголошувалося, що Україна «*обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування*».

Конституція П. Орлика передбачала заходи, які обмежували б владу гетьмана та запобігали б утвердженню монархічної форми правління. Передбачалося запровадження *Генерального суду* для розгляду справ про провини старшини, причому гетьман не міг втручатися в діяльність суду. Державна скарбниця й майно підпорядковувалися *генеральному підскарбію*, а також полковим підскарбіям (по дві виборні посади в кожному полку). Важливі фінансові справи мали вирішуватися тільки *Генеральною радою*.

Гетьман лише затверджував обраних полковників і сотників.

* Еміграція (від лат. *emigratio* – переселення) – від'їзд із Батьківщини до інших країн.

Джерело

«Ми, старшина, кошовий отаман і все Військо Запорізьке, укладаємо договір з ясновельможним гетьманом і постановляємо навечно зберігати у Війську Запорізькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала генеральній старшині як з огляду на її високі служби, так і у зв'язку з постійним перебуванням при гетьманах. Після неї у звичному порядку мають бути обрані за згодою гетьмана декілька знатних ветеранів, досвідчених і вельми заслужених мужів, для входження до публічної ради. Цій генеральній старшині, полковникам і генеральним радникам належить давати поради теперішньому гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди, на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинно ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися. Через це вже тепер, при обранні гетьмана, за одностайною ухвалою встановлюються три Генеральні ради, які щороку збиратимуться у гетьманській резиденції. Перша – на свято Різдва Христового, друга – на свято Великодня, третя – на Покрову Богородиці.

На ці ради мають з'являтися відповідно до наказу згаданого гетьмана не лише полковники зі своїми урядниками і сотниками, не тільки генеральні радники від усіх полків, але й посли від низового Війська Запорізького для слухання й обговорення справ, щоб взяти активну участь, під жодним приводом не ухилитися від призначеного часу. І коли гетьман запропонує публічній раді щось на обміркування, тоді усі без винятку муситимуть... прийняти правильне рішення, виконання якого жодною мірою не зашкодить гетьманській честі, не стане публічним тягарем для батьківщини, її розоренням – чого хай не станеться – чи бідною. Якщо ж, однак, поза цими вищеназваними генеральними радами з наперед визначеним терміном проведення виникне потреба у вирішенні, зміні чи виконанні якихось невідкладних справ, тоді гетьман наділяється певною свободою влади і впливу, щоб вирішувати справи за порадою генеральної старшини. Отже, якщо надходять якісь листи із іноземних країн, адресовані гетьманові, тоді належить його ясновельможності повідомляти (про них) генеральну старшину, а також розкривати відповіді, і щоб не було таємної писемної кореспонденції, особливо чужоземної і такої, яка могла б завдати шкоди цілісності батьківщини і загальному благу».

Ілюстрація до вірша Пилипа Орлика на честь миргородського полковника Данила Апостола. Гравюра І. Щирського. 1693 р.

Поміркуйте, чим подібні та чим відрізняються долі Пилипа Орлика та Данила Апостола.

Які повноваження визначала Конституція П. Орлика за старшинською радою (генеральною старшиною, полковниками та найзаслуженішими козаками від кожного полку)?

Коли і з якою метою передбачалося скликання Генеральної ради? Хто мав брати в ній участь?

Які положення з наведеного уривка документа свідчать про обмеження влади гетьмана у внутрішній та зовнішній політиці?

Кілька статей Конституції присвячувалися Запорізькій Січі. Було забезпечено права і привілеї запорожців, а також визначено особливий їх статус.

Державною релігією оголошувалося православ'я, а Київська митрополія мала вийти з підпорядкування московського патріарха.

Отже, Конституція П. Орлика не лише проголошувала незалежну Українську державу, а й закріплювала найпрогресивніші для того часу ідеї державного життя. До таких, зокрема, належали обмеження прав гетьмана та створення представницького органу – Генеральної ради. Документ заклав основи *принципу поділу влади* на законодавчу, виконавчу та судову гілки, запроваджував виборність посад, що є й нині принциповою ознакою розвитку демократичних держав.

Діяльність П. Орлика на гетьманській посаді була спрямована на створення антиросійської коаліції. Попри несприятливі обставини, він спромігся заручитися військовою підтримкою кількох держав і здійснити воєнну операцію, спрямовану на визволення українських земель. Складні й суперечливі міждержавні відносини перешкоджали успіху гетьмана. За турецько-польською угодою 1714 р. Правобережна Україна знову повернулася під владу Польщі. Та П. Орлик не втрачав надії і невтомно шукав нових союзників у боротьбі проти царату.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. З якого документа наведено уривок? Як у ньому визначено кордони Української держави?
«Як кожна держава складається і стверджується непорушною цілістю кордонів, так і Вітчизна наша, щоб у своїх кордонах, стверджених пактами від Речі Посполитої польської і від Московської держави, передусім у тому, які відійшли по ріку Случ за гетьманства славної пам'яті Богдана Хмельницького, були відступлені, вічно віддані й пактами укріплені від Речі Посполитої в гетьманську область, не були насильно змінені й порушені, – має про те ясненькоможний гетьман старатися».
2. Установіть хронологічну послідовність подій: * обрання П. Орлика гетьманом в еміграції; * Полтавська битва; * «Вічний мир» між Москвою та Польщею.
3. Дайте відповіді на запитання: * Якими були наслідки Полтавської битви для культурного та економічного життя українських земель? * Чому П. Орлика називають гетьманом в еміграції? * Що передбачали основні положення Конституції П. Орлика? * Які норми Конституції свідчили про її демократичний характер?
- 4–5. Глибоко віруюча людина, П. Орлик вважав війну найтяжчим людським гріхом. З огляду на такі переконання цілком можливо визначати його життя як суцільну трагедію, адже до останнього подиху він докладав зусиль, аби організувати військову операцію європейських держав для визволення України з-під влади московського царя. * Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою долі гетьмана? Відповідь обґрунтуйте.
6. Зробіть висновки-узагальнення про становище козацької України після Полтавської битви.

● На цьому уроці ви навчитесь:

1. Аналізувати заходи козацької старшини, спрямовані на відновлення державних прав України.
2. Характеризувати особистість наказного гетьмана Павла Полуботка, використовуючи історичні джерела, висловлювати своє ставлення до цього діяча.
3. Встановлювати причинно-наслідкові зв'язки основних подій доби. Висловлювати ставлення до перебігу основних подій та історичних діячів.

§ 32 БОРОТЬБА КОЗАЦЬКОЇ
СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ
ЗА ВІДНОВЛЕННЯ
ДЕРЖАВНИХ ПРАВ УКРАЇНИ

1. До яких заходів щодо Гетьманщини вдався царський уряд за гетьманування Івана Скоропадського.
2. Чим завершилися спроби козацької старшини відновити державні права Гетьманщини. Якою була доля наказного гетьмана Павла Полуботка.
3. За яких обставин 1727 р. було відновлено гетьманство. Яким був зміст «Рішительних пунктів».
4. Які реформи було здійснено за гетьмана Данила Апостола.

Джерело

З грамоти царя Петра I до гетьмана І. Скоропадського (1715):
«Відомо стало Нам, що в Малій Росії підлегли тобі полковники на різні полкові уряди сотників обирають і затверджують на свій розсуд, не сповіщаючи тебе, підданого Нашого... Отож Ми, клопочучись про наших підданих з малоросійського народу, наказуємо надалі козацьким полковникам полкову старшину й сотників самим не обирати й не затверджувати. Коли ж у якомусь полку вільним буде місце полкової старшини чи сотника, полковнику належить збирати раду й радитися з полковою старшиною та сотниками; і на тій раді зі згоди всіх вибрати на той уряд людей двох-трьох заслужених і вірних... писати про те тобі та їх самих до тебе надсилати. Тобі ж, підданому Нашому, з тих призначених осіб належить вибрати, хто найбільш гідний того уряду; хто завжди зберігав до Нас, Великого Государя, непорочну вірність, того одного своїм універсалом од себе на той уряд призначати й на вірність Нашій Царській Величності приводити за звичаєм перед стольником Федором Протасьєвим, що живе при тобі... А якщо з тих, хто призначений на полкову старшину чи в сотники полковниками до цього Нашого указу, хтось схильний до зради, то таких належить замінити, а на їх місце обрати й призначити інших, вірних і гідних того уряду людей, способом, оголошеним вище».

Який новий порядок обрання полкової старшини передбачав царський указ? Про що це свідчило?

Літопис подій

- 1722–1727 рр. – діяльність Першої Малоросійської колегії.
1723 р. – подання Петрові I Коломацьких чолобитних. Ув'язнення наказного гетьмана Павла Полуботка у Петропавлівській фортеці.
1727–1734 рр. – гетьманування Данила Апостола.
1734–1750 рр. – діяльність Правління гетьманського уряду.

1. До яких заходів щодо Гетьманщини вдався царський уряд за гетьманування Івана Скоропадського

Гетьманування І. Скоропадського за традицією мало розпочатися з підписання статей. Але Петро I відмовився зробити це, пояснивши таке рішення воєнними обставинами. Після Полтавської битви, 17 липня,

Гетьман Іван Скоропадський

І. Скоропадський, перебуваючи з козацьким військом у таборі під Решетилівкою, звернувся до царя з 14 пунктами статей. У них він просив підтвердити права й вольності Гетьманщини та вирішити чимало важливих державних справ.

У відповідь Петро I 1709 р. надіслав іменний указ, котрий аж ніяк не нагадував міждержавні договірні статті. У ньому права і вольності підтверджувалися в такому вигляді, який відповідав інтересам Росії. Згодом було обіцяно надати й статті. Щодо інших питань, то цар відповів, що під час походів під командування російських генералів мають переходити не лише прості козаки, а й гетьман. Воєводи сидітимуть в українських містах, у місцеві справи вони не втручатимуться, крім таких «державних», як «зрада»

(під «зрадою» розумілися будь-які дії, що суперечили бажанням царя). Важливою новиною було призначення царського резидента П. Ізмайлова при гетьманові. Йому надавалося право здійснювати контроль над гетьманом та урядом.

Своєрідним додатком до указу були *явні й таємні статті Ізмайлову*. Ці статті називали землі Війська Запорізького «Малоросійським краєм», у якому царський резидент спільно з гетьманом мали утримувати все населення, зокрема бунтівників-запорожців, «у тиші й покорі великому государю». Наказувалося «своєвольців викорінювати», не дозволяти їм селитися в одному місці, особливо на Січі.

Окрім того, резидент мусив стежити, аби гетьман без дозволу царя не змінював структуру посад у Генеральній канцелярії не призначав нових полковників, не відбирав і не давав нікому маєтностей.

Джерело

У «Таємних статтях Його Царської Величності ближньому стольнику, панові Ізмайлову», зокрема, йшлося: «*Перебуваючи при гетьманові Скоропадському, пильно стежити, щоб ні він, гетьман, ні старшина, ні полковники не мали ніякої схильності до зради й до підбурювання народу; щоб не було й листів до них з Туреччини, від татар, з Польської чи Шведської сторони, від зрадників донських козаків, а також від усіх, хто схильний до подібної зради; розвідувати про те різними шляхами, а дізнавшись, всіляко запобігати, для чого під його орудою наказано перебувати піхотним полкам, які раніше, за колишнього гетьмана, до тої його зради, перебували при ньому. Про все те писати Великому Государеві в Посольську похідну канцелярію...*

Дізнатися достеменно, таємним способом, скільки за колишнього гетьмана... збиралося всіляких прибутків з усього Малоросійського краю та скільки збиратиметься тепер; довідатися також, які прибутки мають генеральна старшина й полковники. Дослухатися розмов і довідуватися з них та з учинків, хто зі старшини та козаків прихильний до Великого Государя і якого уряду гідний».

Про які обов'язки царського резидента ви дізналися з документа?
Доведіть, що таємні настанови резидентів є виявом політики, головний принцип якої – розділяй і володарюй. Як називають таку політику?

29 квітня 1722 р. було видано указ про створення *Малоросійської колегії* у складі шести офіцерів російських з полків, розміщених в Україні, на чолі з *Степаном Вельяміновим*. Гетьманщина виводилася з підпорядкування колегії іноземних справ і підпорядковувалася сенатові як звичайна провінція імперії.

С. Вельямінов прибув до Глухова в липні 1722 р. На очолювану ним Малоросійську колегію покладалися надзвичайно широкі повноваження. Колегія перебрала все адміністративне керівництво Лівобережною Україною.

Члени Малоросійської колегії мали наглядати за діяльністю гетьмана, генеральної та полкової старшини. Вони контролювали встановлення і стягнення податків до царської казни, розквартирування російських солдатів і офіцерів в Україні. Малоросійська колегія здійснювала нагляд за діяльністю Генеральної військової канцелярії, контролювала розподіл земельних володінь між офіцерами. Водночас Малоросійська колегія була вищою *апеляційною** установою. Крім того, С. Вельямінов мав право на власний розсуд втручатися в будь-яку сферу українського життя як повноправний господар краю.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Малоросія – назва Гетьманщини в законодавчих актах і розпорядженнях царського уряду після українсько-московського договору 1654 р. Від Андрусівського договору 1667 р. до кінця 18 ст. Малоросією називалася переважно Лівобережна Гетьманщина з Києвом. Як історико-географічне поняття застосовувалося російськими та частково українськими істориками кінця 18 – початку 20 ст.

2. Чим завершилися спроби козацької старшини відновити державні права Гетьманщини. Якою була доля наказного гетьмана Павла Полуботка

Царський указ про утворення Малоросійської колегії вразив І. Скоропадського. В Україну гетьман повернувся з Москви (де був присутній на урочистостях з нагоди перемоги в Північній війні) вкрай хворим. Відчуваючи близьку смерть, він доручив гетьманські обов'язки чернігівському полковнику *Павлові Полуботку*, який заміщав його під час поїздки до Москви.

П. Полуботок розгорнув активну діяльність, спрямовану на відновлення козацьких порядків, та під різними приводами не виконував накази Малоросійської колегії. Однак Петро I у *квітні 1723 р.* надав Малоросійській колегії такі повноваження, які робили її повновладною в Україні.

Підпис Павла Полуботка

* Апеляція – оскарження якої-небудь постанови перед вищою інстанцією, яка має право переглянути справу.

Обкладинка зошита студента Києво-Могилянської академії, майбутнього полковника і наказного гетьмана Павла Полуботка. 1679 р.

Український уряд з Генеральною військовою канцелярією підпорядковувався Малоросійській колегії. Численні клопотання, що містили основну українську вимогу – обрання нового гетьмана, цар відхилив.

Активна протидія заходам Малоросійської колегії не залишилася непоміченою російським урядом. У травні 1723 р. П. Полуботка разом із генеральними писарем і суддею було викликано до Петербурга. Проте наказний гетьман зволікав із від'їздом, готуючи нові документи з проханням про відновлення державних прав України. У серпні П. Полуботок дістався Петербурга.

Після від'їзду наказного гетьмана рух за розширення автономії козацької держави очолив миргородський полковник *Данило Апостол*. Він, зокрема, домігся укладення *Коломацьких чолобитних* – статей, підписаних у середині серпня – на початку вересня 1723 р. на р. Коломак, що на Полтавщині, представни-

ками козацької старшини. У них, як і в попередніх статтях, старшина скаржилася на зубожіння козаків і селян через військові повинності, неврожаї та обтяжливі побори. Статті вкотре порушували питання про звільнення маєтків старшини від податків. Йшлося також про недоліки судочинства. Насамкінець старшина просила дозволу обрати гетьмана.

Підписані Коломацькі чолобитні Д. Апостол подав до Генеральної військової канцелярії. Урядовці, посвячені в плани П. Полуботка, вирішили терміново надіслати до російської столиці посольство і передати статті. Проте козацьких посланців затримала Малоросійська колегія. Тоді до Петербурга було таємно відправлено військового канцеляриста Івана Романовича. 10 листопада 1723 р. він передав Коломацькі чолобитні особисто імператорові Петру I.

Джерело

Автор Чернігівського літопису повідомляє: «Канцелярист Іван Романович подав чолобитні від усього війська малоросійського за підписом рук усієї полкової старшини й товариства бунчукового й значкового до рук його імператорської величності, що з церкви Святої Троїці по службі Божій листопада 10 числа йшов. Так зараз у кофейний дім увійшовши й вчитавши, вийшов з того дому й наказав своїми вустами... з великим гнівом і лютістю взяти під варту полковника Павла Полуботка, суддю генерального Івана Черниша, Семена Савича – писаря генерального, які там-таки стояли... того ж часу взято з України полковника миргородського Апостола в Москву і Санкт-Петербург, осавула генерального й бунчукового з Глухова, а з деяких полків побрано в Глухів старшину полкову й держано під караулом».

Яке враження, за свідченням літописця, справила чолобитні на російського царя?

Якими були результати описаних подій?

Понад рік тривали допити української старшини в Петербурзі. Проти наказного гетьмана було розпочато судову справу за звинуваченням у державній зраді – таємних зв'язках з П. Орликом. Однак судовий процес так і не відбувся, бо **18 грудня 1724 р.** в Петропавлівському казематі П. Полуботок помер.

Особистість

Павло Полуботок (близько 1660–1724) обіймав вищі військові посади. У 1708 р. був одним із претендентів на гетьманство і, певно, отримав би булаву, якби вибори відбувалися за давнім козацьким звичаєм.

Під час повстання І. Мазепи не підтримав його. Із гетьманом І. Скоропадським мав гарні відносини.

Народна пам'ять зберігає численні легенди й перекази про цю особистість. Так, наприклад, ще й сьогодні не вщухають пристрасні навколо легендарних Полуботкових скарбів. Як свідчать факти, П. Полуботок був чи не найбагатшою людиною Гетьманщини. Після арешту його маєтки були описані й забрані до царської казни. Але грошей, якщо вірити звітові царських урядовців, було виявлено мало. Перекази доносять, що більшість родинних скарбів П. Полуботка потрапила за кордон – до одного з найбільших англійських банків.

Наказний гетьман
Павло Полуботок

Виткі стрімчасті сходи гадючилися темними коридорами, утворюючи потворну павутину лабіринту. Фортецю часто відвідував Петро І.

– Чи нічого не говорив Полуботок про скарби на останньому допиті? – вкотре запитував Петро в ката.

У відповідь той хитав головою:

– Таких тортур не витримала б жодна людина, а цей гетьман затято мовчить.

– Навіть залізо можна зламати, розтерти на порошок, – шаленів Петро І, наближаючись до важких кутих дверей, за якими, нескорений і незламний, помирав Павло Полуботок.

Петро І поспішав: життя не зрадило Полуботка, то, може, хоч смерть його буде поступливішою – що, коли раптом злетить з останнім подихом необережне слово й відкриється таємниця зниклих коштовностей Військової скарбниці?

Чутки про те, що діялося за мурами Петропавлівської фортеці, ширилися швидко. Вони сягнули й далеких країн. Французький історик Жан-Бенуа Шерер у книзі «Літопис Малоросії, або Історія запорізьких і українських козаків», що вийшла друком у Парижі 1788 р., про розмову Петра І з Павлом Полуботком писав: «Знаю і бачу, царю, що ви хочете згубити мою Батьківщину, ви ставите себе понад усіма законами і хочете знищити всі привілеї, урочисто стверджені вашими попередниками і вашою величністю; ви хочете підкорити сваволі народ, котрого свободу самі визнали; ви, не вагаючись, посилаете його на важкі й принизливі роботи, приневолюєте козаків, неначе рабів, копати канали у ваших володіннях; а що для нас найобразливіше – позбавляєте нас нашого права обирати вольними голосами гетьманів і інших старшин; ви настановили нам суддями великоросів, які не знають або вдають, що не знають, наших прав і привілеїв та повсюдно всіма способами нас неволять і ображають».

5

ТЕМА

- Чи доводилося вам стикатися з протилежними оцінками діяльності тих самих історичних діячів? Як, по-вашому, це можна пояснити?
- На прикладах наведеної розмови спробуйте пояснити характеристику, що її давав цареві Т. Шевченко: «Це той первий, що розпинав ньеньку-Україну».
- Яким постає зі свідчень Ж.-Б. Шерера П. Полуботок?

3. За яких обставин 1727 р. було відновлено гетьманство. Яким був зміст «Рішительних пунктів»

Деяке пом'якшення політики царату щодо України пов'язане було зі смертю Петра I в січні 1725 р. У лютому 1725 р. імператриця Катерина I звільнила з-під варти тих українських старшин, яких було ув'язнено разом із П. Полуботком.

238

Гетьман Данило Апостол

Влітку 1727 р. зростає напруженість у російсько-турецьких відносинах. Росія розпочала підготовку до нової війни. За таких обставин уряд Петра II, розраховуючи на військову допомогу козаків, прагнув залучити на свій бік козацьку старшину. Було ліквідовано Малоросійську колегію й дозволено вибори гетьмана. Не останню роль в ухваленні такого рішення відіграла особиста зацікавленість О. Меншикова, який сподівався в такий спосіб розширити маєтності на території України. У ситуації, що склалася, єдиним і незаперечним претендентом на гетьманство був **Данило Апостол**. На виборах, що відбулися **1 жовтня** у Глухові та нагадували церемонію

присяги, за 73-річного Д. Апостола проголосували одностайно. Договірних статей укладено не було.

Отже, головною своєю метою Д. Апостол уважав підписання традиційної російсько-української угоди. Лише в серпні Д. Апостол отримав як відповідь на свої пропозиції **«Рішительні пункти»**. Вони мали форму указу царського уряду гетьманові.

Згідно з «новим договором», гетьман позбавлявся права вести переговори з іншими державами. Дозволялося лише вирішувати прикордонні проблеми з Польщею і Кримом, але – під наглядом російського резидента. На військові посади мали обиратися особи зі старшини, однак затверджувалися вони царем. Нижчу старшину затверджував гетьман. Вищою судовою інстанцією ставав Генеральний суд. Він складався з трьох росіян і трьох українців та очолювався гетьманом, але «головним суддею» вважався цар. «Рішительні пункти» скасовували заборону росіянам купувати землі в Україні, хоча й зазначалося, що нові землевласники муситимуть підпорядковуватися українській адміністрації. Нові статті значно обмежували й без того незначні права та вольності України.

Отже, «Рішительні пункти» не були двостороннім договором, а являли собою розпорядження, нормативний акт верховної влади Російської

держави. Документ був покликаний регулювати внутрішнє життя Гетьманщини як складової частини Росії.

5

ПЕЧА

239

4. Які реформи було здійснено за гетьмана Данила Апостола

Данило Апостол узявся за здійснення реформ, спрямованих на впорядкування внутрішнього життя Гетьманщини: у судочинстві, фінансах, земельних справах, торгівлі тощо.

З метою врегулювання земельних справ гетьман протягом 1729–1731 рр. провів «Генеральне слідство про маєтності». Внаслідок такого заходу в державне користування було повернуто чимало земель, безпідставно захоплених у приватне володіння.

Чимало зусиль докладав Д. Апостол для поживлення української торгівлі. Гетьман зумів домогтися скасування багатьох обмежень та утисків, запроваджених Петром I. Так, наприклад, українським купцям повернули право вивозити товари на західноєвропейські ринки; знову було налагоджено торговельні зв'язки з Кримом тощо.

Здійснюючи реформу фінансів, Д. Апостол уперше встановив точний бюджет державних видатків; при цьому з-поміж видатків виокремив ту частину, що мала використовуватися на утримання козацької адміністрації, найманого війська, артилерії тощо. Гетьман також визначив джерела наповнення державної скарбниці Гетьманщини.

Зміни в судочинстві стосувалися реформування судів. Було розпочато роботу зі зведення до одного збірника законів, що використовувалися в українському судочинстві («Права, за якими судиться малоросійський народ»). Д. Апостол відновив право гетьмана призначати генеральну старшину і полковників.

Отже, Д. Апостол спромігся тимчасово пригальмувати процес перетворення Гетьманщини на адміністративну одиницю Російської імперії,

Іконостас Спасо-Преображенської церкви у Великих Сорочинцях

Ікона Богородиці з іконостаса Спасо-Преображенської церкви у Великих Сорочинцях

Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях на Полтавщині, збудована коштом Данила Апостола. 1732 р.

втримати на деякий час ті права і свободи, які ще лишалися в українців.

Після смерті Д. Апостола 1734 р. вибори нового гетьмана не відбулися. Російський уряд, обмежуючи державність України, надав право здійснювати владу в Гетьманщині **Правлінням гетьманського уряду**. Складалася ця установа з шести осіб – трьох українців і трьох росіян, проте вся повнота влади належала російському князеві **Олексію Шаховському**. У своїй діяльності Правління гетьманського уряду повинно було керуватися «Рішительними пунктами» гетьмана Д. Апостола. За царською грамотою, ця установа мала діяти до обрання нового гетьмана. Щоправда, на коли саме призначалися вибори гетьмана, в документі не вказувалося. Натомість О. Шаховський за традицією отримав таємну інструкцію, в якій йому наказувалось у будь-який спосіб переконувати українців, що всі їхні біди – через недбалих гетьманів, а тому не треба поспішати з виборами.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Хто з відомих вам історичних діячів міг сказати такі слова? Свою думку аргументуйте. * *«Ніколи не перестану шукати всіх легальних засобів, щоб заявити мої права й права моєї нації на Україну»;* * *«Ні, государю, ти не в силах уже повернути мені життя, яке загасає. Скоро Петро і Павло стануть на одній дошці перед Богом. Він розсудить їх діла».*
2. Установіть хронологічну послідовність подій: * діяльність Першої Малоросійської колегії; * обрання П. Орлика гетьманом в еміграції; * гетьманування Д. Апостола.
3. Хто з названих історичних діячів був сучасником П. Полуботка: * І. Мазепа; * П. Орлик; * Петро I; * Б. Хмельницький; * Карл XII; * М. Кривоніс; * І. Скоропадський; * Д. Апостол; * П. Конашевич-Сагайдачний?
4. Дайте відповіді на запитання: * Які особливості гетьманування І. Скоропадського? * Які наслідки для України мало утворення Малоросійської колегії? * Які функції покладалися на неї? * Чим було спричинено виклик П. Полуботка до Петербурга та його ув'язнення? * За яких обставин 1727 р. було відновлено гетьманство? * Що передбачали «Рішительні пункти»? * Які реформи було здійснено за Д. Апостола? У чому полягало їх значення?
5. * Поміркуйте, чому, на думку істориків, Малоросійська колегія поклала початок ліквідації української державності. * Чому П. Полуботок і козацька старшина так наполегливо домагалися офіційного обрання гетьмана?
6. * Зробіть висновки-узагальнення про заходи козацької старшини, спрямовані на відновлення державних прав України у 20–30-х роках 18 ст.

● На цьому уроці ви навчитесь: § 33 КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ: ОСВІТА, НАУКА, ЛІТЕРАТУРА, МУЗИКА

1. Характеризувати стан розвитку освіти та книговидання.
2. Розповідати про Києво-Могилянську академію як про найвпливовіший центр освіти, науки, видавничої справи.
3. Порівнювати різні жанри тогочасної літератури, наводити приклади найзначніших творів та найвідоміших авторів.
4. Визначати особливості розвитку природничих наук.

1. Яким був стан освіти та книговидання в Україні. Яку роль у культурному житті відіграла Києво-Могилянська академія.
2. Як розвивалася тогочасна українська література. Які пам'ятки називають козацькими літописами.
3. З чим пов'язаний розвиток природничих наук.
4. Що відомо про розвиток музичної культури.

Джерело

Літопис Самійла Величка «Сказання про війну козацьку з поляками, що через Зіновія Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорізького...» починається так: «Цікавому норову людському не може нічого бути сподобнішого, ласкавий читальнику, як читати книги й дізнаватися про давні людські діяння та вчинки. Бо чи може у печалі щось швидше стати ліком, як той же книжковий, пильно й до речі вжитий, медикамент? Спізнав я те сам, коли мав скорботу; читаючи та слухаючи книжки і дізнаючися з них про всілякі людські пригоди й біди, я вчився зносити терпляче і власні злигоди; покладався-бо на приказку – в терпінні вашім знайдеться душа ваша. Думаючи про це й оглядаючи літописні та історичні писання чужоземних письменників, читав я про всілякі діяння й побачив, що славу тих чужоземців пояснено й незатемнено. Цього не скажеш про наших сармато-козацьких предків, що так само, як і чужинці, вели війни й славилися лицарською відвагою та богатирськими подвигами. Наші письменники про них нічого не написали і не розтлумачили: я побачив, що славу нашу сховано під плащем їхніх нікчемних лінощів. Бо коли хто з давніх слов'яно-козацьких письменників і відтворив якусь, варту пам'яті, сучасну йому подію, то записав це вельми кудим і короткослівним реєстриком, не відзначивши, з яких причин те постало, як відбувалося і як закінчилося, не зазначивши й побічних обставин».

Чому, на думку С. Величка, треба берегти історичну пам'ять народу? Як це потрібно робити?

У чому літописець вбачає свою роль і яку мету перед собою ставить?

1. Яким був стан освіти та книговидання в Україні. Яку роль у культурному житті відіграла Києво-Могилянська академія

Попри несприятливі соціально-політичні умови розвитку освіта в українських землях в другій половині 17 – першій половині 18 ст. залишалася на доволі високому рівні. Нижчою ланкою в системі освіти були *початкові школи*. Їх кількість протягом 18 ст. невпинно зростала. Так, у Слобідській Україні в 1732 р. було 129 шкіл, а в семи з десяти

полків Гетьманщини тоді діяло 866 шкіл. Деякі полки мали школи і в селах. Сільські й міські школи утримувалися громадою – усім дорослим населенням парафії, отже, були справді народними. Подібні початкові школи існували й на західноукраїнських землях. Там ними опікувалися здебільшого братства.

Здібні та охочі до науки діти мали змогу продовжити освіту в колегіумах, які створювалися за зразком Києво-Могилянської академії. До першої половини 18 ст. на землях Лівобережної Гетьманщини й Слобожанщини діяли *колегіуми* – *Чернігівський (1700), Харківський (1726) та Переяславський (1738)*. В українських колегіумах навчалися не лише діти священиків, козацької старшини і шляхтичів, а й вихідці з селян і міщан. Кількість студентів у колегіумах була значною: приміром, у Чернігові щорічно навчалосся 700–800 осіб.

Вищим навчальним закладом в Україні, головним осередком науки й мистецтва протягом другої половини 17 – першої половини 18 ст.

1. Києво-Братський монастир з будівлями Києво-Могилянської академії
2. Будівля Чернігівського колегіуму

залишалася *Києво-Могилянська академія*. Підтримка гетьмана І. Мазепи сприяла розквітові цього навчального закладу: близько 1709 р. в ньому навчалосся до 2 тис. студентів із різних регіонів України. Києво-Могилянська академія була найавторитетнішим вищим навчальним закладом у Східній Європі. Були тут студенти з Білорусі, Росії, Молдавії, південнослов'янських країн. Новий етап розвитку академії пов'язаний з діяльністю *Рафаїла Заборовського* – архієпископа київського 1731 р., згодом митрополита. За його ініціативою було розширено навчальну програму, відкрито класи грецької, німецької та єврейської мов, збільшено кількість студентів.

Багато випускників Києво-Могилянської академії продовжували освіту в західноєвропейських університетах, обираючи здебільшого ті з них, де викладалися інженерія, медицина, природознавство тощо. Однак чимало було й таких, хто не мав змоги завершити повний курс навчання в академії. Здобувши ґрунтовну, проте не завершену освіту, вчорашні студенти розходилися землями України й навчали дітей грамоти. Коли не щастило надовго прижитися в якомусь місці, вони рушали

далі. Саме тому таких учителів називали *мандрівними дяками*, вони не тільки навчали дітей, а й складали вірші та драми, поєднуючи традиції книжної культури й народного мистецтва.

Розвиток освіти перебував у безпосередньому зв'язку з книговидаванням. Найбільшим видавничим центром залишалася *друкарня Києво-Печерської лаври*. Чимало книжок виходило й у *Чернігівській друкарні*. Діяли також друкарні у Львові, Луцьку, Кременці, Умані, Почаєві. Крім богослужбових книжок і молитовників, видавалися твори тогочасних українських письменників, підручники. Книжки друкувалися літературною староукраїнською, церковнослов'янською, латинською та польською мовами.

До книжок в Україні ставилися з надзвичайною шаною. З-поміж представників найосвіченішої частини населення було багато власників великих книгозбірень. Унікальну бібліотеку мав, зокрема, І. Мазепа.

1. Зображення студентів Києво-Могилянської академії та її головного корпусу. *Гравюра І. Щирського. 1689 р.*

2. Фрагмент тези на честь Р. Заборовського із зображенням студентів Києво-Могилянської академії. *Гравюра Г. Левицького*

2. Як розвивалася тогочасна українська література. Які пам'ятки називають козацькими літописами

Високий рівень освіти та книговидавання сприяв розвитку літератури. Книжна література кінця 17–18 ст. відзначалася розмаїттям жанрів. Причому переважали твори українською мовою: латиномовні та польськомовні в доробку українських письменників траплялися рідше, хоч багатомовність ще залишалася прикметною ознакою тогочасної української літератури. Зростала кількість поезій, писаних мовою, наближеною до розмовної. Чимало книжних за походженням віршів ставали народними піснями. Щоправда, поширювалися такі твори здебільшого в рукописах.

Сторінка рукописної книги-збірки «Млеко» Івана Величковського з фігурним віршем

т. зв. *курйозні вірші*. До цих віршів відносять, зокрема, *акровірші* – поетичний твір, у якому перші літери кожного рядка утворюють слово. Здебільшого в акровіршах поети закодовували власні імена. Серед курйозних були *фігурні вірші*, в яких поетичні рядки утворювали певну фігуру; *хроновірші* – поезії, ніби зачаровані певним числом: кількість слів у рядку та кількість рядків дорівнювала певному числу. Були й вірші, що читалися однаково зліва направо й навпаки.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Курйозні вірші є виявом мистецького стилю **бароко** в літературі. Слово «бароко» прийшло з італійської мови, де означає химерний, чудернацький. Так називають мистецький стиль, який панував у Європі від початку 16 ст. та майже до кінця 18 ст.

Для мистецтва бароко характерна надзвичайна увага до форми. У літературі ця риса виявилася в розмаїтті жанрів – аж до таких словесних вправ, як фігурні вірші. У побудові складних багатослівних речень і в застосуванні несподіваних порівнянь, у нагромадженні образів, поєднанні біблійної міфології з античною тощо. У 17 ст. бароковим стало навіть написання літер (показовими з цього погляду є підписи українських гетьманів і канцеляристів).

Протягом 17–18 ст. упевнено розвивався театр. Він існував у двох різновидах – *шкільний* і *мандрівний*. Шкільний театр творився професорами й студентами Києво-Могилянської академії, а мандрівний – учителями нижчих шкіл і мандрівними дяками. Найдавніша драма, що в повному обсязі збереглася до нашого часу, датується **1674 р.** Називається вона «*Про Олексія, чоловіка Божого*». 1705 р. у Києві було поставлено

З поетів, котрі писали літературною староукраїнською мовою, найвидатнішим був *Климентій Зиновій*. Цьому поетові-ченцеві належить велика рукописна збірка віршів, героями яких були здебільшого ремісники, наймити-бурлаки. К. Зиновій перший з українських поетів оспівав людську працю. У його віршах безліч подробиць і деталей життя трудівників тогочасної України. У цьому сенсі його твори є винятково цінними історичними джерелами. Він також уславився як один з перших фольклористів (так називають учених – дослідників творів усної народної творчості, або фольклору), адже ним було записано близько 1600 народних прислів'їв та приказок, він упорядкував їх за алфавітом, увівши до своєї книжки.

Перевагу літературній староукраїнській мові надавав *Іван Величковський* – вихованець Києво-Могилянської академії, чернігівський друкар. Він створив дві книги віршів – «*Зегар з полузегарком*» та «*Млеко*», у яких подав напрочуд вигадливі за формою поезії –

першу історичну драму на теми рідної історії – твір **Феофана Прокоповича «Володимир»**.

У другій половині 17 ст. не вщухала *літературна полеміка*. Публіцистично-богословські твори на захист православ'я писали провідні діячі церкви. Зокрема, **1676 р.** вийшов друком трактат **Лазаря Барановича «Нова міра старої віри»** – відповідь на єзуїтську книгу «Стара віра». Вийшов збірник проповідей **Йоаникія Галатовського «Ключ розуміння»**. Цю книжку, надруковану в **1655 р.** в Києві та згодом перевидану у Львові, не лише читали, а й переписували по всій Україні.

Визначним ученим та письменником, який складав церковні морально-повчальні твори, вірші, драми, проповіді, був **Данило Туптало (1651–1709)** – син козацького сотника, вихованець Києво-Могилянської академії. Висвятився під іменем Димитрій. Був ігуменом кількох монастирів. З 1702 р., за наказом Петра I, жив у Росії, де обіймав посаду ростовського митрополита. До найвизначніших дослідницьких праць Д. Туптала належить упорядкування Житій святих (видані в Києві впродовж **1689–1705 рр.** у чотирьох томах під назвою **Четві мінеї**). Ця книга стала, власне, першою енциклопедією для православного світу.

На другу половину 17 – першу половину 18 ст. припав розквіт української *літописної та історичної прози*.

Протягом **1672–1673 рр.** було завершено «Хроніку з літописців стародавніх». Автор її **Феодосій Софонович**, вихованець, а згодом викладач і ректор Києво-Могилянської академії, настоятель Михайлівського Золотоверхого монастиря. У передмові до твору наголошував на своєму бажанні простежити від витоків історію «Панства Руського», тобто Русько-Української держави. «Хроніку...», написану українською мовою, було надруковано лише 1992 р.

Єдиним історичним твором, що вийшов друком за тих часів, був «Синопис», написаний, як вважають дослідники, економом Києво-Печерської лаври **Пантелеймоном Кохановським**. Цю книжку видали **1674 р.** у друкарні Києво-Печерського монастиря. Їй судилося стати першим підручником з історії. Про популярність твору свідчить той факт, що друге видання вийшло друком 1678 р., а ще за два роки книгу перевидали втретє. Загалом «Синопис» витримав близько 30 перевидань.

Складалися численні невеличкі літописи: хронічки, хронографи, діарії (щоденники), мемуарні записки, більшість з яких не збереглися.

Лазар Баранович. Гравюра Г. Левицького

Титульний аркуш книжки Йоаникія Галатовського «Ключ розуміння»

Димитрій Туптало.
Середина 18 ст.

Титульний лист літопису
Самійла Величка

1720 р. Мова літопису – літературна староукраїнська з домішками старослов'янської. Твір складався з двох частин: опису подій від 1648 по 1660 р. та від 1660 по 1700 р. Він дійшов до нас пошкоджений, без закінчення і з прогалинами, особливо в першій частині. Рукопис супроводжений десятьма портретами гетьманів, у ньому використано безліч документів, поетичних текстів.

Найвидатнішим явищем історичної літератури першої половини 18 ст. стали *козацькі літописи*, які творилися в козацькому середовищі та оповідали про події козацької історії.

Одним з найдавніших з-поміж великих козацьких літописів є «*Літопис Самовидця*». У ньому описуються події від 1648 по 1702 р. Твір написаний літературною староукраїнською мовою, ймовірно 1702 р., поширювався в списках. Ті, хто переписував літопис, довели виклад подій у ньому до 1734 р. Вивчення цієї пам'ятки дало змогу вченим встановити ім'я автора: ним вважають *Романа Ракушку-Романовського*, військового та політичного діяча часів Руїни.

Другим важливим твором був *літопис Григорія Граб'янки* (з 1730 р. гадяцький полковник). Його було створено в Гадячі 1710 р. Написаний церковнослов'янською мовою, літопис розповідає про події від найдавніших часів до 1709 р. – поразки І. Мазепи та обрання гетьманом І. Скоропадського. При цьому головна увага приділена перебігові Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

Автор, створюючи літопис, дослідив велику кількість документів і найрізноманітніших історичних праць своїх сучасників та попередників, звертався також до народних переказів. Можливо, цим пояснюється надзвичайна популярність книжки, свідченням чого є десятки списків, у яких, власне, й поширювався літопис.

Найвизначнішим явищем козацького літописання став ґрунтовний літопис канцеляриста *Самійла Величка*. Написано його було

Протягом 17–18 ст. в Україні зростала зацікавленість природничими науками. У лекціях провідних професорів Києво-Могилянської

3. З чим пов'язаний розвиток природничих наук

академії використовувалися знання з астрономії, фізики, біології, медицини. Значного розвитку набувала фізика, до якої вводили такі розділи, як рух, космологія тощо. З'явилися курси натурфілософії – попередниці природознавства. До вивчення природних явищ закликав Феофан Прокопович, який навіть виголосив спеціальну промову перед студентами й професорами «Про заслуги й користь фізики». Фізика, на думку вченого, повинна займатися не вигаданням, а вивченням реального світу. Велика увага приділялася вивченню математики. Зокрема, Ф. Прокопович у 1707–1708 рр. прочитав курс, основу якого становили арифметика й геометрія. У другій половині 18 ст. в академії було відкрито класи чистої математики (алгебра й геометрія), а також змішаної математики, де викладали цивільну й військову архітектуру, механіку, гідростатику, гідравліку, оптику, астрономію тощо.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Кінець 17–18 ст. в Європі визначають як «добу розуму», або **Просвітництво**. Втім нові ідеї утверджувалися поступово протягом другої половини 17 ст., зародившись в Англії у працях учених Дж. Локка, Ф. Бекона та Г. Гоббса під впливом Великих географічних відкриттів та суспільних змін, що сталися внаслідок революції. Сутність нових ідей полягала в глибокому зацікавленні природою, внаслідок чого провідною наукою стало природознавство. Тогочасні мислителі наполегливо шукали шляхів пізнання природи. Панівним на ціле століття став раціоналізм – тобто світогляд, в основі якого лежить розум. Закони розуму, як вважав французький учений Р. Декарт, подібні законам математики. Захоплення математикою з-поміж учених було величезним. Недарма кожен шанований дослідник тих часів був відомим математиком. У працях учених І. Ньютона та Г. Лейбніца було обґрунтовано вчення про безконечність, що засвідчило справжній переворот у математиці. Усе це дало поштовх для розвитку таких наук, як фізика, астрономія тощо.

Отже, розвиток природничих наук відбувався у тісному зв'язку з розвитком філософії. Саме тому на 17–18 ст. припадає розквіт української філософської думки. Всі відомі церковні діячі, вчені, поети висловлювали філософські ідеї або у трактатах, або у творах інших жанрів. Головним осередком розвитку філософії була Києво-Могилянська академія. Цікаві філософські ідеї висловлював, зокрема, Ф. Прокопович – професор, а згодом ректор Києво-Могилянської академії. Цей визначний учений та суспільний діяч залишив багату та різноманітну наукову й літературну спадщину. Писав вірші латинською, польською, українською мовами, історичні твори, проповіді, філософські й політичні трактати, підручники тощо.

Феофан Прокопович

Києво-Могилянська академія надавала студентам і медичні знання. Офіційно клас медицини було відкрито лише в 1802 р. А втім, чимало випускників Києво-Могилянської академії, маючи добрі знання з латини, і раніше студіювали медицину в західноєвропейських університетах.

Вихованці академії ставали знаними медиками, засновниками лікувальних закладів не лише в Україні, а й у Білорусі, Росії, Грузії.

4. Що відомо про розвиток музичної культури

Кієво-Могилянська академія була провідним осередком музичної культури, де навчання музики й співу вважалося обов'язковим предметом. Ще в 50-х роках 17 ст. тодішній ректор академії Лазар Баранович організував спеціальну музично-хорову школу. Хор студентів налічував близько 300 осіб та був найкращим київським хором.

Музичні класи відкривалися і в колегіумах. У 1729 р. вийшов указ про створення *співацької школи у Глухові*, наступного року вона почала діяти. Це був перший спеціалізований заклад музичного профілю. За часів гетьманування К. Розумовського Глухів став музичною столицею України. Тут, при дворі гетьмана, діяли професійний оркестр та оперний театр, основу репертуару яких становили найкращі зразки західноєвропейської музики. Поширення музичних знань сприяло становленню української професійної музики.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: * створення літопису Самійла Величка; * видання «Синописа»; * створення Києво-Могилянської академії.
2. Дайте визначення поняттям: * козацькі літописи; * мандрівні дяки; * бароко в літературі; * курйозні вірші.
3. Хто з-поміж українських митців другої половини 17 – першої половини 18 ст. творив у царині літератури: * Ф. Прокопович; * Й. Кондзелевич; * Л. Баранович; * Й. Галятовський; * Д. Туптало; * Ф. Софонович; * І. Щирський; * І. Руткович; * Л. Тарасевич; * С. Величко; * І. Величковський; * К. Зиновіїв?
4. Які колегіуми діяли в зазначений період на землях Лівобережної Гетьманщини й Слобожанщини: * Чернігівський; * Львівський; * Харківський; * Переяславський; * Одеський?
5. Які з наведених творів написано в жанрі історичної прози: * «Хроніка з літописців стародавніх»; * «Зегар з полузегарком»; * «Ключ розуміння»; * Четьї мінеї; * «Синопис»?
6. Дайте відповіді на запитання: * Що собою являла система освіти в Україні? * Які друкарні були найбільшими в Україні? * Які жанри літератури були поширені, назвіть найвідоміших представників цих жанрів? * Які особливості мав розвиток природничих наук?
7. Перебудуйте твердження на проблемне запитання та дайте на нього аргументовану відповідь. * Києво-Могилянська академія в другій половині 17 – першій половині 18 ст. була одним з найвпливовіших центрів освіти, науки, видавничої справи в Україні та Росії. Назвіть відомих вам вихованців Києво-Могилянської академії.

• На цьому уроці ви навчитесь: § 34 КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ: АРХІТЕКТУРА, ЖИВОПИС, ГРАВЮРА

1. Характеризувати умови розвитку української культури наприкінці 17 – першій половині 18 ст.
2. Визначати особливості архітектури та образотворчого мистецтва доби.
3. Розпізнавати найвідоміші пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва, стисло описувати їх.
4. Висловлювати ставлення до тогочасних пам'яток архітектури й образотворчого мистецтва доби.

1. У яких умовах розвивалася українська культура.
2. У чому особливості тогочасної української архітектури. Які пам'ятки втілюють риси бароко в архітектурі.
3. У чому своєрідність образотворчого мистецтва.

1. У яких умовах розвивалася українська культура

Розвиток української культури в другій половині 17 – першій половині 18 ст. відбувався за досить складних, часом суперечливих умов. Національно-визвольна війна середини 17 ст. й утвердження Української держави сприяли піднесенню творчого духу українського народу. Важливим чинником розвитку духовного життя України була культурницька політика українських гетьманів та козацької старшини, спрямована на підтримку Української православної церкви, національної освіти, книговидання, мистецтва. Найяскравіше така політика виявилася за гетьманування І. Мазепи. Водночас розвиток української культури стримувався розчленуванням українських земель та неоднаковими умовами їхнього розвитку.

Скориставшись зображенням та текстівками до них, порівняйте архітектурні споруди: козацький бароковий храм і храм княжої доби.

Храм княжої доби

1. Борисоглібський собор у Чернігові. Початок 12 ст.

Церква втілювала образ ідеального – простого й досконалого світу: храм зовні мав обличчя (фасад) і спину (абсиди); внутрішній простір також був чітко обмежений, мав початок і кінець та складався з трьох відокремлених частин – місця для хрещення, місця для вірних і місця для духовництва.

Храм козацької доби

2. Георгіївська церква Видубицького монастиря. Кінець 17 ст.

Бароковий храм не мав чітко вираженого фасаду, був однаковий з усіх боків – здавалось, ніби його споруда весь час повертається навколо своєї осі. Так само і внутрішній простір позбавлений чітких меж. Стіни в ньому вигинаються, створюючи враження нескінченності.

5

ТЕМА

Прагнення встановити контроль над культурним життям – характерна риса політики будь-якої з держав, що володіли українськими землями. Так, наступ царату на державність України відбувався одночасно з посиленням утисків у царині культури.

Несприятливим для української культури стало підпорядкування 1687 р. Української православної церкви Московському патріархатові. Іншим кроком царського уряду, що посилював втручання царату в духовне життя України, були всілякі цензурні утиски стосовно українського книговидання. Зокрема, від 20-х років 18 ст. було впроваджено суворий контроль Синоду над Київською та Чернігівською друкарнями.

Після Полтавської битви справи української освіти підпали під контроль царського уряду: за царським указом було скорочено кількість студентів Києво-Могилянської академії (у 1710 р. з 2 тис. вихованців залишилося тільки 165 осіб), від викладання усунули осіб, які, на думку російських чиновників, були недостатньо відданими цареві. Крім того, царський уряд усіляко заохочував переїзд українців до Москви. Високі посади здобували лише ті з українських діячів, які прихильно ставилися до царя і в усьому корилися його волі. Найвищі церковні достойники Російської імперії були українцями: єпископ *Стефан Яворський* став рязанським митрополитом, президентом Святейшого Синоду; ректор Києво-Могилянської академії *Феофан Прокопович* став новгородським архієпископом, заступником президента Святейшого Синоду. Був час, коли всі єпископські кафедри в Росії обіймали українці.

Більшість колегіумів на Правобережжі та в Західній Україні перебувала під контролем єзуїтів. Українськими лишалися тільки початкові братські й громадські школи, але й вони переслідувалися польськими можновладцями.

2. У чому особливості тогочасної української архітектури. Які пам'ятки втілюють риси бароко в архітектурі

Попри складні умови розвитку тогочасного суспільства, доба останніх десятиліть 17 – першої половини 18 ст. залишила яскравий слід у мистецькому житті України.

Європейську архітектуру другої половини 17–18 ст. визначають як *архітектуру бароко*. Бароковим спорудам притаманні нагромадження розкішних оздоб, підкреслена декоративність, грандіозність. Ці загальні особливості бароко в українських землях втілювалися дуже своєрідно. Варто пам'ятати, що більшість церков, як і раніше, на території України будували з дерева. Проте тепер дерев'яне будівництво розвивалося в тісному взаємозв'язку з мурованим. І муровані, і дерев'яні храми зводили за тими самими традиціями, в основі яких лежала тридільна планувальна структура. Українську традицію хрещатих п'ятидільних храмів (у плані являв собою рівносторонній хрест) розпочинає Миколаївська соборна церква в Ніжині (1658). Видатними взірцями є Троїцька

250

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ
17 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 18 СТ.

соборна церква Густинського монастиря (1672–1676), Спасо-Преображенська церква в Ізюмі (1684), Георгіївська церква Видубицького монастиря в Києві (1696–1701), церква св. Катерини в Чернігові (1716), Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях (1732). Муровані п'ятидільні храми відтворювали в цеглі звичні прийоми народного дерев'яного будівництва.

Для архітектурних споруд, що постали за тих часів у Гетьманщині та Слобідській Україні, дослідники послуговуються терміном *козацьке бароко*. Найбільше українських барокових споруд збудовано за правління гетьмана І. Мазепи. Вже йшлося про те, що коштом гетьмана спорудили до десяти храмів. За І. Мазепи барокових рис набули споруджені ще за часів Київської Русі собори – Софійський та Михайлівський Золотоверхий, які було відновлено за сприяння гетьмана. Перебудовано в стилі бароко й Успенський собор та Троїцьку надбрамну церкву Печерської лаври. Власне, у такому бароковому вигляді ці храми й зберігаються нині.

1. Троїцька соборна церква Густинського монастиря Києво-Печерської лаври 1672–1676 рр.
2. Спасо-Преображенська церква в Ізюмі 1684 р. 3. Частина східного фасаду Троїцької надбрамної церкви. Кінець 17 – початок 18 ст. 4. Будинок полкової канцелярії в Чернігові. Кінець 17 ст.
5. Успенська соборна церква Києво-Печерської лаври. Гравюра середини 19 ст.

Так, у Софійському соборі над зовнішніми галереями надбудували другий поверх та кілька нових бань. Майже всім баням надали характерної барокової форми – *грушоподібної*, покривали їх золотом. Тоді ж постала велична 76-метрова дзвіниця, оздоблена густим рослинним орнаментом

5

ТЕМА

(архітектор Йоганн Шедель). *Розкішні ліпні оздоби* були характерною рисою козацького бароко. Щедро застосовано їх, зокрема, в Троїцькій надбрамній церкві (рослинний) та церкві Всіх Святих (з геометричних елементів) Києво-Печерської лаври.

Багато храмів збудовано на гроші гетьманів та козацької старшини. Коштом стародубського полковника Михайла Миклашевського було зведено кілька церков на шляху від Стародуба до Києва: у Новгороді-Сіверському, Глухові, а також у Видубицькому монастирі в Києві муровані трапезна з Преображенською церквою та Георгіївська церква (1696–1701). Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях (1732) була збудована коштом гетьмана Д. Апостола.

На Правобережжі та західноукраїнських землях, попри кількісну перевагу дерев'яних церков активно поширюється церковна архітектура латинського зразка.

Останні десятиліття 17 – перша половина 18 ст. в українській архітектурі прикметні й тим, що зросла увага до цивільних споруд. За тогочасними мистецькими законами будували колегіуми, магістрати, військові канцелярії, житлові будинки. Визначною спорудою став корпус Київської академії. Кошти на його будівництво надав І. Мазепа. Тоді було зведено перший поверх академії. Упродовж 1732–1740 рр. за проектом архітектора Й. Шеделя було надбудовано другий поверх з церквою. Наприкінці 17 ст. у Чернігові постали будівля колегіуму та будинок полкової канцелярії.

3. У чому своєрідність образотворчого мистецтва

Історичні події останньої чверті 17 ст. негативно вплинули на деякі види мистецтва. Так, занепад книговидання уповільнив розвиток гравюри. Проте від останніх десятиліть 17 ст. мистецтво гравюри відроджується. Прикметно, що вперше розвивається *гравюра на металі*. Засновниками київської школи гравюри є *Олександр і Леонтій Тарасевичі* та їхній учень *Інокентій (Іван) Щирський*. Вони не лише заснували в Україні школу гравюри на металі, але й піднесли її до європейського професійного рівня. Славетні гравери працювали насамперед для друкарень Києва та Чернігова. Вперше в українському мистецтві було створено *портретні гравюри*. У гравюрах І. Щирського химерні спле-

1. Гравюра І. Щирського до книги С. Яворського. 1689 р.
2. Гравюра І. Щирського до книги П. Орлика. 1698 р.

тіння рослинних орнаментів поєднуються з античними, глибоко символічними сюжетами й реалістичними зображеннями. Такі ознаки властиві й іншим графічним пам'яткам доби бароко. У 1702 р. в Києві вийшов друком «Києво-Печерський патерик» із 40 гравюрами Л. Тарасевича.

У живописі, як і раніше, переважає *релігійне малярство*, хоча розвивається й світське. В іконописі поступово утверджувалися нові мистецькі принципи. У розписах українських церков стали виразніше виявлятися народні мотиви. Іконописні образи набували рис, вихоплених із буденного життя, почасти наближаючись до світських. Так, ікона Зустріч Марії і Єлизавети з церкви Покрову Богородиці в Сулимівці на Київщині подібна до цілком світської, пейзажної сцени. На світські елементи багатий й ансамбль Спасо-Преображенської церкви у Великих Сорочинцях. На іконі Введення чимало світських персонажів, що робить її подібною до картин.

Ікона Спаса з церкви Різдва Богородиці в Камені-Каширському

Ікона Зустріч Марії з Єлизаветою з церкви Покрову Богородиці. 30-ті роки 18 ст.

Своєрідне поєднання іконописних традицій із тогочасними художніми досягненнями спостерігалось у творчості західноукраїнських майстрів **Івана Рутковича** та **Йова Кондзелевича**.

Іван Руткович збагатив український іконопис новими темами. Композиції художник запозичував із європейських та українських гравюр, сповнюючи їх образами й мотивами сучасного життя. Великого значення І. Руткович надавав кольорові. Багатством і вишуканістю кольорів вирізняється його ікона Архангел Михаїл із диаконських дверей іконостаса церкви Різдва Христового в Жовкві (1697–1699).

Тривалим був шлях мистецького становлення Й. Кондзелевича. Митець захопився західноєвропейськими живописними традиціями, наполегливо шукав нових засобів вираження, відмовився від зовнішньої декоративності, надаючи перевагу розкриттю внутрішнього світу людини. Такими, зокрема, є його ікони з Богородчанського іконостаса, виконаного для Манявського скиту.

Від другої половини 17 ст. збереглося чимало безіменних іконописних шедеврів. Це, зокрема, *ікона Спаса з церкви Різдва Богородиці в Каміні-Каширському* на Волині, *ікона Єлецької Богородиці з Успенської соборної церкви Єлецького монастиря* на Чернігівщині.

Ікони тогочасних майстрів вражають бездоганною живописною технікою, глибиною розкриття біблійних образів та осягненням усього розмаїття людських почуттів, багатством кольорів, життєствердним пафосом.

Протягом другої половини 17–18 ст. особливо популярною в Україні стала ікона Покрову Богородиці. У нижній частині таких ікон подавалися

Ікона Розп'яття з портретом лубенського полковника Леонтія Свічки.
Кінець 17 ст.

Ікона Вознесіння.
Художник Й. Кондзелевич

реалістичні зображення представників козацької старшини, кошових отаманів, гетьманів. Збереглася *ікона Покрову Богородиці із зображенням Богдана Хмельницького*. Тогочасних історичних діячів можна побачити й на інших іконах доби. Так, на *іконі Розп'яття є портрет лубенського полковника Леонтія Свічки*.

Розвивався і світський *портретний живопис*. Портрети замовляли представники козацької старшини, власне, тому їх і називають козацькими. Чудовим зразком козацького портрета є зображення стародубського полковника Михайла Миклашевського (1705) та знатного військового товариша Григорія Гамалії (останні десятиліття 17 ст.).

1. Ікона Архангел Михаїл. Художник І. Руткович
2. Портрет Михайла Миклашевського. 1705 р.
3. Портрет Григорія Гамалії. Кінець 17 ст.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

- Де розташовані найвідоміші архітектурні споруди доби?
- Виберіть з переліку пам'ятки, створені наприкінці 17 – у першій половині 18 ст.:
  - гравюри Л. Тарасевича для «Киево-Печерського патерика»;
  - ікони М. Петраховича для Успенської церкви у Львові;
  - Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві;
  - Преображенська церква у Великих Сорочинцях;
  - гравюри Львівського «Апостола»;
  - портрет знатного військового товариша Григорія Гамалії;
  - мініатюри Пересопницького євангелія. Свій вибір поясніть.
- Які архітектурні споруди споруджені або перебудовані гетьманом І. Мазепою в стилі українського козацького бароко:
  - братська Богоявленська церква в Києві;
  - Преображенський собор у Великих Сорочинцях;
  - Микільський собор у Києві;
  - церква Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври;
  - Софійський та Михайлівський Золотоверхий собори в Києві;
  - Успенський собор та Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври;
  - Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві?
- Хто з українських митців кінця 17 – першої половини 18 ст. творив у царині образотворчого мистецтва:
  - Ф. Прокопович;
  - Й. Кондзелевич;
  - Л. Баранович;
  - Й. Галятовський;
  - Д. Туптало;
  - Ф. Софонович;
  - І. Щирський;
  - І. Руткович;
  - Л. Тарасевич;
  - С. Величко;
  - І. Величковський?
- Дайте відповіді на запитання:
  - Якими були особливості розвитку культури в другій половині 17 – першій половині 18 ст.?
  - Що характерно для розвитку архітектури цієї доби?
  - Які особливості мав український живопис?
  - Як розвивалося мистецтво гравюри?

ОЦІНІТЬ СВОЇ ВМІННЯ З ТЕМИ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: • Полтавська битва; • «Вічний мир» між Москвою та Польщею; • діяльність Першої Малоросійської колегії; • обрання П. Орлика гетьманом в еміграції; • гетьманування Д. Апостола.

2. Розгляньте картосхему: • Яким кольором позначено територію Гетьманщини наприкінці 17 ст.? • Території яких держав на картосхемі позначено пісочним та зеленим кольорами? • Яке місто позначено літерою А? • Стрілки якого кольору використано для відображення походу шведського війська під час Північної війни територією України? • Коли відбулася битва, позначена на карті? Які історичні діячі взяли в ній участь?

3. Підготуйте розповідь про гетьмана І. Мазепу використовуючи пам'ятку для характеристики історичної особистості.

4. Визначте, з яких документів узяті уривки. Якою була роль цих документів для України?

А. «Договорилися ми і постановили, що всієї Малої Росії цієї сторони Дніпра... містам, і землям, і місцям... з усіма своїми повітами, селами і поселеннями... як вони до цього часу за перемирним договором на стороні їхньої царської величності перебували, так і тепер залишаться мають на стороні їхньої царської величності на вічні часи; ...а за

Дніпром-рікою Київ має лишитися також на стороні їхньої царської величності... Вниз ріки Дніпра, що називаються Запороги, козаки, що живуть на січі, і в Кодаку... мають бути... у володінні і в державі... їхньої царської величності».

Б. «З тими генеральними старшинами, полковниками і генеральними радниками повинен теперішній яснфельдський гетьман, а також його наступники радитися про безпеку Вітчизни, про спільне благо і про всі громадські справи і не має права нічого вирішувати, розпочинати і здійснювати своєю волею без попереднього розгляду і схвалення ними. Тому-то призначаються три сесії Генеральної ради... Між Радами Україною правитиме гетьман з генеральною старшиною. Листи з інших держав гетьман повинен зачитувати старшині, так само й відповідь».

5. Установіть, про що йдеться в уривках з історичних джерел. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

А. «До нас надійшли повідомлення із табору російської армії в Україні, що граф Мазепа, головнокомандуючий козацькими військами, перейшов на сторону Короля Швеції, але з собою він привів усього трьох полковників, позаяк інші заявили, що залишаються вірними цареві. Через кілька днів після приєднання козацького головнокомандуючого до шведів князь Меншиков на чолі численного війська і артилерії пішов на Батурин, резиденцію гетьмана Мазепи, яку охороняли 6000 козаків особистої варті. Здобувши місто силою, Меншиков віддав усе живе мечу та вогню. Як повідомляють, московитам удалося згодом більшістю голосів вибрати нового гетьмана – Скоропадського».

Б. «25-го виступили в поле недалеко від козацького табору вибрані полки та стрільці, які попереднього вечора одержали для цього наказ. Кіннота теж виїхала туди, але у значному віддаленні від них. Близько 10-ї години з великого табору прибув генералісимус із боярами й визначними людьми перед військо. Вони подалися до шатра, де була уряджена каплиця, наказавши принести всі знаки гетьманської гідності й покласти на малий стіл, накритий дорогим килимом. Довкола столу було поставлено крісла й лавки. Усім козакам наказали стати кругом. Потому визначні з них подалися разом із боярами до шатра-каплиці. Після молитов, що тривали приблизно чверть години, всі вийшли з шатра. Генералісимус сказав козакам, що царі, згідно зі старим звичаєм, дозволили їм вибрати вільними голосами гетьмана. Він зажадав, щоби вони ухвалили рішення».

В. «Канцелярист Іван Романович подав чолобитну від усього війська малоросійського за підписом рук усієї полкової старшини й товариства бунчукового й значкового до рук його імператорської величності, що з церкви Святої Троїці по службі Божій листопада 10 числа йшов. Так зараз у кофейний дім увійшовши й вичитавши, вийшов з того дому й наказав своїми вустами ... з великим гнівом і лютістю взяти під варту полковника Павла Полуботка, суддю генерального Івана Черниша, Семена Савича – писаря генерального, які там-таки стояли... того ж часу взято з України полковника миргородського Апостола в

Москву і Санкт-Петербург, осавула генерального й бунчукового з Глухова, а деяких полків побрано в Глухів старшину полкову й держано під караулом».

6. Використовуючи подані пам'ятки, визначте досягнення культури України тієї доби.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ
17 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 18 СТ.

ТЕМА

6

ІСТОРІЯ
України

Українські землі в другій половині 18 ст.

БОЖІЄЮ МИЛОСТІЮ МЫ
КАТЕРИНА ВТОРА,
ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЪВІЖИЦА
всѣхъ российскихъ
вѣнчанъ и вѣнчанъ
Свѣтлѣйшій ІМПЕРІАТОРЪ Александръ ІІ ІМПЕРІАТОРЪ

Мислитель Гетман Гайдамаки...
Гетман Гайдамаки...
Гетман Гайдамаки...

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5

6

ТЕМА

§35 ЛІВОБЕРЕЖНА ТА СЛОБІДСЬКА УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 18 ст. ЛІКВІДАЦІЯ ГЕТЬМАНЩИНИ

1. Чим вирізнялося правління останнього гетьмана Кирила Розумовського.
2. Як було остаточно ліквідовано гетьманство. У чому полягала суть діяльності Петра Рум'янцева на Лівобережній Україні.
3. Як було ліквідовано рештки автономного устрою Гетьманщини та Слобожанщини.

● На цьому уроці ви навчитесь:

1. Визначати напрямки та наслідки політики царського уряду на Лівобережній Україні та Слобожанщині, використовуючи історичні документи.
2. Оцінювати діяльність гетьмана Кирила Розумовського та історичне значення Гетьманщини.
3. Висловлювати ставлення до перебігу основних подій та історичних діячів, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки основних подій доби.

260

Джерело

З указу російської імператриці Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії (1764): «Після все милостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Рум'янцеву і з ним чотирьом великоросійським членам.

За відсутністю тепер гетьмана призначеному від нас головному малоросійському командирові мати такі права, як генерал-губернатору і президенту Малоросійської колегії, де він у справах суду й розправи має голос голови за генеральним регіментом, а в решті справ, – як-от підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки та виконання законів – повинен він чинити як губернатор, тобто як особливий нам довірений за нашої відсутності».

- Які повноваження покладалися на Малоросійську колегію?
- Чому цей указ імператриці означав остаточно скасування гетьманства?

Літопис подій

1750–1764 рр. – гетьманування Кирила Розумовського.

1764 р. – ліквідація гетьманства Катериною II.

1764–1786 рр. – діяльність Другої Малоросійської колегії на чолі з президентом Петром Рум'янцевим.

1765 р., липень – ліквідація полкового устрою на Слобожанщині та утворення з козацьких полків п'яти гусарських. Утворення Слобідсько-Української губернії.

1768–1774 рр. – російсько-турецька війна.

1781 р. – ліквідація полково-сотенного устрою на Лівобережній Україні. Утворення Київського, Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв.

1783 р., травень – царський указ про закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні.

1783 р., червень – указ про перетворення лівобережних козацьких полків на регулярні полки російської армії.

1. Чим вирізнялося правління останнього гетьмана Кирила Розумовського

Ситуація в Лівобережній Україні трохи поліпшилася, коли у листопаді 1741 р. унаслідок палацового перевороту в Росії дочка Петра I, **Єлизавета**, посіла імператорський престол. Зміни на краще в становищі України зумовлювалися низкою зовнішніх і внутрішніх політичних обставин. Певну роль зіграло, поза сумнівом, українське оточення імператриці: її чоловіком був українець **Олексій Розумовський**. Ось чому при дворі Єлизавети прищепилася мода на все українське: було там чимало українських співаків та бандуристів, на бенкетах подавалися українські страви тощо.

Під час перебування імператриці в Києві 1744 р. козацька старшина звернулася з проханням дозволити вибори гетьмана. Єлизавета не за-

1. Козак з рушницею. Художник **І. Репін**

2. Козак з конем. Художник **І. Репін**

перечувала, проте конкретних обіцянок не давала. Отож справа з обранням гетьмана затяглася ще на шість років.

Відновлення гетьманства було спричинене кількома обставинами. Передусім цього прагнула козацька старшина. Понад десять років козацька верхівка наполегливо зверталася до імператорського двору з проханням про дозвіл обирати гетьмана. Та, вочевидь, цього було замало, аби переконати імператорський двір. Рішення про відновлення гетьманства у Петербурзі прийняли з політичного розрахунку. Економічно-стратегічний потенціал України прагнули використати в майбутніх війнах проти Туреччини, а також у можливій війні проти Пруссії, відносини з якою на той момент украй загострилися.

Кандидатом на гетьманство імператриця Єлизавета висунула молодшого брата свого чоловіка – **Кирила Розумовського**. Вибори гетьмана Лівобережної України було призначено на **22 лютого 1750 р.**

Церемонія, що відбувалася в Глухові, не мала нічого спільного з традиційними козацькими виборами, хоч обставлена була урочисто, навіть помпезно. Лише в середині липня наступного року новообраний гетьман прибув до Глухова.

Зносини з Лівобережною Україною знову покладалися на Колегію закордонних справ. К. Розумовський почав без погодження з російськими урядовцями призначати полковників і роздавати землі. Посилилися позиції козацької старшини, якій надавалося право керувати Гетьманщиною за відсутності гетьмана. Регулярним стало скликання у Глухові старшинської ради.

Водночас пожвавлювалося господарське життя. Почали відбудовувати Батурин, якому було повернуто статус столиці Гетьманщини, та Глухів, де містилася резиденція гетьмана.

К. Розумовський удався до заходів, що обмежували сваволлю російських чиновників, які перебували в Україні. Зокрема, без дозволу гетьмана заборонялося заарештовувати українців, окрім кримінальних злочинців.

Самостійні дії гетьмана суперечили планам імперського уряду, який аж ніяк не прагнув посилення української автономії. Тому, незважаючи на великий вплив К. Розумовського при дворі імператриці, 1754 р.

Гетьман Кирило Розумовський

з'явилася низка указів, що обмежували гетьманську владу. К. Розумовському було заборонено призначати полковників, а дозволено лише пропонувати кандидатів. У відповідь на клопотання відновити самостійні зовнішньополітичні зносини Лівобережної Гетьманщини К. Розумовський дістав категоричну відмову. Особливому контролю підлягали фінансові справи Гетьманщини.

Найрішучіші заходи К. Розумовського, спрямовані на оновлення життя Гетьманщини, випали на 60-ті роки 18 ст. Повернувшись до Глухова після чергової тривалої поїздки до Петербурга й Москви на початку 1760 р., гетьман відвідав усі полки Гетьманщини. Поїздка

переконала його в необхідності суттєвих змін у діяльності адміністративних органів.

Першим зазнало реформування судочинство. Генеральний військовий суд було реорганізовано в найвищий судовий орган нагляду за місцевими судами, а також в суд у справах козацької старшини. Було позбавлено судових повноважень Генеральну військову канцелярію. Розмежовувалася виконавча та судова гілки влади. Зазнав змін склад Генерального суду: «...у суді Генеральному бути 12 персонам, по-перше, суддям двом генеральним, а з ними десять персон вибирати в полках малоросійських з кожного полку...». Крім того, замість полкових судів, які за своїм складом не відрізнялися від складу полкових канцелярій на чолі з полковником, передбачалося створення нових судових установ. На території кожного полку запроваджувалося: *два земські* (для розгляду цивільних справ: спадщина, право власності) та *два підкоморські* суди (займалися земельними суперечками). Створювався також *гродський суд* для розгляду кримінальних справ (очолював полковник).

Водночас К. Розумовський вдався до спроб установити спадкоємне гетьманство. На старшинській раді, скликаній наприкінці 1763 р., було

схвалено 23 пункти, які лягли в основу чолобитної на ім'я імператриці з проханням закріпити гетьманство за родом Розумовських.

Реформував К. Розумовський і армію: полки перетворилися на регулярні. Козаків було одягнено в уніформу – синій мундир із червоним коміром, білі штани.

Великі задуми виношував гетьман щодо культури й освіти. Він планував відкрити в Гетьманщині два університети. Перший – оновлена за європейським зразком Києво-Могилянська академія. Ще один університет передбачалося відкрити в гетьманській столиці – Батурині.

2. Як було остаточно ліквідовано гетьманство. У чому полягала суть діяльності Петра Рум'янцева на Лівобережній Україні

Про дії К. Розумовського, спрямовані на зміцнення гетьманської влади, стало відомо в Петербурзі. Нова імператриця Катерина II обурилась бажанням старшини зробити гетьманство спадковим. Вимога Катерини II була категоричною – зречення К. Розумовським гетьманської булави. Протягом 10 місяців український гетьман, використовуючи свої зв'язки при дворі, намагався якось залагодити справу. Та імператриця залишалася непохитною – адже не особа К. Розумовського була причиною ліквідації гетьманства. То був закономірний захід імперського уряду, який прагнув остаточної ліквідації Гетьманщини.

Палац Кирила Розумовського в Батурині. *Сучасний вигляд*
Будівництво триповерхового палацу в стилі класицизму тривало протягом 1799–1803 рр. Архітектором був Чарльз Камерон. У забудові палацу втілено риси античної архітектури: його головний фасад прикрашено портиком з восьми колон іонійського стилю.

Джерело

Із настанови Катерини II князю О. В'яземському з нагоди вступу його на посаду генерал-прокурора сенату (1764), що з'явилася напередодні ліквідації гетьманства: «Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями, якими управляють на основі дарованих їм привілеїв; порушити ж їх, раптом відмовившись од них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитися з ними на такій самій основі було б більше ніж помилкою, можна сказати певно – безглуздя. Ці провінції, а також Смоленську треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитись, неначе вовки на

Здійснюючи ревізію, П. Рум'янцев неухильно виконував настанови імператриці – всіляко обмежувати вільні переходи селян. Отож вільних селян дедалі меншало.

Рішучим було втручання в діяльність органів управління. Генеральна військова канцелярія, Генеральний військовий суд та інші установи підпорядковувалися Малоросійській колегії й перетворювалися на її департаменти (підрозділи).

Діяльність П. Рум'янцева призупинила чергова російсько-турецька війна, що розпочалася 1768 р. Українська територія безпосередньо прилягала до театру воєнних дій, тому була використана російським командуванням для зосередження й розгортання військ. Крім того, в Україні формувалися місцеві військові полки – гусарські, пікінерські тощо. Було утворено корпус із лівобережного козацтва (12 тис. вояків), а з жителів Правобережної України – добровільний козацький корпус. До складу діючої армії входили також запорожці. Запорізькі козаки прославились у морських операціях, їхні швидкохідні та маневрені чайки потопили, наприклад, турецьку флотилію у гирлі Дунаю (1770). Під час війни тисячі людей з України залучалися до різних допоміжних робіт – обслуговування транспортних засобів, будівництва укріплень, мостів, переправ та інших споруд.

Російсько-турецька війна 1768–1774 рр. завершилася підписанням *Кючук-Кайнарджійського мирного договору*. До Росії відійшли Велика й Мала Кабарда, східна частина Керченського півострова (у тому числі фортеці Керч і Єнікале), а також Азов із навколишніми землями, фортеця Кінбурн у гирлі Дніпра, територія між Дніпром і Південним Бугом (по нижній течії до узбережжя Чорного моря). Туреччина зобов'язалася вивести свої війська з Криму, Кубані й Тамані, а Росія – з Криму, Дунайських князівств і Кавказу. Росія одержала право вільного торгового судноплавства на Чорному морі.

За умовами Кючук-Кайнарджійського мирного договору Кримському ханству надавалася незалежність від султанської Туреччини, фактично ж воно опинилось у залежності від Російської імперії.

3. Як було ліквідовано рештки автономного устрою Гетьманщини та Слобожанщини

Після закінчення російсько-турецької війни П. Рум'янцев повернувся в Україну й продовжив свої реформи. Так, 1781 р. на землях Лівобережної Гетьманщини було утворено *Малоросійське генерал-губернаторство*, що складалося з трьох намісництв, згодом губерній – *Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської*. Кожна губернія поділялася на повіти. Глухів утратив статус столиці. У губернських і повітових містах створювалися такі самі адміністративні та судові установи, які діяли скрізь у Російській імперії. Малоросійську колегію було скасовано. З ініціативи П. Рум'янцева здійснювався перепис населення, кількість вільних селян знову було зменшено. 1783 р. вийшов імператорський указ, який прикріплював усіх українських селян до того місця, де вони були записані під час останнього перепису, й забороняв перехо-

Українські землі в другій половині 18 ст.

дити на нові місця. Цим указом у Лівобережній та Слобідській Україні запроваджувалося **кріпацтво**.

Спеціальним указом від 1783 р. було ліквідоване козацьке військо. Десять козацьких і три компанійських полки перетворилися на десять регулярних кінних (карабінерних) полків російської армії.

Реорганізовані козацькі полки й надалі мали формуватися з українських козаків, які утворили окремий стан населення – **казенних селян**. На відміну від звичайних селян, вони не були кріпаками, а мусили відбувати військову службу в регулярній російській армії. Рекрутами-солдатами ставали троє козаків із кожних 500 душ населення. Військова служба тривала шість років.

З-поміж інших заходів, що визначали українське життя за російським імперським взірцем, було оголошення «Грамоти про вільність дворянства», яка надавала українській шляхті й старшині всіх прав російського дворянства.

Справі остаточного підкорення України служили заходи російського уряду, здійснені на Слобожанщині. Влітку 1765 р. Катерина II підписала маніфест про скасування на цих землях козацького устрою. Слобожанщина перетворювалася на *Слобідсько-Українську губернію* з адміністративним центром у Харкові. Її територія поділялася на п'ять провінцій: *Ізюмську, Охтирську, Острогозьку, Сумську та Харківську*. Головним органом управління стала губернська канцелярія. Козацькі полки перетворювалися на гусарські. Старшини отримували російські військові чини, а козаки перетворювалися на «військових обивателів».

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

267

1. З яких документів наведено уривки з джерел? Визначте історичне значення подій, про які йдеться.

А. *«Після всемілостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Рум'янцеву і з ним чотирьом великоросійським членам».*

Б. *«Для певного і правильного одержання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, щоб запобігти всяким втечам і обтяженню поміщиків і інших сільських жителів, кожному з поселян залишитися на своєму місці і при своєму званні, де він записаний нинішньою останньою ревізією, за винятком тих, які відлучилися до оголошення цього нашого указу. На випадок же втеч після оголошення цього указу діяти за загальними державними постановами... Ми визнали за необхідне вчинити однакове розпорядження і щодо тих повітів, із яких складалися колишня Слобідська Українська губернія і які тепер увійшли до складу Харківського і частково Курського й Воронежського намісництв».*
2. Установіть хронологічну послідовність подій:
  - ліквідація полковосотенного устрою на Лівобережній Україні;
  - указ про перетворення лівобережних козацьких полків на регулярні полки російської армії;
  - ліквідація полкового устрою на Слобожанщині та утворення з козацьких п'яти гусарських полків.
3. Які зміни в територіально-адміністративному устрої Лівобережної та Слобідської України відбулися в другій половині 18 ст.?
4. Дайте відповіді на запитання:
  - За яких обставин було відновлено гетьманство в 1750 р.?
  - До яких заходів удався К. Розумовський для відновлення самостійних дій державно-адміністративних органів Гетьманщини?
  - Яку політику проводив в Україні П. Рум'яцев? У чому вона виявлялася?
5. Оцініть діяльність гетьмана К. Розумовського. Поміркуйте, чи можна тлумачити ідею встановлення спадкового гетьманства як прагнення української старшини створити державу монархічного типу, що передбачало б у майбутньому повний вихід України-Гетьманщини зі складу Російської імперії та утворення самостійної Української держави. Відповідь обґрунтуйте.
6. Поміркуйте, чи мала Українська козацька держава – Гетьманщина шанси на збереження своїх автономних прав у складі Російської імперії. У чому полягає історичне значення Української козацької держави?

6

ТЕМА

268

§36 ПРАВОБЕРЕЖНА УКРАЇНА ТА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 18 ст.

1. Що спричинило національно-визвольний рух у Правобережній Україні у другій половині 18 ст. Хто такі гайдамаки.
2. Чому гайдамацький рух визначають як національно-визвольний. Як відбувалася Коліївщина.
3. Хто такі опришки. Чим відомий Олекса Довбуш.
4. Чим для українських земель закінчилися поділи Речі Посполитої.

• На цьому уроці ви навчитесь:

1. Пояснювати, використовуючи історичні джерела, причини гайдамацького та опришківського руху на українських землях.
2. Визначати хід та наслідки Коліївщини.
3. Показувати на карті терени, охоплені гайдамацьким та опришківським рухом, виявляти територіальні зміни в українських землях, що відбулися внаслідок поділів Речі Посполитої.
4. Висловлювати ставлення до перебігу основних подій та історичних діячів доби.

Джерело

Тарас Шевченко в багатьох творах торкався теми гайдамацького руху, віддаючи свої симпатії повстанцям, оскільки вбачав у них спадкоємців українських козаків. Прочитайте уривки з поеми «Гайдамаки»:

*Була колись шляхетчина,
Вельможная пані;
Мірялася з москалями,
З ордою, з султаном,
З німотою... Було колись...
Та що не минає?
Було, шляхта, знай, чваниться,
День і ніч гуляє
Та королем коверзує...*

*Сейми, сеймики ревіли,
Сусіди мовчали,
Дивилися, як королі
Із Польщі втікають;
Та слухали, як шляхетство
Навісне гукає.
«Nie pozwalam! Nie pozwalam!» –
Шляхта репетує,
А магнати палять хати,
Шабельки гартують.*

*Довго таке творилося,
Поки не в Варшаві
Запанував над ляхами
Понятовський жвавий.
Запанував, та й думав шляхту
Приборкать трошки... Не зумів!..*

*Поганець, наймит москаля!
На гвалт Пулавського і Паца
Встає шляхетська земля,
І – разом сто конфедерацій.*

*Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні...
Руйнували, мордували,
Церквами топили...
А тим часом гайдамаки
Ножі освятили.*

- На яких особливостях внутрішнього життя Речі Посполитої напередодні Коліївщини наголошував поет?
- У чому вбачав головну причину нового гайдамацького повстання?

Літопис подій

- 1768 р., травень – початок Коліївщини, національно-визвольного руху проти Польщі на Правобережній Україні.
- 1772 р. – Перший поділ Польщі.
- 1793 р. – Другий поділ Польщі.
- 1795 р. – Третій поділ Польщі.

1. Що спричинило національно-визвольний рух у Правобережній Україні у другій половині 18 ст. Хто такі гайдамаки

Війни, що без упину точилися протягом другої половини 17 ст., спустошили правобережжя. Проте королівська влада не бажала втрачати родючі землі, сподіваючись завдяки їм відродити колишню велич. Польський уряд усіляко заохочував переселенців, звільняючи їх на певний час від податків і панщини. Одначе пільги надавалися на стислі терміни. Основою господарського життя знову ставала фільварково-панщинна система з примусовою працею та кріпацтвом. Як і колись, до Національно-визвольної війни, зазнавала утисків православна церква. При цьому польські можновладці відмовлялися від найменших поступок у визнанні за українцями їхніх прав.

Рішення сеймів 1717 й 1733 рр. позбавили православних права брати участь у сеймових комісіях і трибуналах. Сейм 1717 р. навіть ухвалив закрити всі православні церкви. Православні єпархії силоміць перетворювалися на уніатські. У 60-х роках 18 ст. у Київському й Подільському воеводствах залишалося 20 православних парафій.

Зазнавала переслідувань й уніатська церква. Так, наприклад, католицьке духовництво вдавалося до спроб наблизити їх обряд до римо-католицького (нав'язувалася польська мова).

На західноукраїнських землях, у Волинському, північно-західних частинах Подільського та Київського воеводств панщина сягала, залежно від розмірів земельної ділянки, від 2 до 6 днів на тиждень із волоки. Зростало магнатське землеволодіння. Та особливо тяжкі умови життя для українського населення складалися в господарствах, що передавалися безпосередніми власниками на правах оренди третім особам: розміри всіх повинностей за таких обставин зростали в кілька разів.

Становище ускладнювалося й тим, що після ліквідації козацтва в краї не було сили, здатної очолити боротьбу українців за поновлення прав і вольностей. Стихійними борцями за кращу долю стали *гайдамаки*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слово *гайдамака* вперше було вжито в документі 1715 р. Походить воно від тур. *hayda* – гнати, переслідувати. Зародившись у першому десятилітті 18 ст., гайдамацький рух із кожним роком зростав і поширився майже на всю територію Правобережної України, а частково й Лівобережної, то підіймаючись до могутніх повстань, то обмежуючись партизанськими діями в якомусь одному селі чи містечку.

Джерело

З публіцистичного твору, поширеного у владних колах Речі Посполитої наприкінці 20-х років 18 ст.: «У містах і містечках на Русі є ще чимала частина заможних русинів. Їх треба довести до злиднів і позбавити можливості рятувати один одного грішми й допомагати розумною порадою...

У невеликих містах, які є королівським земельним володінням, старости повинні залучати й примушувати мешканців під різними приводами до відбування панщини. Потрібно звільнити русинів у місті від керівних і всяких начальницьких посад, що дають будь-яку вигоду й прибуток. Треба також пильно стежити за тим, щоб усі декрети, видані на основі магдебурзького права, та інші листи випускалися польською мовою, а не руською. У такий спосіб русини залишаться у вбогості й нецтві та не матимуть у містах ані впливу, ані поваги...

Найбільш уперті русини з простолюдинів та інші зятято підтримують тих, які вміють читати своє письмо. Варто усунути причини упертості... заборонивши селянським дітям вчитися в церковних школах... Потрібно отож в інструкції для економів й адміністраторів внести рекомендації, яких би вони суворо дотримувалися, зокрема, щоб привчали селянських дітей не до книжок, а до плуга, рала й ціпа».

Про що йдеться в джерелі? З якою метою, на вашу думку, рекомендовано вдаватися саме до таких заходів?

Як це характеризує політику польського уряду?

2. Чому гайдамацький рух визначають як національно-визвольний. Як відбувалася Коліївщина

Для перших проявів гайдамаччини більш характерними були соціальні вимоги. Вдаючись до стихійних протестів, гайдамаки виступали проти соціальної кривди – зубожіння одних і необмеженого збагачення інших, принизливого кріпацтва та обтяжливих повинностей.

Проте вже перше велике гайдамацьке повстання **1734 р.** під проводом **Верлана** засвідчило, що гайдамаків спонукало до боротьби усвідомлення панування одного народу над іншим. Нова хвиля гайдамацького руху припала на **50-ті роки 18 ст.** Чисельні загони гайдамаків захопили Умань, Вінницю, Летичів, Корсунь. Повстання сягнуло Галичини, Підляшшя та Білорусі. У разі невдач повстанці відходили на територію Запоріжжя, у степи й ліси Лівобережжя або до Молдавії. Туди ж пролягав шлях утікачів від панської сваволі. Лави повстанців постійно поповнювалися, тому остаточно придушити гайдамаччину поляки ніяк не могли.

У **1768 р.** спалахнуло нове повстання, яке силою й розмахом перевершило всі попередні й нагадало польським можновладцям буремні роки Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. То була **Коліївщина**.

Піднесення гайдамацького руху наприкінці 60-х років 18 ст. було зумовлене складною ситуацією на Правобережжі. Варшавський сейм 1766 р. виніс ухвалу, за якою шляхтича, який обстоював права некатолицького населення, оголошували ворогом. Протистояння католиків і православних загострилося. У конфлікт втрутилася Російська імперія,

Максим Залізняк

яка через свого ставленика-короля домоглася певних поступок *дисцидентам* (так у Польщі називали некатолицьке населення). На початку 1768 р. між Річчю Посполитою й Росією було укладено трактат про зрівняння в політичних правах із католиками православних і протестантів.

Той трактат залишився на папері, бо проголосити рівність було значно легше, ніж домогтися її втілення. Проте частина польської шляхти й магнатів сприйняла польсько-російський трактат як зазіхання на їхні необмежені права. У лютому 1768 р. у м. Бар було утворено *конфедерацію* – військово-політичне об'єднання польської шляхти й католицького духовництва для протидії будь-яким поступкам некатоликам у церковно-релігійному житті й для збереження необмежених привілеїв шляхетського стану.

Зібравши 10-тисячне військо, Барська конфедерація розпочала свій похід Правобережжям: переслідувань і репресій зазнавали православні

1. Іван Гонта в Умані. Гравюра О. Сластіона до поеми «Гайдамаки» Т. Шевченка. Видання 1885 р.

2. Іван Гонта

селяни, міщани, священники, з жорстокістю придушувалися й найменші прояви протесту чи невдоволення. Окрім того, конфедерати свавільно встановлювали податки, збільшували повинності на свою користь.

Навесні 1768 р. на Правобережжі почало готуватися велике повстання. В Холоднім Яру біля Чигирини зібралося кілька сотень осіб, з яких почало формуватися повстанське військо. За козацьким звичаєм, гайдамаки обрали собі полковника. Ним став *Максим Залізняк*.

Похід гайдамацьких загонів під проводом М. Залізняка розпочався у травні 1768 р. Невдовзі повстанці визволили з-під польської влади Жаботин, Черкаси, Смілу, Корсунь, Богуслав, Лисянку та багато інших міст, містечок і сіл. Їхні лави невпинно зростали за рахунок покозачених селян і міщан. На визволеній території скасовувалися панські повинності.

Скрізь запроваджувалося козацьке врядування. З тогочасних джерел відомо, що М. Залізняк мав намір оголосити визволені землі Гетьманщиною, де жителі *«відбудуватимуть саму лише козацьку службу»*.

М. Залізняк постійно звертався до мешканців Правобережжя з універсалами. Тож створювалися нові й нові загони, які в червні – на початку липня визволили Канів, Ржищів, Фастів, Брусилів. Значною перешкодою на шляху подальшого просування повстанців була Умань – міцна фортеця з добре озброєною залогою. Охорону Умані її власник, граф С. Потоцький, поклав на жовнірський гарнізон та два полки надвірних

козаків. Один із полків, очолений сотником *Іваном Гонтою*, перейшов на бік повстанців. Це й зумовило успіх: гайдамаки, розпочавши штурм 9 червня, вже наступного дня здобули місто, яке стало їхньою базою. Рада, що відбулася в таборі повстанців, проголосила М. Залізняка гетьманом, а І. Гонту – полковником.

Розмах повстання налякав польський уряд. Він звернувся по допомогу до російських військ, що знаходилися на Правобережжі, для воєнних дій проти конфедератів – противників короля, який був ставлеником Росії. Втручання царських військ стало для повстанців згубою: сподіваючись на підтримку в боротьбі проти конфедератів, керівники гайдамаків повірили царським обіцянкам. Тим часом російська імператриця Катерина II надала таємну інструкцію командувачеві російських військ діяти спільно з польським військом для придушення повстання. 26 червня 1768 р. М. Залізняка й І. Гонту схопили. 27 червня було оточено гайдамацький табір. Ошукані повстанці майже не чинили опору. Тисячі повстанців було страчено. І. Гонту закатували. М. Залізняка як підданого Російської імперії засудили до жорстокого тілесного покарання й відправили на каторжні роботи до Сибіру.

Незважаючи на страту ватажка і розгром основних сил, Коліївщина тривала до *травня 1769 р.*

Н 3. Хто такі опришки. Чим відомий Олекса Довбуш

Не тільки Правобережжя здригалося від проявів народного протесту. Протягом кількох століть тривала боротьба народних месників у Галичині. Там їх називали *опришками*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Слово *опришок* походить від лат. *opressor* – знищувач, порушник. Опришками ставали здебільшого селяни, які бралися за зброю, щоб позбутися визиску чужинців. Застосовуючи тактику партизанської війни, вони діяли невеличкими загонами в Галицькому Прикарпатті, Буковині та Закарпатті. Перші свідчення про опришків подають джерела 16 ст.

Олекса Довбуш. Народна картина

Загони опришків збиралися навесні, переховуючись у малодоступних гірських районах. У Карпатах перетиналися кордони трьох держав – Польщі, Угорщини й Молдавії. Це давало змогу повстанцям вільно переходити з однієї країни до іншої та легко уникати переслідування.

Найбільший розмах цього руху пов'язаний з іменем *Олекси Довбуша*. Його виступи тривали протягом *1738–1745 рр.*

Своїми успіхами О. Довбуш завдячував передусім умілій організації загонів та міцному зв'язку з місцевим населенням. Основу загону складало збідніле українське населення. Довбуш завжди проводив попередню розмову

з новаком, якого докладно розпитував про колишнє життя, а також про причини, що спонукали людину податися в гори. Кількісний склад загону О. Довбуша часто змінювався, коливаючись у межах 10–50 осіб. Нечисленні ватаги опришків відзначалися маневреністю та мобільністю. Такі загоны могли легко й надійно переховуватися. Багато залежало й від організації походів. Головними тактичними хитроцями О. Довбуша були несподіваність та блискавичність нападів. Швидка зміна місць розташування створювала враження, ніби діє не кілька десятків опришків, а цілий полк.

Для боротьби проти опришків галицька шляхта організувала каральні загоны з найманців. Крім того, опришків розшукували й підрозділи коронного війська. Проте переслідувати їх без підтримки населення було дуже складно. Щоб знешкодити О. Довбуша, по всіх галицьких селах оголосили, що той, хто спіймає чи вб'є О. Довбуша, буде звільнений від усіх повинностей.

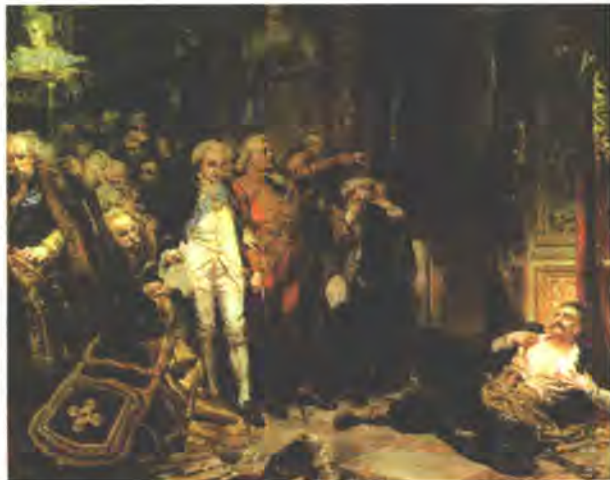
Одночасно з загonom О. Довбуша діяло чимало окремих ватаг у різних місцях Підкарпаття й Закарпаття. Не припинився рух опришків і після смерті О. Довбуша.

4. Чим для українських земель закінчилися поділи Речі Посполитої

Національно-визвольні рухи знесилювали Річ Посполиту загострювали внутрішньополітичну ситуацію, створюючи сприятливі умови для втручання сусідніх держав. Ослабленням Польщі скористалися Росія, Пруссія та Австрія, кожна з яких хотіла захопити частину польських територій. Поділи Польщі не оминули й українських земель – тих, що були у складі Речі Посполитої. Так, наприклад, 1772 р. під час *Першого поділу Польщі* землі Галичини (з Руським, Белзьким і західними околицями Волинського та Подільського воєводств) відійшли до Австрії. 1775 р. до володінь Австрії відійшла Північна Буковина.

 Т. Рейтан на Варшавському сеймі. Фрагмент картини Я. Матейки

На картині відтворено момент, коли депутат від білорусько-литовського м. Новогрудка шляхтич Тадеуш Рейтан намагався зірвати сейм, щоб не допустити затвердження Першого поділу Речі Посполитої. Патріот не випускав депутатів із зали засідань – ліг перед виходом зі словами: «Убийте мене, не вбивайте Вітчизну!»

У 1793 р. стався *Другий поділ Польщі*, внаслідок якого територія Брацлавщини, Західного Поділля, Київщини, Східної Волині відійшла до Росії.

Через два роки (1795) за остаточним, *Третім поділом Польщі* до Росії було приєднано західні землі Волині та Білорусі.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

- Визначте, з якого документа наведено уривок. До кого звертаються автори документа? Що пропонують? У чому історичне значення події, про яку йдеться?
«Громадяни Корони, численні мешканці шляхетських, королівських і церковних маєтків! Уже настала пора вам визволитися від рабства, скинути ярмо й тягарі, які на вас накинули ваші безжалюгідні пани. Бог лагідно глянув з високого неба на ваші сльози й стогони, які линуть аж на край світу, і послав вам захисників, які відплатять за завдані вам кривди. Надавайте допомогу тим, хто хоче визволити вас – забезпечити вам права й свободи. Нині настала пора пригадати ваші кривди й нечувані здирства, яких ви зазнавали від своїх панів. Ми посилаємо до вас провідників, яким ви повинні вірити. Рушайте за ними, покинувши домівки, дружин і коханих дітей своїх без жалю, бо скоро побачите, що Бог дасть нам, правовірним, перемогу».
- Установіть хронологічну послідовність подій: утворення Брацлавської, Волинської та Подільської губерній Російської імперії; остаточна ліквідація гетьманства на Лівобережній Україні; початок Коліївщини.
- Які території були охоплені гайдамацьким рухом у другій половині 17 ст.? Які землі перейшли під владу Росії, а які – під владу Австрії внаслідок трьох поділів Речі Посполитої?
- Дайте відповіді на запитання: Чому гайдамацький рух називають формою національно-визвольної боротьби українського народу? Чим він був спричинений? Чому Коліївщину вважають найяскравішим проявом гайдамацького руху? За яких обставин Коліївщину було придушено? Що відомо про опришківський рух?
- Роздумами про тяжке становище України у 18 ст. і про способи виходу з нього пройнята поезія Тараса Шевченка «Холодний Яр». Прочитайте уривок:

<i>За святу правду-волю</i>	<i>Народ темний, не заріже</i>
<i>Розбійник не стане,</i>	<i>Лукавого сина,</i>
<i>Не розкує закований</i>	<i>Не розіб'є живе серце</i>
<i>У ваші кайдани</i>	<i>За свою країну.</i>

 Як оцінював поет гайдамацький рух? Поміркуйте, чому Тарас Шевченко вдався до полеміки з імперськими істориками, вкотре звертаючись до історичної тематики.
- Зробіть висновки-узагальнення про суспільно-політичну ситуацію в Правобережній Україні та західноукраїнських землях в другій половині 18 ст.

● На цьому уроці ви навчитесь:

1. Характеризувати адміністративно-територіальний устрій запорізьких земель та його господарське освоєння.
2. Пояснювати причини ліквідації царським урядом Запорізької Січі та визначати історичне значення козацької республіки.
3. Виявляти на карті територіальні зміни, що відбулися внаслідок приєднання Криму до Росії, ліквідації Запорізької Січі, показувати терени козацьких формувань після ліквідації Січі.
4. Оцінювати діяльність кошового отамана Петра Калнишевського.

§ 37 ПІВДЕННА УКРАЇНА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 18 ст. ЛІКВІДАЦІЯ ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

1. За яких обставин виникла Нова (Підпільненська) Січ.
2. Що являв собою адміністративно-територіальний устрій запорізьких земель. Як розвивалося господарство за Нової Січі.
3. Чим спричинена та як відбувалася ліквідація Запорізької Січі. Якою була доля останнього кошового отамана.
4. Якою була доля запорожців після ліквідації Запорізької Січі.

Джерело

З маніфесту російської імператриці Катерини II від 3 серпня 1775 р.: «Ми захотіли через це оголосити всім вірогідним цілої нашої імперії, що Запорізька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь. Їх злочини, які примусили нас прийняти такі суворі заходи, є такими: ...привласнення собі земель Новоросійської губернії... Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали в козаки, але і людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії... Заводячи власне хліборобство, вони розривали тим самим основу їх залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, із своїм власним несамовитим управлінням».

Про яку подію йдеться в документі? З якою метою було оприлюднено маніфест?

Як у документі роз'яснено причини події? Які з причин, на вашу думку, не названо й чому?

Літопис подій

1734 р. – заснування Нової (Підпільненської) Січі.

1768–1774 рр. – російсько-турецька війна.

1774 р., липень – Кючук-Кайнарджійський мирний договір між Росією й Туреччиною.

1775 р., червень – остаточна ліквідація царським урядом Запорізької Січі.

1783 р., квітень – царський маніфест про приєднання до Російської імперії Кримського ханства.

1787–1791 рр. – російсько-турецька війна.

1788 р., січень – царський указ про формування з колишніх запорожців Чорноморського козацького війська.

1791 р. – Ясський мирний договір між Росією і Туреччиною.

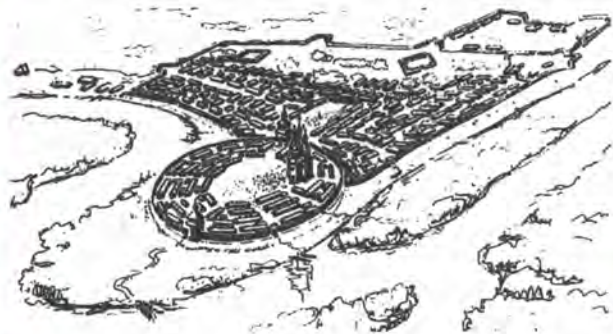
1. За яких обставин виникла Нова (Підпільненська) Січ

6

Поразка українсько-шведського війська під час Полтавської битви в червні 1709 р. спричинила тяжкі наслідки для січового товариства. Жорстоке зруйнування Чортомлицької Січі, кривава розправа з прибічниками І. Мазепи були лиховісним застереженням: у рідному краї на запорожців чатувала небезпека. Отож вони змушені були податися на землі, порубіжні з володіннями кримського хана Девлет-Герей – васала турецького султана. У верхній течії р. Кам'янки, правій притоки Дніпра, було засновано Запорізьку Січ. Її називають *Кам'янською*.

1711 р. війська П. Бутурліна та І. Скоропадського рушили на Січ, а запорожці відійшли на південь, до урочища Олешки (нині м. Цюрюпинськ

276

Підпільненська Січ. Сучасна реконструкція

Херсонської обл.) – на території, підвладній кримському хану. Так постала *Олешківська Січ*.

Кам'янська та Олешківська Січі відрізнялися від попередніх. Особливістю було те, що вони розташовувались у мало захищених природою місцях, серед пісків. З огляду на нетривалий час існування запорожці не встигли спорудити там належних укріплень. Боездатність січей обмежувалася й рішеннями хана, який, зокрема, заборонив запорожцям тримати там артилерію.

Життя запорожців на землях Кримського ханства ставало дедалі тяжчим. Козаків утягували в усобиці різні політичні угруповання. Хани вимагали від запорожців участі у своїх походах на Північний Кавказ. Та найбільше дошкуляли козакам переслідування православної віри. Зрештою, це спричинило посилення поміж запорожцями проросійських настроїв. Давалася взнаки й активна дипломатична діяльність царського уряду, який напередодні нової російсько-турецької війни прагнув залучити запорожців на свій бік. 1728 р. козаки залишили Олешківську Січ, повернувшись на місце Кам'янської. Врешті, в квітні 1734 р. понад 30 тис. запорожців на чолі з отаманом *Іваном Білицьким* повернулися на Запоріжжя й за 7 км від колишньої Чортомлицької (Старої) Січі заклали *Нову Січ*.

Нова Січ стояла на берегах р. Підпільної, що впадала в Дніпро поряд із Чортомликом. Ось чому цю Січ називають іще *Підпільненською*.

Найважливішою частиною столиці Запорізької Січі був Кіш, який мав свої окремі укріплення. За давнім звичаєм Кіш був оточений ровом і валом з дубовими палями та кількома баштами. До Коша вели вісім входів. Неподалік від центрального входу, розташованого в башті-дзвіниці, на майдані зліва височіла церква Покрову Богородиці. Від церкви по колу, починаючи з обох боків, розміщувались 38 куренів – усі однакового розміру, кожен зі своєю коморою для зберігання одягу та інших особистих речей січовиків та коморою для харчових запасів. У Коші було розташовано й Військову канцелярію, а також чотири будинки для найзначнішої кошової старшини.

До Коша прилягало передмістя, яке називали *Гасан-Баша*. Це був осередок господарського життя Січі, де розташовувалось понад 500 будівель: крамниці, шинки, житла й майстерні ремісників, а також козацькі двори та школа.

2. Що являв собою адміністративно-територіальний устрій запорізьких земель. Як розвивалося господарство за Нової Січі

Для періоду *Нової Січі (1734–1775)* характерним став швидкий розвиток *паланок*. Так називали фортецю, а також місто навколо неї, центр самостійної округи Війська Запорізького, і саму округу. Спочатку паланок було п'ять, потім – вісім. На лівому березі Дніпра містилися Кальміуська, Орільська, Протовчанська, Самарська, на правому – Бугогардівська, Інгульська й Кодацька, в гирлі Дніпра – Прогноїнська.

Печатки Війська Запорізького та паланок

Загалом землі Війська Запорізького охоплювали величезну площу степової України. Нині – це територія майже всієї Дніпропетровської області, а також значні частини Донецької, Запорізької, Кіровоградської, Луганської, Миколаївської та Херсонської областей. У містах – центрах паланок містилися органи влади, що обиралися *паланковою радою*, суд, церкви, ремісничі майстерні. Там часто діяли річкові поромні переправи, проводилися ярмарки тощо. Адміністративний апарат паланок був невеликим: полковник, писар, суддя, осавул, а також отамани слобід, що входили до тієї округи. У паланках поряд із козаками жили й селяни, які мали право обирати своїх отаманів. Кожна паланка мала власний герб, особливу печатку.

Прикметна риса Запоріжжя часів Нової Січі – *велика кількість населення*. Так, напередодні ліквідації Запорізької Січі на її землях мешкало близько 200 тис. осіб.

Господарську діяльність козаки здійснювали в зимівниках. Здебільшого це були великі господарства, в яких розвивалося не тільки рільництво,

а й скотарство, рибалство, бджільництво, мисливство, гончарство тощо. Про рівень розвитку скотарства свідчить, зокрема, той факт, що в зимівниках останнього кошового отамана П. Калнишевського (після його арешту 1775 р.) було конфісковано понад 14 тис. овець та кіз, понад 1 тис. голів великої рогатої худоби, 639 коней, 9 буйволів, 5 ослів і понад 100 свиней.

За часів Нової Січі козацький зимівник – це велика садиба з кількома житловими й господарськими будівлями – будинками власника й господаря-управителя, хатами наймитів. Зимівник, що був своєрідним хутором, являв собою головну форму землеволодіння на Запоріжжі.

Козаки-рільники збирали великі врожаї зернових. Це дало змогу відмовитися від закупівлі хліба, а згодом навіть продавати свій хліб за кордон. На чорноземах вирощували практично всі культури, типові для України 18 ст. Велика увага надавалася розвитку садівництва та городництва.

Розвивались на Запоріжжі й ремесла, головними центрами яких були міста-паланки. Січ вела широку торгівлю, а також проводила посередницьку діяльність. Сюди прибували великі групи українських, російських, польських, татарських, ногайських, турецьких, молдавських, грецьких, єврейських купців. Регулярно до січової пристані причалювали купецькі кораблі з Туреччини, Криму, Росії та інших країн. Вони привозили з півдня шовк, вино, родзинки, прянощі, оливки тощо. Часом виникали навіть купецькі об'єднання для торгівлі з Січчю.

У 1752 р. на запорізьких землях Правобережжя (та теренах Кодацької та Бугогардівської паланок) царським урядом було створено військовий округ – Нову Сербію. Із поселенців Нової Сербії – представників балканських народів – було сформовано два полки, які стали одночасно адміністративно-територіальними одиницями. Наступного року на північно-східному запорізькому порубіжжі створили ще один адміністративно-територіальний округ, населений переселенцями, – Слов'яносербію. Створення Слов'яносербії було зумовлено, так само як і у випадку з Новою Сербією, прагненням узяти під контроль запорізьке козацтво.

3. Чим спричинена та як відбувалася ліквідація Запорізької Січі. Якою була доля останнього кошового отамана

Зростання економічної могутності Запоріжжя, відсутність кріпацтва й демократичний устрій козацької республіки непокоїли царський уряд. Тому наміри остаточно знищити Запоріжжя з'явилися в російських можновладців ще в 60-х роках 18 ст. Щоправда, тоді здійсненню таких намірів перешкоджали невизначеність у російсько-турецьких відносинах і непевність становища в самій імперії – палацові перевороти і зміни імператорів, селянська війна під проводом О. Пугачова тощо. Закінчення російсько-турецької війни 1768–1774 рр., унаслідок якої Росія здобула вихід до Чорного моря, придушення селянського повстання розв'язали імперським урядовцям руки й пришвидшили справу ліквідації козацького устрою на Запоріжжі. Долю козацької республіки та її столиці було вирішено у квітні 1775 р. на раді при імператорському дворі.

4 червня 1775 р. війська генерала П. Текелія раптово оточили Січ-столицю, де стояла невелика залага, і зажадали її капітуляції. Після бурхливої

військової ради, зваживши на сили сторін (3 тис. запорожців проти 10 тис. царського війська), козаки вирішили скласти зброю. Наступного дня за наказом П. Текелія з Січі було вивезено боєприпаси, артилерію, скарб, архів, клейноди і прапори тощо. Всі будівлі на Січі, крім укріплень, зруйнували.

Військова операція з ліквідації Січі передбачала захоплення усього Запоріжжя. Для досягнення цієї мети було залучено величезні сили – до 100 тис. вояків. Переділена на кілька частин, російська армія протягом двох тижнів, від 25 травня до 8 червня 1775 р., повністю захопила запорізькі землі. Осереддя української державності й волелюбного духу було знищене. У червні 1775 р. вийшов сенатський указ, що поклав край надіям козаків на відродження Січі. Запорожцям пропонували записатися до селянського чи міщанського станів, багато старшин зазнали переслідувань.

З-поміж тих, з ким розправилися найжорстокіше, були кошовий отаман **Петро Калнишевський**, військовий суддя Павло Головатий, військовий писар Іван Глоба. Останній кошовий протягом 25 років відбував ув'язнення в Соловецькому монастирі, суддя і писар жили на засланні в Тобольську.

Особистість

Петро Калнишевський (1690–1803). Останньому кошовому судилося прожити довгий вік. Про нього кажуть, що своїм життям він поєднав три століття: народився в 17 ст., пережив 18 й помер у 19 ст. – у віці 112 років. Про авторитет П. Калнишевського свідчить той факт, що на сьомому десятку свого життя він обіймав значні посади: похідного полковника, військового осавула, військового судді. 1762 р. вперше був обраний кошовим отаманом. Через прагнення здобути для Запоріжжя більшої незалежності від російського царату з волі імператриці Катерини II був усунений з посади отамана. Проте від 1765 р. впродовж десяти наступних років неодмінно обирався кошовим. Очолюючи Січ, прагнув зміцнення її економіки: дбав про колонізацію запорізьких земель, про розвиток рільництва й торгівлі. Здатність до господарювання була, безперечно, одним з найяскравіших талантів останнього кошового.

Джерела свідчать про нього, як про дбайливого господаря величезних маєтностей. Його коштом було збудовано п'ять церков і соборів, придбано чимало книг. Проте П. Калнишевський знехтував особистим багатством, коли на історичний кінець було поставлено долю Запоріжжя. Кошовий отаман до останнього дня існування Січі

Ікона Покрову Пресвятої Богородиці, на якій серед козаків зображено Петра Калнишевського

Ікону було написано на початку 70-х років 18 ст. У верхній її частині – зображення Богородиці та двох найбільш шанованих на Запоріжжі святих – св. Миколи та архістратига Михаїла. Внизу, біля військових клейнодів, зображено дві групи козаків. Усі постаті умовні. Індивідуальні риси зберігають лише козацькі керманічі, яких на іконі двоє. Один з них, із шаблею, і є кошовий отаман Петро Калнишевський.

обстоював її інтереси, коли Козацька республіка впала, карався за неї у Соловецькому казематі. Там, на Соловках, він і помер – формально звільненим, бо пережив своє ув'язнення. Відмовившись від імператорської ласки, доживав віку в монастирі.

4. Якою була доля запорожців після ліквідації Запорізької Січі

Економічний потенціал України використовувався царатом у численних війнах. Так, **1787 р.** знову розпочалася **російсько-турецька війна**. Російське командування великі надії поклало на колишніх запорізьких козаків. Протягом 1787–1791 рр. із них було сформоване **Військо вірних козаків** (трохи згодом воно стало називатися **Чорноморським**). Згідно з царською волею цьому війську повернули частину прапорів Січі, відібраних 1775 р. Нове козацьке військо зберігало

давній запорізький устрій, навіть назви куренів, одяг тощо. Отримало Військо вірних козаків і землю: спершу то була територія між Південним Бугом та Дністром із центром у Слободзеї (нині – у Молдові). Козаки брали участь у багатьох битвах. Особливо вони відзначилися під час штурмів Очакова та о. Березань, Кінбурна, Ізмаїла. Активно діяла й Чорноморська козацька флотилія.

Російсько-турецька війна 1787–1791 рр. закінчилася укладенням **Ясського мирного договору**, за яким до Росії відійшла територія між Південним Бугом і Дністром, зокрема й Очаків. **Туреччина остаточно визнала приєднання Криму до Росії.**

Українські козаки, з яких складалося Чорноморське військо, уславившись у численних битвах, сподівалися відродити на землях між Південним Бугом і Дністром давні козацькі звичаї та розширити свої володіння аж

Задунайський козак. Малюнок С. Васильківського

до Дону за рахунок колишніх земель Війська Запорізького. Це занепокоїло російський уряд; він змінив своє попереднє рішення і дав згоду на оселення чорноморців між Кубанню та Доном. Там вони мали зайняти землі знищених російською армією ногайців, заселяючи пустки й водночас захищаючи південні рубежі Російської імперії. Перші 3877 козаків-чорноморців прибули на Таманський півострів наприкінці серпня 1792 р. З **1860 р.** Чорноморське військо продовжило свою історію під назвою **Кубанське козацьке військо.**

Найнепокірніші запорожці подалися за межі Російської імперії – за Дунай, на землі, що були під владою турецького султана. Там вони заклали **Задунайську Січ**. Нелегко жилося козакам-задунайцям у турецькому підданстві, бо султан намагався використати їх для придушення національно-визвольних рухів греків, сербів, румунів, болгар та інших народів Балканського півострова. Саме тому частина козаків звернулася до австрійського імператора з проханням дозволити жити в

його володіннях. Такий дозвіл козаки отримали. У 1785 р. 8 тис. колишніх запорожців перейшли на землі в провінції Банат, на береги Тиси в її нижній частині (нині – це територія Сербії), ставши австрійськими підданими. Так виникла **Банатська Січ**.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Про яку подію йдеться в документі? Коли, ким та за яких обставин його було написано? Як пояснюються в документі причини ухвалення рішення?

«Порта Оттоманська починає відправляти верховну владу на землях татарських, а саме: на острові Тамані, де чиновник її, який прибув з військом, присланому до нього від Шагін-Герей хана з запитом про причину його прибуття, публічно голову відрубати повелів і жителів тамтешніх об'явив турецькими підданими; то поступок сей знищує попередні наші взаємні зобов'язання про вільність і незалежність татарських народів; доводить нам, що намір наш при укладенні миру, зробивши татар незалежними, не спрямовується до того, щоб через це знищити всі приводи до розбратів, які можуть відбуватися через татар, і ставить нас у всі ті права, які були набуті нашими перемогами в останню війну й існували в повній мірі до укладення миру, і для того, через обов'язок, який лежить на нас стосовно клопотів про благо і велич вітчизни, стараючись користь і безпеку його встановити, як в рівній мірі вважаючи засобом назавжди віддалити неприємні причини, які підбурюють вічний мир, між імперіями Всеросійською та Оттоманською укладений, який ми назавжди зберегти щиро бажаємо, не менше ж і в заміну та задоволення збитків наших вирішили ми взяти під державу нашу півострів Кримський, острів Тамань і всю Кубанську сторону».

2. Установіть хронологічну послідовність подій: остаточно ліквідація царським урядом Запорізької Січі; ліквідація полково-сотенного устрою на Лівобережній Україні; Ясський мирний договір між Росією і Туреччиною.
3. Які території увійшли до складу Російської імперії за Кючук-Кайнарджійським миром? Які за Ясським? На яких теренах було утворено українські козацькі формування після ліквідації Січі?
4. Дайте відповіді на запитання: Як виникла Нова (Підпільненська) Січ? Які особливості мав адміністративно-територіальний устрій запорізьких земель? Як розвивалося господарство на Запоріжжі? Що спричинило остаточно ліквідацію Запорізької Січі царським урядом? Як це відбувалося? Як склалася доля козаків і козацької старшини після остаточної ліквідації Січі? Яку роль для України відіграла російсько-турецька війна 1787–1791 рр.?
- 5–6. Другу половину 18 ст. в історії України зазвичай змальовують чорними барвами. Як ви гадаєте, чому? Чи погоджуєтеся з думкою, що в житті й за найтрагічніших часів є місце щастю та добру? Відповідь обґрунтуйте історичними фактами цього періоду.

§ 38 КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ: ОСВІТА, ЛІТЕРАТУРА, МУЗИКА, АРХІТЕКТУРА, ОБРАЗОТВОРЧЕ МИСТЕЦТВО

● На цьому уроці ви навчитесь:

1. Які особливості розвитку культури та освіти. Який внесок Києво-Могилянської академії в культурно-освітній розвиток України.
  2. У чому особливості тогочасної літератури та як розвивалися філософські ідеї.
  3. Які композитори уславили музичну культуру України.
  4. У чому своєрідність архітектури та образотворчого мистецтва доби.
1. Визначати внесок Києво-Могилянської академії в культурно-освітній розвиток України.
  2. Характеризувати поета та філософа Григорія Сковороду як людину та історичного діяча, давати оцінку його діяльності.
  3. Визначати особливості архітектури та образотворчого мистецтва доби.
  4. Розпізнавати найвідоміші пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва, стисло описувати їх.

Джерело

*Що є свобода? Добро в ній яке?
Кажуть, неначе воно золотее?
Ні ж бо, не злотне: зрівнявши все злото
Проти свободи воно лиш болото.
О, якби в дурні мені не пошитись,
Щоб без свободи не міг я лишитись.
Слава навіки буде з тобою,
Вольності отче, Богдане-герою!*

Проаналізуйте уривок з вірша «De libertate» Г. Сковороди. Як Богдан Хмельницький, на думку поета, прислухався до утвердження ідеалів свободи?

1. Які особливості розвитку культури та освіти. Який внесок Києво-Могилянської академії в культурно-освітній розвиток України

Посилений інтерес до історії козацтва, до Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького й до розбудови козацької держави, свідченням чого стали козацькі літописи, утвердження своєрідного козацького стилю в українській архітектурі, надзвичайна популярність козацького епосу – дум та історичних пісень, а також народної картини «Козак Мамай» – відверто вказують на джерело, що жило українську культуру другої половини 17–18 ст. Те джерело – Гетьманщина та Запорізька Січ. Доки залишалися бодай найменші прояви державної окремішності України, доти й українська культура була захищеною від колоніального тиску. Ліквідація козацького устрою, зруйнування Запорізької Січі й перетворення Лівобережної України на звичайну провінцію Російської імперії вкрай негативно вплинули на українське духовне життя. Перебування Правобережної України у складі Польщі сприяло латинізації релігійної мистецької культури, втім, цей процес уповільнився у зв'язку з поділами Польщі та включенням більшості українських земель до складу Російської імперії.

Наприкінці 18 ст. в Російській імперії було здійснено загальнодержавну реформу освіти. На Лівобережній Україні та в Слобожанщині впроваджували нові типи шкіл – *головні й малі народні училища*. Чотирирічні головні народні училища, що відкривалися в *Києві, Чернігові, Новгороді-Сіверському, Харкові, Катеринославі*, мали навчати дворянських дітей. У повітових містах було створено *дворічні малі училища*. Отож царські реформи перетворили освіту в Україні на привілей вищих верств населення, вона набула станового характеру. Крім того, нові школи царський уряд використовував як потужний засіб впливу на українське населення, адже навчання в них провадилося тільки російською мовою.

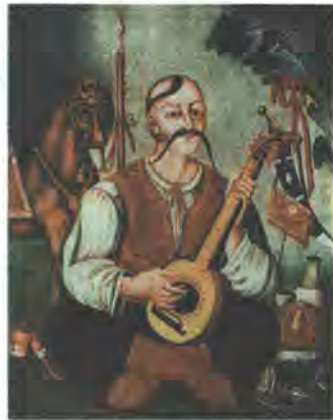
Головним осередком освіти, науки й мистецтва залишалася Києво-Могилянська академія, проте у другій половині 18 ст. заходами імперського уряду її було перетворено на становий духовний навчальний заклад, а *1817 р.* взагалі закрито.

Київська академія мала вирішальне значення для становлення й розвитку української науки, культури й літературного процесу в 17–18 ст. У ній сформувався один із центрів філософської думки слов'янського світу. В академії навчалися літописці С. Величко, Г. Граб'янка, П. Симоновський, історики М. Вантиш-Каменський, М. Берлінський, художники І. Мигура, Г. Левицький, Л. Тарасевич, композитори М. Березовський, А. Ведель, архітектор І. Григорович-Барський. Її вихованцями були гетьмани України.

Київська академія сприяла становленню української літературної мови, тут склалася поетична школа. Професори академії написали десятки курсів поезики, в яких розробили теорію українського поетичного мистецтва. У Київській академії виник і розвинувся український театр. Для нього писалися драми, діалоги й інтермедії.

Києво-Могилянська академія надавала студентам і медичні знання. Офіційно клас медицини було відкрито лише в 1802 р. Вихованці академії ставали знаними медиками, засновниками лікувальних закладів не лише в Україні, а й у Білорусі, Росії, Грузії. Так, доктором медицини Лейпцизького університету був українець Нестор Максимович-Амбодик. Він працював у госпіталях Петербурга й Кронштадта, був основоположником вітчизняного акушерства, ботаніки й фізіотерапії. Данило Самойлович, доктор наук з епідеміології, військовий лікар діючої армії під час російсько-турецької війни, який народився на Чернігівщині, був почесним членом двадцяти академій. Вперше обґрунтував можливість та необхідність щеплення проти чуми.

Любов до науки, якої навчали в академії, не згасала у вихованцях протягом життя. Роз'їжджаючись по всіх усядах, вони закладали школи, обдаровували бібліотеки, створювали книжки, чим сприяли розвиткові літератури, малярського мистецтва, музики, театру, науки. У стінах академії виплекано без перебільшення всю творчу й наукову українську інтелігенцію, а також видатних політиків тих часів.

Козак Мамай. Народна картина

2. У чому особливості тогочасної літератури та як розвивалися філософські ідеї

У другій половині 18 ст. посилювався взаємовплив книжної української літератури й фольклору. Сприяла тому діяльність мандрівних поетів. Книжна українська література почала поволі занепадати: давалися взнаки утиски царату в освіті й книговидаванні. Не маючи змоги друкувати свої твори, українські письменники мусили дбати про їх поширення усно або в рукописах. Простіше було популяризувати в такий спосіб віршові твори. Отож, попри несприятливі умови, українська поезія розвивалася й творилася в різноманітних жанрах. Чимало літературних творів ставали народними. Таку долю мала пісня «*Їхав козак за Дунай*», яку написав козак, філософ і поет *Семен Климовський*.

Найвидатнішим філософом України та поетом другої половини 18 ст. був *Григорій Сковорода*

Особистість

Григорій Сковорода (1722–1794) навчався в Києво-Могилянській академії. Мав яскраве музичне обдаровання, був запрошений співати до царського палацу. Полишивши службу в придворній капелі, він повернувся на навчання до Києво-Могилянської академії. А незабаром вирушив у складі дипломатичної місії за кордон. Побував у багатьох європейських містах, слухав лекції в тамтешніх університетах. Повернувшись в Україну, був домашнім учителем та викладачем Переяславського і Харківського колегіумів. У колегіумах викладав курс поетики, використовуючи найпрогресивніші досягнення європейського мистецтва, які багато в чому суперечили традиційним поглядам. Це викликало невдоволення керівництва колегіумів. Не бажаючи поступатися переконаннями, Г. Сковорода обличив викладання. Останні 25 років життя мандрував Україною, проповідуючи серед народу свої погляди. Підсумовуючи побачене й пережите, Г. Сковорода заповів написати на своїй могилі: «Світ ловив мене, але так і не спіймав».

Григорій Сковорода

Косарі втомилися й поскладали коси. Такого спекотного дня перепочинок можна було знайти біля джерела, у затінку крислих дубів. Розташувались під столітнім велетнем, селяни неквапно розмовляли.

– Чи не знаєш, бува, Петре, що то за чоловік прийшов учора до нашого села? – спитав старшого молодий селянин.

– Ти про того дивака питаєш, якого зустріли вчора на Великому шляху? – втрутився в розмову третій. – Я вже дещо довідався про нього.

І балакучий парубок почав оповідь:

– Трапилося це в одному селі, далеко від нашого. Примандрував звідкись той дивний чоловік – дяк не дяк, козак не козак, проте освічений

та вільний, грав на сопілці та чудово співав, складав вірші та байки і хоч був зовсім бідний (усе майно – торбинка за плечима), але тримався гідно, ніколи не дозволяв принизити себе, не схиляв голови й перед найбільшим паном.

Розповідають, що навіть перед царицею не вклонився, коли та, подорожуючи нашими землями, захотіла поговорити з мандрівним диваком, про мудрість якого чутки дійшли й до Петербурга. Царські гінці знайшли його в чабанській хижі, де він розмовляв з вівчарями...

– Сопілка та вівця

Мені дорожчі від вінця! – почули вони у відповідь і ні з чим повернулися до цариці.

– Цариця, кажуть, розгнівалася так, що аж кілька днів нездужала, – почули раптом за спинами селяни й озирнулися.

Дивак, про мудрість якого щойно говорили, випив води й привітався:

– Звуся я Григорій Сковорода. Як хочете ще щось про мене знати – запитуйте. На те маєте право, бо від учора п'ю вашу воду і їм ваш хліб.

Приміщення в Переяславському
колегіумі, де працював
Г. Сковорода

Помешкання Г. Сковороди
у Переяславському колеґіумі

– Кажуть, ви гарно співаєте, пане Григорію. Коли ваша ласка, потіште душі піснею.

...Шурхотів дубовим листом вітер, ледь чутно плюскотіло джерело, тонко виграла сопілка, й линула пісня:

В город не піду багатий –
на полях я буду жить,
Вік свій буду коротати там,
де тихо час біжить.
О діброво! О зелена!
Моя матінка свята!
Тут веселість лиш для мене
щиру тишу розгорта.
О діброво! О свободо!
Я в тобі почав мудріть.
І в тобі, моя природо,
шлях свій хочу закінчить.

– Чому Г. Сковорода зажив слави українського Сократа?

Г. Сковорода вважав філософію тією міфічною ниткою Аріадни, що допомагає людині знайти вихід із найскрутніших подій життя. Провідна ідея філософського вчення Г. Сковороди стосується проблеми людського щастя й сенсу життя. Вона втілена у словах «пізнай себе», «поглянь у себе». Г. Сковорода навчав: «Збери всередині себе свої думки і в собі самому шукай справжніх благ». Він був переконаний, що людина щаслива тільки тоді, коли вона вільна і може займатися тією справою, до якої має природні здібності, хист. Г. Сковорода вважав також, що людське щастя творить злагода між особистим життям і громадським покликанням. Філософ пошановував свободу. Без неї, на його переконання, не може запанувати справедливість.

Філософські ідеї Г. Сковороди втілені в його літературних творах. Найскладніші з них – філософські трактати. Прагнучи поширити свої думки серед українського народу, мислитель винайшов для популярного викладу філософських ідей оригінальний спосіб. Він утілював їх у мистецькій формі – у віршах та байках. Збірник поезій Г. Сковороди «Сад божественних пісень» складається з 30 віршів. Байки зібрані в книгу «Байки харківські». Твори Г. Сковороди не були надруковані за його життя, проте їх знали українці, вони поширювались у списках, пісні співалися кобзарями, а байки переказувалися.

М 3. Які композитори славили музичну культуру України

Музичну культуру України неможливо уявити без імен *Артема Веделя, Максима Березовського та Дмитра Бортнянського*. Усі троє з раннього дитинства виявили величезний музичний талант, мріяли про високе мистецтво, творили його, заживши найвищих оцінок слухачів, проте ніхто з них не був гідно влаштований у житті. Лише один – Д. Бортнянський – не знав злиднів. Проте й він був нещасливим. Після навчання в Глухівській співацькій школі Д. Бортнянський потрапив до Петербурга. Удосконалював освіту за кордоном. Написав більше сотні творів хорової духовної музики, багато світських творів різних жанрів. Хоч би яку музику він творив, вона завжди мала в собі українські мотиви.

М. Березовський після навчання потрапив до Болонської академії, невдовзі отримав там звання академіка-композитора і став членом Болонського філармонійного товариства. Перебуваючи в Італії, поставив оперу «Демофонт». Зовсім юний А. Ведель, навчаючись в Києво-Могилянській академії, був знаний як найталановитіший київський диригент і віртуозний виконавець музичних творів. Ще до закінчення академії його забрали до Москви. Протягом кількох років А. Ведель керував хором московського генерал-губернатора. Уславився як автор хороших церковних концертів.

У 4. У чому своєрідність архітектури та образотворчого мистецтва доби

Українська архітектура другої половини 18 ст. розвивала надбання попереднього періоду, що знайшло втілення в унікальних за задумом і формою дерев'яних храмах.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 18 ст.

Неперевершеною пам'яткою дерев'яного храмового будівництва є *Троїцька соборна церква у Самарі* (сучасний Новомосковськ на Дніпропетровщині). Будували її впродовж 1773–1779 рр. за проектом народного майстра *Якова Погребняка* на замовлення самарської старшини й тамтешнього духівництва. Збереглися цікаві свідчення про обставини будівництва цього, без перебільшення, диво-храму. Вони повідомляють про те, як довго майстер не міг утілити свій задум – храм йому уявлявся дев'ятибанним, з однією банею в центрі, проте так, щоб з усіх чотирьох боків було видно по три бані. Зрештою, він подався в плавні й залишався там доти, доки його не осяяло, як саме належить зводити церкву. Аби переконати замовників у можливості реалізації свого задуму, будівничий створив мініатюрну модель храму. Ще однією цікавою особливістю будівництва було те, що собор споруджено без жодного цвяха, – такою була умова замовників, які вважали, що не можна вбивати цвяхи у храм Спасителя – Ісуса Христа, який був прибитий до хреста.

1. Троїцька соборна церква в Самарі (сучасний Новомосковськ). Архітектор Яків Погребняк
2. Вознесенська церква в Березні на Чернігівщині (1759–1761). Архітектор Опанас Шолудько. Фотографія початку 20 ст.

У тогочасному церковному будівництві дерево залишалося основним матеріалом. І саме в дерев'яній архітектурі козацької України найяскравіше втілювався національний колорит. Не дивно, що на початку 19 ст. вона була заборонена в Російській імперії указом Синоду.

Мурована церковна архітектура Лівобережжя зазнала російського впливу. Відому *Андріївську церкву в Києві* збудовано за проектом петербурзького архітектора (за походженням – італійця) *Бартоломео Растреллі*, а *церкву Різдва Богородиці в Козельці* на Чернігівщині було збудовано петербурзьким майстром *Андрієм Квасовим*.

Серед українських майстрів найвизначнішим архітектором доби був **Іван Григорович-Барський**. Архітектурну діяльність він розпочав наприкінці 40-х років 18 ст. з будівництва міського водогону на Подолі, центральною спорудою якого став *павільйон-фонтан Феліціан (Самсон)* на майдані перед будинком магістрату. У 60–70-х роках 18 ст. І. Григорович-Барський був найпопулярнішим київським будівничим, без його участі не зводилася жодна будівля на Подолі. Він спорудив, зокрема, надбрамну *церкву Кирилівського монастиря*, *Покровську церкву* й *церкву Миколи Набережного*. Окрім того, збудував кам'яну церкву св. Антонія та Феодосія Печерських у Василькові поблизу Києва, церкву Покрову Богородиці в Охтирці, Трьох Святителів у Лемешах.

На Правобережжі та західноукраїнських землях архітектура розвивалася під впливом західноєвропейських традицій. Найвизначнішою пам'яткою церковного будівництва став закладений 1744 р. *собор Святого Юра у Львові*, збудований львівським будівничим-підприємцем німець-

1. Андріївська церква в Києві. *Архітектор Бартоломео Растреллі.*
2. Костьол монастиря домініканців у Львові. *Архітектор Ян де Вітте.*
3. Покровська церква в Києві. *Архітектор І. Григорович-Барський.*
4. Успенська соборна церква Почаївської лаври. *Архітектор Готфрід Гофман.*
5. Собор Святого Юра. *Архітектор Бернارد Меретин*

кого походження **Бернардом Меретиним**. Відомими пам'ятками доби є також *Успенська соборна церква Почаївської лаври (1771–1783)* на Тернопільщині та *костьол монастиря домініканців у Львові*.

Від середини 18 ст. в Україні з'являються споруди з елементами *класицистичного стилю*. Класицизм в архітектурі характеризується світлими барвами, строгими (стриманими) і чіткими архітектурними формами, відмовою від пишного оздоблення. Яскравими зразками класицизму в архітектурі є *палац Петра Рум'янцева в Качанівці* на Чернігівщині та *палац Кирила Розумовського в Батурині*.

Скульптура, як і раніше, втілювалася в декоративному різьбленні для церков та фігурній скульптурі в костьолах Правобережжя та західноукраїнських земель. Найвідомішим скульптором другої половини 18 ст. був *Йоганн Пінзель*. Єдиною збереженою та задокументованою роботою митця є постаті *святих Льва й Афанасія* та скульптурна композиція *Святий Юрій зміборець* на фасаді собору Святого Юра у Львові.

Найвизначніші здобутки українського малярства другої половини 18 ст. пов'язані з творчістю майстрів Лівобережжя, однак переважна

1

2

1. Скульптурна композиція Святий Юрій зміборець на фасаді собору Святого Юра у Львові. Скульптор Й. Пінзель
2. Ікона Моління з Вознесенської церкви в Березні. Близько 1762 р.

більшість пам'яток втрачена. Серед уцілілих дослідники відзначають *ікони з Вознесенської церкви в Березні* на Чернігівщині. Це ікони Моління, апостолів й унікальний образ Трьох Святителів.

Цікавими є декілька вцілілих миргородських ікон *Володимира Боровиковського*. У світському малярстві продовжував розвиватися портретний живопис. До таких зразків належать портрети Івана та Якова Шиянів. Ці мистецькі традиції втілено й у портреті роботи В. Боровиковського – полтавського бургомистра Павла Руденка.

Надзвичайною популярністю в усій Україні користувалося зображення *козака Мамай*. Збереглася велика кількість варіантів народної картини. Дослідники одностайні в думці, що козак Мамай – яскраве втілення найголовніших рис українського характеру. Популярність цього художнього образу у 18 і навіть 19 ст. є вельми промовистим

фактом: за часів руйнації Української козацької держави, знищення залишків державності український народ не втрачав надії на визволення.

ПЕРЕВІРТЕ, ЧОГО НАВЧИЛИСЯ

1. Хто з українських митців творив у царині архітектури та образотворчого мистецтва: * А. Ведель; * В. Боровиковський; * Г. Сковорода; * Д. Бортнянський; * І. Григорович-Барський; * Й. Пінзель; * М. Березовський; * С. Шалматов; * Я. Погребняк?
2. Визначте регіони, де створені такі архітектурні пам'ятки: Троїцька соборна церква в Самарі; * Собор Святого Юра у Львові; * Покровська церква в Києві; * палац Петра Рум'янцева в с. Качанівці; * палац Кирила Розумовського в Батурині; * церква Різдва Богородиці в Козельці.
3. Хто з перелічених діячів української історії не був вихованцем Києво-Могилянської академії: * С. Величко; * Л. Тарасевич; * М. Березовський; * А. Ведель; * І. Григорович-Барський; * В.-К. Острозький; * П. Могила; * Ю. Хмельницький; * І. Виговський; * П. Дорошенко; * І. Самойлович; * І. Мазепа; * П. Орлик; * П. Полуботок; * Д. Апостол; * К. Розумовський?
4. Висловіть ставлення до міркувань Г. Сковороди: * «Живуть на землі такі, що не мислять ні про що, крім збагатитися, наїстися, одягтися. В серці їхнім лихе сім'я, що приносить жовч і зміїну отруту, яка вбиває душу»; * «Більше думай і тоді вирішуй». * Чому Г. Сковороду називають українським Сократом?
5. Прочитайте уривок із сучасної енциклопедії «Українська мова» й дайте відповіді на запитання.
«Слов'яноруська мова, що витіснила староукраїнську, була штучним витвором, що спирався тільки на церковнослов'янську мову. Українські автори 18 ст., пишучи свої твори, свідомо чи несвідомо хотіли влитися в загальноросійський культурний контекст. Навіть більше – вони творили його, бо російська література з їхньою участю тільки-но починала розвиватися. Г. Сковорода філософські твори писав російською мовою, свідомо звертаючись час від часу до українців. Служачи культурним потребам українців, і слов'яноруська мова, і мова Г. Сковороди витіснили з ужитку вже освячену двома століттями староукраїнську літературну мову. Таким чином, обидві літературні мови – слов'яноруська і російська – об'єктивно відігравали деструктивну роль щодо староукраїнської мови. Але, руйнуючи староукраїнську літературну мову і відкриваючи тим самим простір для поширення в Україні російської літературної, ці штучні мови розчищали місце для творення нової української літературної мови – уже не на церковнослов'янській, а на суто народній основі».
 Що довідалися про історію літературних мов в Україні 18 ст.? На якій основі постала слов'яноруська мова? Чому цю мову називають «штучним витвором»? Чому вона відіграла щодо староукраїнської літературної мови деструктивну роль? У чому полягала ця деструкція? Який зв'язок між слов'яноруською та процесами творення нової української літературної мови на народній основі?

ОЦІНІТЬ СВОЇ ВМІННЯ З ТЕМИ

1. Установіть хронологічну послідовність подій: ліквідація полкового устрою на Слобожанщині та утворення з козацьких п'яти гусарських полків; утворення Брацлавської, Волинської та Подільської губерній Російської імперії; остаточна ліквідація гетьманства на Лівобережній Україні; початок Коліївщини; ліквідація полково-сотенного устрою на Лівобережній Україні.

2. Розгляньте картосхему: Територія яких держав позначена на картосхемі жовтим, світло-коричневим та зеленим кольорами? Лінією якого кольору позначено терени Гетьманщини в часи скасування гетьманства й полкового устрою? Якими буквами позначено українські землі, що належали Речі Посполитій, а після її поділу опинилися в складі Російської імперії? Назвіть ці землі відповідно до букв. Яку подію на картосхемі позначено замкненою пунктирною лінією червоного кольору? Як на карті позначено міста, засновані в другій половині 18 ст. на півдні України?

3. Встановіть, про що йдеться в уривках з історичних джерел. Дайте історичний коментар зазначеним подіям.

А. «Після всемілостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Рум'янцеву і з ним чотирьом великоросійським членам. За відсутністю тепер геть-

мана, призначеному від нас головному малоросійському командирові мати такі права, як генерал-губернатору і президенту Малоросійської колегії, де він у справах суду й розправи має голос голови за генеральним регіментом, а в решті справ – як-от, підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки та виконання законів – повинен він чинити як губернатор, тобто як особливий нам довірений за нашої відсутності».

Б. «Ми захотіли через це оголосити всім вірнопідданам цілої нашої імперії, що Запорізька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє і самої назви запорозьких козаків, за образу нашої імператорської величності, за зухвали вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь. ...Їх злочини, які примусили нас прийняти такі суворі заходи, є такими: ...привласнення собі земель Новоросійської губернії... Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони. Заводячи власне хліборобство, вони розривали тим самим основу їх залежності від нашого престолу і, звичайно, задумали утворити з себе всередині батьківщини область, цілком незалежну, із своїм власним несамовитим управлінням».

4. Підготуйте розповідь про одного з видатних діячів доби, використовуючи пам'ятку для характеристики історичної особистості.

5. Поясніть терміни та поняття і складіть з ними речення: • Малоросія; • гайдамаки; • опришки; • Вольності Війська Запорізького; • Підпільненська Січ; • Задунайська Січ.

6. Використовуючи подані пам'ятки, визначте досягнення культури України тієї доби.

ПІСЛЯМОВА

«Минали роки. Позаростали тернами биті козацькі шляхи, повиростали в покорі козацькі діти, не знаючи, яким то є полиновий присмак волі. Проте зрідка понад Дніпром бриніла пісня якогось дивовижного й неловимого птаха. Не мав той птах гнізда, ніхто й не бачив його. Чули лише його нестримну, мов степовий вітер, пісню...»

Оселилася пісня та в серці кобзаря й стала невмирущою. Бо пішов з нею сліпий співець по всій Україні, засіваючи словами-зернами душі нащадків славних запорожців. І стугоніла в їхніх жилах пробуджена козацька кров, не нависною ставала неволя, і вирушали вони на пошуки птаха-мрії, аби назажди повернути його до рідних місць.

– Діду, а ви бачили того птаха? – запитували діти в білого, як зима, кобзаря.

Старий посміхався. Біля очей ясними промінчиками світилися дрібні зморшки, визолочуючи сонцем обличчя.

– Бачив, – розповідав кобзар. – Пролетів птах-мрія над моєю головою, зронив дивовижну пір'їну, взяв я її до рук – відтоді маю вірну товаришку-бандуру, яка водить мене, невидючого, світом.

– А чи бачив його хто інший? – не звали дітлахи.

Нічого не відповів кобзар. А помовчавши хвилику, заспівав про відомих і невідомих лицарів – запорізьких козаків, про славетну Січ – козацьку твердиню, де оселився волелюбний птах. І кожен, хто слухав спів кобзаря, бачив перед очима великі білі крила, що вабили до себе розкутим летом, і линув душею за тими крилами кудись, де жила давня козацька слава.»

Друга половина 18 ст. – час остаточної втрати Україною державності. Ліквідація гетьманства й Запорізької Січі супроводжувалися знищенням традиційного козацького адміністративно-територіального устрою, впровадженням нових адміністративних та судових установ, змінами в соціальній структурі населення – ліквідацією козацького стану, закріпаченням селян, реорганізацією козацького війська на кшталт російського. Під владою Росії опинилася більшість українських земель: Правобережжя, Лівобережжя, Південна Україна та Слобожанщина. Тільки Східна Галичина, Північна Буковина й Закарпаття перебували під владою Австрійської імперії.

Проте й такі вкрай несприятливі обставини не згасили в українців прагнення до волі. Уже перші десятиліття 19 ст. засвідчили, що український народ не втратив ідеї власної держави, як не втратив відчуття національної гідності та причетності до тисячолітньої історії своєї землі. Глибокий патріотизм Івана Котляревського, пристрасні Шевченкові молитви – ось віхи, що не лише пробуджували душі й серця, а віщували нове українське відродження. Але про це – наступного року.

293

- Автономія** – самоврядування частини території держави, здійснюване на основі загальнодержавного закону.
- Апеляція** – оскарження якої-небудь постанови перед вищою інстанцією, що має законодавче право на перегляд справ.
- Бабинець** – приміщення, прилегле до нави, в західній частині церкви, де найчастіше знаходиться вхід до храму. Під час літургії там перебували жінки (звідси назва).
- Балади** – жанр ліро-епічної поезії фантастичного, історично-героїчного чи соціально-побутового змісту з драматичним сюжетом.
- Бастіон** – п'ятикутна в плані наріжна частина фортеці, що утворює виступ, призначена для встановлення бойових артилерійських гармат, які прострілюють підступи до фортеці.
- Бунчукові товариші** – особлива привілейована група козацької еліти, до складу якої входили сини старшини. Вони, перебуваючи в гетьманському оточенні, з юнацьких років готувалися обійняти керівні військові та адміністративні посади.
- Валахія** – історична область в Румунії між Карпатськими горами та Дунаєм. Річка Олт поділяє її на дві частини: Мунтенію, або Велику Валахію, з головним містом Бухарест, і Олтенію, або Малу Валахію, з головним містом Крайова. У 14 ст. Валахія була феодальним князівством, де склалася монархічна форма правління на чолі з воеводою, що носив титул господаря.
- Вівтар** – східна частина православного храму, відділена зазвичай від решти приміщення іконостасом.
- Вищі церковні ієрархи** – обіймають найвищі посади в церковній організації (поділ на вищі й нижчі чини називають ієрархією – від грецьких слів *священний* і *влада*).
- Волють** – назва південних районів Київського та Брацлавського воєводств, що межували із землями Запорізької Січі.
- Генеральна військова канцелярія** – вища адміністративна установа Гетьманщини, у якій розглядалися й вирішувалися важливі адміністративні, військові, фінансові питання; зосереджувалася інформація з усієї України, а також із-за кордону, звідси відправлялися численні посольства; склалися гетьманські універсали, провадилося дипломатичне листування, переписувалися документи, розглядалися судові та цивільні справи козаків, селян, міщан.
- Генеральна старшина** – вище військове керівництво Гетьманщини, яке здійснювало управління всім козацьким військом і його окремими службами (артилерією, обозом, військовим скарбом, діловодством тощо) та цивільним населенням. До її складу входили: гетьман, генеральний писар, двоє генеральних суддів, двоє генеральних осавулів, генеральний обозний, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний.
- Гетьман** (від нім. *hauptman*, пол. *hetman* – *начальник*) – у 16–18 ст. керівник козацького війська, а з 1648 р. – керівник Української козацької держави – Гетьманщини. У Польщі, Литві, Чехії так називали головнокомандувачів. У польсько-литовській державі було чотири гетьмани: два польських (коронних) і два литовських, причому один з них був головним (великим гетьманом), а другий був його заступником (польним гетьманом).
- Гетьманщина** – Українська козацька держава, утворена внаслідок переможних битв 1648–1649 рр. Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Офіційна назва держави – Військо Запорізьке.
- Господар** – титул правителів Молдови і Валахії. У 14–16 ст. господарем називали інколи великого князя литовського.
- Гравюра** – вид мистецтва графіки, що охоплює різноманітні способи ручної обробки дощок чи металевих пластин і друкування з них відбитків. Відбиток на

- папері з вирізьбленого малюнка на дерев'яній дошці – дереворит, мідній – мідьорит або на покритій спеціальним лаком металевій пластинці – офорт.
- Графіка** – один з видів образотворчого мистецтва, який близький до живопису з погляду змісту і форми, але має власні завдання й художні можливості. На відміну від живопису, основними образотворчими засобами графіки є однотонний малюнок – за допомогою ліній, рисок, штрихів, світлотіні.
- Деспотизм** (від грец. *самодержець*) – сваволя; брутальне поводження з людьми, підкорення їх своїй волі.
- Дзвіниця** – висока баштоподібна квадратна, прямокутна, кругла чи багатогранна в плані дерев'яна або мурована споруда для підвішування дзвонів, що зводиться біля храму або є його частиною.
- Дніпровський Низ** – назва краю, що починався за порогами. Річище було всіяне безліччю островів. Найбільші з них – Велика й Мала Хортиця. Цю місцевість уздовж низинного лівого берега Дніпра від Хортиці – першого після порогів острова – до урочища Паліївщина (навпроти сучасного Нікополя) називали Великим Лугом.
- Добою героїчних походів** називають період вдалих морських походів козаків на володіння султанської Туреччини та її васала – Кримського ханства – протягом перших двох десятиліть 17 ст.
- Думи** – уснопоеитичні героїчні твори про важливі події та видатних діячів української історії, які напівпроспівувались-напівпромовлялися під музичний супровід на бандурі, кобзі чи лірі мандрівними співцями.
- Еміграція** (від лат. *переселення*) – від'їзд із батьківщини до інших країн.
- Етнос і нація** – перекладаються з грецької та латини одним словом народ. Латинське слово нація особливо прижилося в Західній Європі, де переважна більшість народів здавна мала власні держави. Тому поняття *нація* у наш час набуло значення «одержавлений народ», тоді як словом *етнос* користуються найчастіше для означення народу взагалі, незалежно від того, створив він власну державу чи має колоніальний статус.
- Євангеліє** (від грец. *добра звістка*) – одна з найголовніших частин Нового Заповіту, що складається з чотирьох перших книг, написаних євангелістами Матвієм, Марком, Лукою, Іоанном. У ній описується земне життя Господа, Сина Божого Ісуса Христа: Його вчення, чудеса, хресні страждання, смерть, воскресіння й вознесіння на небо.
- Єзуїти** – члени католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса», яке ставило за мету зміцнення католицької церкви та влади папи римського у всьому світі.
- Забори** – скелі, розкидані по річищу Дніпра. Вони, на відміну від порогів, не перетинали всієї ріки, залишаючи вільним прохід для суден.
- Замок** – цим терміном як у 16–17 ст. в Україні називалося міське чи позаміське укріплення, приватне або державне, оточене захисними огорожами – ровами, валами, стінами, вежами-баштами.
- Запорізька Січ** – поняття вживається щодо величезних територій степової України, де формувалася особливий козацький військово-адміністративний устрій і діяли козацькі порядки. Так аж до 18 ст. називали також місто-фортецю – столицю козацької держави і саму козацьку державу.
- Зимівник** – вживають як у значенні помешкання козаків, так і всього обійстя та садиби, а також форми ведення господарства на Запоріжжі. Зимівник можна розглядати і як військову одиницю. Окремі з них були досить добре укріплені й нагадували невеликі фортеці.
- Зруб** – конструкція стін будинку з колод чи брусів, що їх укладають горизонтальними рядами, а в кутах сполучають врубками.
- Іконостас** (від грец. *зображення, ікона і місце стояння*) – стіна, перегородка, що відокремлює вівтар, головне місце в храмі, від центральної частини – приміщення, де знаходяться віруючі. Український «високий іконостас» (сформувався в 15 ст.) мав вигляд стіни з кількох рядів.

- Ініціал** (давньоруська назва – *буквиця*) – початкова літера книжкового тексту, виконана художником.
- Інстанція** – кожна з послідовних ланок у системі підпорядкованих один одному органів держави, зокрема суду.
- Інтермедія** – драматична сценка, писана українською мовою на матеріалі народного побуту, що ставилася в антрактах між діями шкільної вистави.
- Історичні пісні** – ліро-епічні фольклорні твори про конкретні історичні події, процеси та історичних осіб.
- Капітуляція** – припинення опору збройних сил або їх частини на умовах, запропонованих переможцем чи погоджених внаслідок переговорів.
- Каплиця** – невелика храмова споруда без вівтаря. Найчастіше споруджується над похованнями видатних осіб чи мучеників.
- Кінцівка** – невеличка композиція орнаментального або образотворчого характеру, що закінчує якийсь розділ тексту або книжку.
- Кіш** – місцезнаходження (ставка) кошового отамана; згодом назва закріпилася за козацькою столицею – Запорізькою Січчю, де розташовувалася постійна резиденція гетьмана (кошового отамана). Кошем називали також центральний орган управління Січі, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами. На чолі Коша стояв кошовий отаман.
- Клейноди** (з нім. *коштовність*) – символи-відзнаки українського козацтва. Серед них – короґва, бунчук, булава, печатка з гербом, а також перначі, литаври, значки, палиці тощо.
- Книжкова мініатюра** – ілюстрації, якими оздоблювали рукописні книги.
- Коаліція** (від лат. *союз*) – союз, об'єднання для досягнення спільної мети.
- Кобзар** – народний мандрівний співець, який співав народні пісні і грав на кобзі, лірі чи бандурі.
- Козак** – це слово прийшло зі Сходу. У давніх тюрків козаками називали молодих хлопців, які відбували складний і небезпечний обряд посвячення в повноправні члени племені: юнаки йшли в степ і мусили там прожити кілька місяців, змагаючись із ворогами, доводячи своє вміння виживати за тяжких природних умов. Згодом це слово набуло кількох значень й перекладалося здебільшого як вільна озброєна людина.
- Козацтво** – соціальний стан в Україні 16–18 ст. Формувалося з представників різних соціальних станів. Протягом другої половини 16 – першої половини 17 ст. відіграло вирішальну роль в господарському освоєнні та обороні від грабінницьких нападів татарсько-ногайських орд півдня України.
- Козацька старшина** – привілейована верхівка українського козацтва, його військовий та адміністративно-політичний керівний склад. Виникла із появою козацтва й походила з його заможної верхівки.
- Компанийці** – наймані кіннотні козацькі полки по 500–600 осіб у кожному, які виконували функції нагляду за порядком. Уперше створені Д. Многогрішним у 1668 р.
- Конституція** (від лат. *упорядкування, установа, складання*) – основний закон про державний устрій та взаємовідносини громадян і держави.
- Конфедерація** (від лат. *спілка, об'єднання*) – союз самостійних держав, створений з певною метою, здебільшого зовнішньополітичною.
- Кріпацтво** – система правових норм феодальної держави, що встановлювала залежність селянина від феодала і водночас власність (неповну) останнього на селянина-кріпака. Кріпосне право включало в себе прикріплення селян до землі, право феодала на працю і майно селянина, на відчужування його як із землею, так і без неї, позбавлення селянина права розпоряджатися нерухомим майном, спадщиною, виступати в суді тощо.
- Курінь** – військова та господарська одиниця на Січі. Куренів було 38. Кожен із них мав здебільшого таку ж назву, що й місцевість, з якої походили козаки,

об'єднані в ньому. Назви куренів – яскраве свідчення того, що Січ приймала вихідців з усієї України. Були там Полтавський, Уманський, Корсунський, Канівський та інші курені. Куренем називали також помешкання козаків на Січі-фортеці.

Ліра – музичний інструмент, який поряд із кобзою та бандурою використовувався для виконання дум, кантів, інших пісень.

Літургія – головне богослужіння у православ'ї, під час якого здійснюється таїнство перетворення хліба й вина на тіло й кров Ісуса Христа.

Магдебурзьке право – право, за яким міста звільнялися від управління і суду великих землевласників та створювали органи місцевого самоврядування за німецьким зразком (м. Магдебург).

Магнати – наймогутніші та впливові землевласники, здебільшого князі.

Малоросійська колегія – центральний орган російської колоніальної адміністрації в Гетьманщині у 18 ст. Перша Малоросійська колегія створена Петром I у гетьманській столиці Глухові з метою контролю за діяльністю гетьмана та українського уряду й поступового обмеження політичної автономії Гетьманщини. Скасована в 1727 р. у зв'язку з відновленням гетьманства. В 1764 р. Катерина II створила Другу Малоросійську комісію.

Малоросійський приказ – державна установа Московської держави, створена в 1662 р., відала питаннями взаємовідносин царського уряду з Гетьманщиною. Офіційно підпорядковувався Посольському приказу, хоча фактично управління його діяльністю здійснював сам цар. Через діяльність Малоросійського приказу царський уряд здійснював зв'язки з гетьманом та його адміністрацією, призначав воєвод в українські міста, проводив контроль за внутрішньою і зовнішньою політикою гетьманського уряду, стежив за діяльністю православної церкви в Україні, збирав відомості про політичну ситуацію, відав питаннями розміщення російських військ в Україні тощо. Ліквідований у зв'язку зі створенням Першої Малоросійської колегії.

Малоросія – назва Гетьманщини в законодавчих актах і розпорядженнях царського уряду після українсько-московського договору 1654 р. Від Андрусівського договору 1667 р. до кінця 18 ст. Малоросією називалася переважно Лівобережна Гетьманщина з Києвом. Як історико-географічне поняття застосовувалося російськими та частково українськими істориками кінця 18 – початку 20 ст.

Молдавське князівство – утворилося в першій половині 14 ст. у долині р. Молдови як васальне князівство Угорщини. В 1359 р. здобуло незалежність. У другій половині 14–15 ст. до складу Молдавського князівства увійшли Молдова (історична обл. на пн. сході сучасної Румунії), Буковина і Бессарабія. Столицю Молдавського князівства у 14 ст. були міста Сірет та Байя, в 15 ст. – м. Сучава, а з 16 ст. – м. Ясси. Найвища влада в князівстві належала господареві (князеві), при якому велику роль відігравала Боярська рада (диван). Першим господарем був Богдан I (1359–1365). Господар Штефан III Великий (1457–1504) домогся значної централізації держави і боровся проти іноземних загарбників. У 1538 р. князівство потрапило під владу Османської імперії.

Нава (неф) – центральна частина церкви, призначена для відправлення літургії й увінчана зазвичай верхом або банею.

Наказний гетьман – особа, що тимчасово заступала гетьмана Війська Запорізького. Його призначав сам гетьман або його обирала козацька рада, нерідко тільки старшинська. Наказного гетьмана звичайно призначали під час військових походів, коли він керував окремою частиною Війська Запорізького; під час хвороби гетьмана або його тривалої відсутності, пов'язаної з дипломатичною місією. Особливе значення мала практика призначення наказного гетьмана після смерті, зміщення або добровільної відставки гетьмана.

- Національно-визвольний рух** – слово національний утворене від іменника нація, що походить від латинського слова народ. Отож національним називають властиве народові (нації) або таке, що стосується народу (нації). Вживається надзвичайно широко в найрізноманітніших словосполученнях: національна культура, національний характер, національний костюм, національна історія тощо. Термін витлумачується так: рух народу за національне визволення, тобто за звільнення від панування над собою іншого народу (нації).
- Парафія** – нижча церковна адміністративна одиниця, фактично територія, на якій живуть члени громади вірних одного храму.
- Патріарх** – вищий титул священнослужителя у православній церкві.
- Повстання** – форма збройного виступу на захист власних інтересів, що носить локальний характер, відзначається слабкою організацією й організованістю. Керівники повстань формулюють приблизно, а частіше – зовсім не висувають програм ліквідації існуючої соціальної структури й захоплення політичної влади.
- Показання** – масовий перехід селян до козацького стану, що спостерігався в другій половині 16 – першій половині 17 ст., – це спроба мирним шляхом звільнитися від панщини й отримати право вільно працювати на власній землі.
- Полемічна література** – література, присвячена суперечці (полеміці) навколо ідеї об'єднання церков. До сьогодні збереглося близько 200 пам'яток полемічної літератури, написаної представниками різних таборів, як прихильників, так і противників.
- Полк** – найбільша адміністративно-територіальна та військова одиниця Гетьманщини.
- Полковник** – урядовець, що здійснював адміністративну, судову та військову владу на території полку.
- Пороги** – пасма кам'яних скель, що, здіймаючись майже на п'ять метрів, перетинали течію Дніпра. Усього на Дніпрі було дев'ять порогів: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситець, Вовницький, Будило, Лишний та Вольний (їх було затоплено 1932 р. під час будівництва Дніпрогесу).
- Портал** – архітектурно оформлений вхід у споруду.
- Православні братства** – релігійні та культурно-просвітницькі організації українських міщан, що виникли при церковних парафіях в Україні в 16–17 ст.
- Проповідь** – промова релігійного змісту, яку виголошують під час богослужіння; жанр літератури повчального, урочистого змісту.
- Протекторат** – форма залежності, за якою одна держава (протектор) перебирає здійснення зовнішніх відносин іншої держави (протегованої), захист її території та нерідко ставить під свій контроль її внутрішні справи.
- Ратифікація** – затвердження верховним органом держави міжнародного договору, після чого він набирає законної сили для цієї держави.
- Реєстровці** – українські козаки, які перебували на військовій службі в польського уряду та були занесені до списку – реєстру.
- Резидент** – приставлений при гетьмані царський представник для постійного контролю. Вперше резидент був призначений при І. Скоропадському.
- Республіка** (з лат. *суспільна справа*) – форма державного правління, за якої органи влади обираються на певний термін усім народом.
- Руїна** – назва, вживана в історичній літературі для 60–80-х років 17 ст. – періоду громадянських воєн, вторгнень іноземців в Україну, її поділу між Московією, Річчю Посполитою, Османською імперією, розколу Гетьманщини, спустошення Правобережної України.
- Сердюки** – наймані піхотні козацькі полки, утримувані гетьманським коштом. Створені гетьманом П. Дорошенком. Виконували функції особистої

гвардії гетьмана, охороняли його резиденцію, військово спорядження та артилерію тощо.

Синод (духовна колегія) – вищий керівний орган церкви після ліквідації Петром I у 1721 р. патріаршої форми управління Російською православною церквою.

Сотник – урядовець, який очолював сотенний уряд Гетьманщини.

Сотня – адміністративно-територіальна та військова одиниця Гетьманщини, менша за полк.

Соціальний стан (феодалного суспільства) – певна соціальна група населення із закріпленими за нею законом правами та обов'язками, відповідним світобаченням і нормами поведінки. Термін *соціальний стан* є синонімічним відповідником поняття «соціальна верства».

Ставропігія – автономна православна одиниця (церква, монастир, братство), яка підлягає юрисдикції не місцевих ієрархів, а безпосередньо патріархові, й користується спеціальними правами.

Султан – титул верховного правителя в багатьох мусульманських країнах, зокрема в Туреччині.

Терор (з лат. *жах, страх*) – боротьба проти когось із застосуванням насильства аж до знищення.

Трансільванія (Семигород) – історична область на півночі сучасної Румунії. З 11 ст. Трансільванія належала угорським королям. На чолі семи трансільванських комітатів (областей) стояв воєвода з широкими повноваженнями. Після розгрому турками Угорського королівства в 1541 р. Трансільванія стала князівством – васалом Османської імперії, сплачувала данину султанові й не мала права вести самостійну зовнішню політику. Після битви під Мохачем 1526 р. до складу Трансільванії увійшли землі Закарпатської України. З 1687 р. Трансільванія опинилася під владою Габсбургів. У 1867 р. з утворенням Австро-Угорщини Трансільванія входить до складу Угорського королівства. З 1947 р. – у складі Румунії.

Требник – богослужбена книга, яка містить молитви, що читаються при требах (хрещенні, вінчанні, похованні померлих тощо).

Тридільна церква – тип української дерев'яної церкви, що складається з трьох частин-зрубів: центрального (нави), східного (вівтаря) й західного (бабинця). Такі церкви бувають одноверхими або триверхими.

Усі відомі в Україні дерев'яні церкви належать до одного з двох основних типів: тридільного або хрещатого. Тридільний храм є найпоширенішим. Хрещаті храми – зазвичай центричні, п'ятизрубні або дев'ятизрубні. Вони мають непарну кількість верхів (бань) – один, три, п'ять, дев'ять.

Універсал – офіційний документ державної влади Гетьманщини, що зазвичай видавали від імені гетьмана.

Філософія (з грец. *любов до мудрості*) – свого розквіту філософія досягла в античних державах Греції та Риму. Філософи прагнуть збагнути світ і людину в ньому, відповісти на безліч вічних питань про сенс людського життя, про добро та істину, про таємницю людської смерті, про закони, за якими живе все суще на землі, тощо.

Фільварок – багатогалузеве господарство, де сировина не тільки вироблялася, а й перероблялася на винокурнях, у чинбарнях і млинах тощо. Продукція фільварків вивозилася на ринок.

Хори – балкон у наві чи бабинці, приміщення над бабинцем церкви, призначене для церковного хору.

Християнська церква – до 1054 р. була єдиною церквою, але для полегшення адміністративної діяльності поділялася на п'ять вищих патріархій: Константинопольську, Александрійську, Антіохійську, Єрусалимську та Римську. 1054 р. стався формальний розкол: єдина Вселенська церква поділилася на дві: *православну* (Константинополь, Александрія, Антіохія, Єрусалим) та *католицьку* (Рим). Вищий католицький священик (патріарх) дістав ім'я *папи*.

Церква – релігійна організація, до якої входять духівництво та вірні; також споруда, призначена для християнських богослужінь і молитов.

Цех – громада вільних ремісників одного чи кількох фахів на чолі з виборним старшиною – цехмістром, найавторитетнішою особою серед майстрів, що складала цехове братство. Окрім майстрів, до цеху входили їхні помічники – підмайстри (товариші), а також учні (виростки, хлоп'ята). Кожен цех мав свій письмовий статут, затверджений королем або власником приватного міста. Статут визначав як особливості виробництва, так і загалом спосіб життя ремісників. Наприклад, на тих, які розпочинали сварку під час загальних зібрань, накладалися чималі штрафи.

Четі мінеї – релігійні збірники, у яких по днях кожного місяця були розміщені Життя святих, притчі, повчальні розповіді.

Шляхта – родова знать, аристократія, люди відомого та благородного походження. Представники цієї верстви здійснювали державне управління, сприяли розвиткові культури та освіти, підтримували церкву й жили в народі чуття національної самобутності.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
-------------	---

Тема 1

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 16 ст.

§ 1. Суспільно-політичне життя українських земель у 16 ст.	6
§ 2. Люблінська унія. Початок польського панування в українських землях	15
§ 3. Європейські релігійні рухи та православні братства в другій половині 16 ст.	22
§ 4. Берестейська церковна унія	28
§ 5. Запорізька Січ – козацька республіка	34
§ 6. Зростання ролі козацтва в житті України. Козацькі повстання 90-х років 16 ст.	43
§ 7. Культурне життя: освіта, наука та книговидання	50
§ 8. Культурне життя: архітектура, образотворче та декоративно- ужиткове мистецтво	56
Оцініть свої вміння з теми	65

Тема 2

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 17 ст.

§ 9. Соціально-економічне життя України	68
§ 10. Вплив Берестейської унії на розвиток церковного життя в Україні	76
§ 11. Доба героїчних походів козацтва. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний	82
§ 12. Українське козацтво в другій чверті 17 ст.	89
§ 13. Культурне та церковне життя	96
§ 14. Культурне життя: архітектура, образотворче мистецтво, музика	102
Оцініть свої вміння з теми	109

Тема 3

ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ 17 ст.

§ 15. Передумови й початок Національно-визвольної війни	112
§ 16. Перші перемоги війська Богдана Хмельницького в Національно-визвольній війні	119
§ 17. Воєнно-політичні події Національно-визвольної війни 1649–1651 рр.	127
§ 18. Утворення Української козацької держави – Гетьманщини	134
§ 19. Воєнно-політичні події Національно-визвольної війни 1652–1653 рр.	140
§ 20. Україна в системі міжнародних відносин	146
§ 21. Українсько-московський міждержавний договір 1654 р. Продовження Національно-визвольної війни	153
<i>Оцініть свої вміння з теми</i>	159

Тема 4

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 60–80-ті роки 17 ст.

§ 22. Політичне життя в Україні 1656–1657 рр.	162
§ 23. Гетьманщина в роки правління гетьмана Івана Виговського	169
§ 24. Поділ Гетьманщини	176
§ 25. Занепад Правобережної Гетьманщини	183
§ 26. Політичний устрій Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України в другій половині 17 ст.	191
§ 27. Запорізька Січ у другій половині 17 ст.	198
§ 28. Господарське та культурно-церковне життя українських земель у другій половині 17 ст.	204
<i>Оцініть свої вміння з теми</i>	209

Тема 5

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ 17 – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 18 ст.

§ 29. Гетьманщина та землі Правобережної України наприкінці 17 – на початку 18 ст.	212
§ 30. Україна в подіях Північної війни. Повстання гетьмана Івана Мазепи проти Московії	220
§ 31. Козацька Україна після Полтавської битви	227
§ 32. Боротьба козацької старшини Гетьманщини за відновлення державних прав України	233

§ 33. Культурне життя: освіта, наука, література, музика	241
§ 34. Культурне життя: архітектура, живопис, гравюра	249
<i>Оцініть свої вміння з теми . . . . .</i>	256

Тема 6

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 18 ст.**

§ 35. Лівобережна та Слобідська Україна в другій половині 18 ст. Ліквідація Гетьманщини	260
§ 36. Правобережна Україна та західноукраїнські землі в другій половині 18 ст.	268
§ 37. Південна Україна в другій половині 18 ст. Ліквідація Запорізької Січі	275
§ 38. Культурне життя: освіта, література, музика, архітектура, образотворче мистецтво	282
<i>Оцініть свої вміння з теми . . . . .</i>	291

ПІСЛЯМОВА	293
СЛОВНИК-ДОВІДНИК ТЕРМІНІВ ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ	294

Навчальне видання

ВЛАСОВ Віталій Сергійович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

8 КЛАС

**Підручник для загальноосвітніх
навчальних закладів**

*Рекомендовано Міністерством освіти
і науки України*

Видає за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Редактор Ксенія Заводова

Упорядкування карт та ілюстрацій Віталій Власов

*Автор літературних замальовок, присвячених
історичним постатям, Оксана Данилевська*

Художній редактор Світлана Железняк

Комп'ютерна верстка Дарії Поліщук

Коректори Інна Іванюсь, Алла Кравченко

Технічний редактор Валентина Олійник

В оформленні використана каліграфія Чебаника В.Я.

Здано на виробництво та підписано до друку 09.06.2008 р.

Формат 70×100/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Гарнітура Шкільна. Умовн. друк. арк. 24,7.

Умовн. фарбо-відб. 98,8. Обл.-вид. арк. 24,35.

Наклад 137 550 (2-й з-д: 60026-137550) прим. Вид. № 799.

Зам. № 8141.

Видавництво «Генеза»,

04212, м. Київ-212, вул. Тимошенка, 2-л.

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців серія ДК № 25 від 31.03.2000 р.*

Віддруковано з готових позитивів на

ДП «Державна картографічна фабрика»,

21100, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 19.

Свідоцтво серія ДК № 869 від 26.03.2002 р.